

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XX ƏSR İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA BİOQRAFİYA JANRI

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Xəyalə Ağamirzə qızı İbrahimova**

Elmi rəhbər: _____ filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Şahin Həmid oğlu Xəlilli

Bakı – 2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. MÜASİR İNGİLİS ƏDƏBİYYATI VƏ ƏDƏBİ JANRLAR	9
1.1. Ədəbiyyatda yeni tendensiyalar və bioqrafik roman janrı	9
1.2. Bioqrafik romanlarda tarixin bərpası	25
II FƏSİL. PİTER AKROYDUN BİOQRAFİK ROMANLARI: TARİXİ GERÇƏKLİK VƏ ONUN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ	49
2.1. Cefri Çoserin həyat və yaradıcılıq bioqrafiyasının bərpası	49
2.2. “Şekspir: Bioqafiya” romanında Şekspir obrazı	66
III FƏSİL. BİOQRAFİK ROMANLARDA MİF VƏ REALLIĞIN VƏHDƏTİ	99
3.1. “Venesiya. Saf şəhər” romanında mif və tarixi reallıq	99
3.2. Piter Akroydun romanlarında XIX əsr ingilis yazıçılarının bioqrafiyasının görünməyən tərəfləri	131
NƏTİCƏ.....	152
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	155

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ədəbiyyat tarixində ingilis xalqının birinci şairi Kədmənin “Himn”indən sonra bir-birinə cəlalanən yüzilliklərin ədəbi ənənələrinin varisi kimi XX əsr ingilis ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatına Corc Bernard Şou (George Bernard Shaw, 1856-1950), Herbert Uels (Herbert Wells, 1866-1946), Con Qolsuorsi (John Galsworthy, 1867-1933), Ceyms Coys (James Joyce, 1882-1941), Virciniya Vulf (Virginia Woolf, 1882-1941), T.S.Eliot (Thomas Stearns Eliot, 1888-1965), Uilyam Qolding (William Golding, 1911-1993), Ayris Merdok (Iris Murdoch, 1919-1999), Dorris Lessinq (Dorris Lessing, 1919-2013), Con Faulz (John Fowles, 1926-2005), Harold Pinter (Harold Pinter, 1930-2008) kimi yazıçı, şair və dramaturqların əsərlərini töhfə etdi. Əsrin son onilliklərində humanitar bədii-düşüncədə tarixin yaddaşına yazılan çoxsaylı tendensiyalar və təmayüllər çevrəsində müasir qloballaşma prosesində postmodernist mədəniyyət və ədəbiyyatın ənənəvi milli özünüdərk problemini özündə ehtiva etdi. Bu günə qədər müasir ingilis postmodernist ədəbiyyatında həm tarixi, həm də bioqrafik roman janrı milli kimlik, o cümlədən “ingilisçilik”, eləcə də “britaniyaçılıq” konsepsiyasının axtarışında müəyyən nailiyyətləri ilə seçilir.

Ədəbiyyatşünas alim, prof. Qorxmaz Quliyev postmodern ədəbiyyatın yazıçıları qarşısında açdığı geniş imkanlara toxunaraq qeyd edir: “...*postmodernizm hər vaxt bəşər nəslinin bütün tarix boyu əldə etdiyi nailiyyətləri həzm-rəbdən keçirmək, özünü küləşdirmək iddiasından imtina etmişdir. Postmodernizm daim klassik dəyərlərə istinad edərək, onları yeni zəmində canlandırmağa çalışmışdır*” [37, s.174].

Onu da qeyd etmək ki, XX əsrin ikinci yarısından – postmodernizmin ədəbiyyatda öz mövqeyini təyin etdiyi zamandan etibarən bioqrafik roman janrı ədəbi dövriyyədə populyarlaşmağa başlamışdır. Bioqraf yazıçılardan Riçard Ellmann (Richard Ellmann, 1918-1987), Klair Tomalin (Claire Tomalin, 1933), Maykl Holroyd (Michael Holroyd, 1935), Riçard Holms (Richard Holmes, 1945), Cenni Uqlou (Jenny Uglow, 1947), Hermion Li (Hermione Lee, 1948), Roy Foster (Roy Foster, 1949) və başqaları XX əsr bioqrafik roman janrı ilə “həyat və yaradıcılıq”

formasında dramatik, psixoloji birliyin vəhdətini bədii nəsrin imkanları zəminində ədəbi və elmi arealın oxucuları ilə bölüşmüşlər.

İngilis dilində ilk bioqrafik əsər Tomas Morun təxminən 1513-cü ildə yazdığı “III Riçardın tarixi” (“History of Richard the Third”) adlı tarixi kitabı hesab edilir. Lakin bu əsər ilk dəfə 1543-cü ildə nəşr edilmişdir. 1998-ci ildə isə tanınmış ingilis yazıçısı Piter Akroyd (1949-) “Ser Tomas Mor” adlı bioqrafiya janrında yazdığı kitabını nəşr etdirmişdir. Beləliklə, çağdaş Britaniya ədəbiyyatında son onilliklərdə bioqrafiya janrında yazılan əsərlər üstünlük təşkil edir. Hər il təxminən 3500 sayda bioqrafiya janrında nəsr əsərləri nəşr edilir. Yazıçı Piter Akroyd bu yazıçılar sırasında öz dəst-xətti ilə daha böyük məşhurluq qazanmışdır. Onun “Ezra Paund” (1980), “T.S.Eliot” (1984), “Çarlz Dikkens” (1990), “Uilyam Bleik” (1995), “Ser Tomas Mor” (1998) adlı əsərləri bioqrafiya janrında yazılmış romanlardır. Bu baxımdan yazıçının yaradıcılığında xüsusi yer tutan bioqrafiya janrının spesifikasiyasının, əsərlərinin çağdaş ingilis ədəbiyyatında yerinin müəyyənləşdirilməsini və öyrənilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

“XX əsr ingilis ədəbiyyatında bioqrafiya janrı” mövzusunun tədqiqi ötən əsrin son onilliklərində populyar janrda yazılmış əsərlər əsasında, xüsusilə Piter Akroydun (Peter Ackroyd, 1949-) romanları üzrə aparılır. Müasir bioqrafların tarixlə roman arasında “sərhədləri açan” bioqrafiya əsərləri Qərbi Avropa ədəbiyyatşünaslarının ədəbi-elmi düşüncə dövriyyəsində ciddi mübahisələr yaratmış, janrın xüsusiyyətləri məsələsi müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Piter Akroydun bioqrafik roman janrında yazdığı əsərləri ilə əsaslı tanışlıq belə bir qənaəti söyləməyə imkan verir ki, ingilis ədəbiyyatı tarixində Britaniya xalqlarının ədəbi-bədii düşüncəsində xüsusi yeri olan fenomenal yazıçılar haqqında yazılmış bioqrafik əsərlərin rolu xüsusilə böyükdür. Bu baxımdan ingilis ədəbiyyatında bioqrafiya janrında yazılmış əsərlərin Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis ədəbi tənqidi müstəvisində öyrənilib tədqiq edilməsi tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirir.

Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikrində dünya, o cümlədən ingilis ədəbiyyatının ayrı-ayrı problemlərinə həsr olunmuş mövzular çevrəsində XX əsr ingilis ədəbiyyatında bioqrafiya janrının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb etsə də, indiyə kimi qeyd

etdiyimiz mövzu monoqrafik şəkildə tədqiq olunmamışdır. Lakin mövzunun bu və ya digər əlaqədar aspektləri kimi diqqəti cəlb edən araşdırmalar əhatəsində fransız yazıçısı A.Morua, Britaniya tədqiqatçısı L.Hermionenin, amerikalı tədqiqatçı D.Pristaş Kristine, rus tədqiqatçı alimlərindən V.Şubina, İ.V.Lipçanskaya, O.Y.Axmanov, azərbaycanlı araşdırıcı Y.Abdullayevanın araşdırmaları [1; 57; 61; 76; 86; 98; 122; 129; 133] ədəbi-elmi arealın diqqətinə çatdırılmışdır. Ədəbi tənqidçilərin XX əsr postmodern ədəbiyyatının və bioqrafik roman janrının obyektinə çevrilmiş Culian Barnes, Ancela Karter, Con Faulz və Piter Akroyd yaradıcılığı çevrəsində ingilis ədəbiyyatının müxtəlif janrlar bazasında öyrənilməsi böyük elmi maraq doğurmuşdur. Lakin ədəbi-elmi auditoriya üçün müzakirəyə təqdim olunan “XX əsr ingilis ədəbiyyatında bioqrafiya janrı” adlı dissertasiya işində söhbət bu və ya digər yazıçının həyat və yaradıcılıq bioqrafiyasında baş vermiş hadisələrin, faktların yalnız müəyyənləşdirilməsi ilə deyil, artıq ədəbi aləmdə klassik, yaxud bestseller kimi qəbul edilmiş bioqrafik roman janrında yazılmış əsərlərin əsas obrazlarının milli və ümumdünya ədəbiyyatı kontekstində rolunu, əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək baxımından yeni araşdırma hesab edilə bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Piter Akroydun yaradıcılığında xüsusi yeri olan “Cefri Çoser. Qısa ömürlər”, “Şekspir: Bioqrafiya”, “Venesiya. Saf şəhər”, “Dikkens: açıq-aşkar həyatı və gizli ehtirası”, “Uilki Kollins” adlı bioqrafik romanları təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini postmodern dövründə bioqrafik roman janrının Qərb, o cümlədən ingilis ədəbiyyatı tarixində yeri və rolu, ingilis yazıçısı Piter Akroydun bioqrafik romanlarının məxsusi özəllik və yeniliklərinin elmi aşkarlanması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi, hər şeydən öncə ingilis ədəbiyyatında bioqrafiya janrında əsərləri ilə yaxşı tanınan Piter Akroydun ədəbi yaradıcılığı ilə elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaq, bioqrafiya janrının səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Bununla əlaqədar dissertasiyada aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

– XX əsr ədəbiyyatının postmodern ədəbi mərhələsində ingilis ədəbiyyatının

yeni istiqamət və tendensiyalarını müəyyənləşdirmək;

- Bioqrafiya janrının yaranma tarixini, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərinin elmi-nəzəri əsaslarını təyin etmək;

- İngilis ədəbiyyatında bioqrafik romanların əsaslarını, qayə və özəlliklərini elmi şəkildə açıqlamaq;

- Piter Akroydun bioqrafiya janrında yazdığı əsərlərinin əsas məqamlarını göstərmək, onun bu sahədə ədəbi fəaliyyətinin mühüm məqsəd və istiqamətlərini təqdim etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində milli və Qərb ədəbiyyatşünaslığının janrlar haqqında yazılmış araşdırmaların geniş planlı ənənələrinə əsaslanaraq bioqrafik roman janrının tədqiqi arealında bioqrafik, müqayisəli-tipoloji, struktur-semantik, eləcə də intertekstual təhlil metodlarına istinad edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- XX əsrin son onilliklərində çoxçeşidli eksperimental yeni metodları özündə təcəssüm etdirən bioqrafik roman janrı çağdaş humanitar fikrin klassik sənət adamlarının və toponimlərin bioqrafiyasını əhatəli şəkildə öyrənmək zəruriyyətindən yaranmışdır;

- “Cefri Çoser. Qısa ömürlər” və “Şekspir: Bioqrafiya” romanları ilə Piter Akroyd bioqrafiya roman janrının inkişafında yeni mərhələ yaratmışdır;

- Müəllif “Venesiya. Saf şəhər” bioqrafik romanında İngiltərə – Venesiya qarşılıqlı əlaqələri çərçivəsində Venesiyanın yeni konsepsiyasını təqdim etmişdir;

- “Dikkens: açıq-aşkar həyatı və gizli ehtirası”, “Uilki Kollins” bioqrafik romanlarında, eləcə də Kraliça Viktoriya dövrünün vacib və aktual problemlərinə toxunulmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində XX əsr ingilis ədəbiyyatı tarixində bioqrafik roman janrının əhatəli və monoqrafik şəkildə öyrənilməsinə cəhd göstərilmiş, ədəbiyyat tarixində yaradıcı sənət adamlarının bədii bioqrafiyasının öyrənilməsinin və dəyərləndirilməsinin ədəbi-elmi ictimaiyyətə çatdırılmasının ədəbiyyatşünaslıq elmi qarşısında mühüm və əhəmiyyətli məsələ olduğu əsaslandırılmışdır.

Rus və Qərbi Avropa ədəbi-tənqidi fikri çevrəsində bir sıra alim və tədqiqatçıların əsərlərinə polemik münasibət dissertasiya işində təqdim edilmiş, lakin araşdırmanın aparılmasında həmin tədqiqat işləri heç də etalon kimi qəbul edilməmişdir. Bununla belə, dissertasiya işində iddiaçının irəli sürdüyü müddəalar və təhlilə cəlb etdiyi materiallar Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikrində yeni görünən məsələ kimi diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis ədəbiyyatında ədəbi ənənəyə çevrilən bioqrafik roman janrının özəllik və xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycanın Qərbi Avropa, eləcə də Böyük Britaniya xalqları ədəbiyyatı ilə dünyaya inteqrasiyanın mühüm vasitələrindən biri sayıla bilər. Tədqiqat işinin elmi yeniliyini əsaslandıran bu kimi cəhətlərlə yanaşı Azərbaycan ədəbi-elmi fikrində ilk dəfə olaraq ingilis roman janrının araşdırılması dissertasiyanın elmi yeniliyini təmin edir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfədir ki, ingilis ədəbiyyatında bioqrafiya janrına həsr olunmuş araşdırma ədəbi və elmi ictimaiyyətə, eləcə də elmə fayda verə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq monoqrafik təhlil bazasında XX əsr ingilis ədəbiyyatında bioqrafiya janrı Piter Akroydun bioqrafik romanları əsasında nəzərdən keçirilmiş və janra məxsus özəlliklər təhlil, şərh edilmiş, ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Piter Akroydun bioqrafik romanları əsasında yazılmış dissertasiya işinin nəticələri XX əsr Böyük Britaniya ədəbiyyatı kursunun məşğələlərində istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin mövzusu AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Ədəbiyyatşünaslıq üzrə Problem Şurasının 30 aprel 2012-ci il tarixli 13 sayılı iclas protokolu ilə təsdiqlənmiş və Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Şurasına yenidən təsdiq olunmaq üçün tövsiyə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı iddiaçının məqalə, tezis və müddəaları Respublikada, eləcə də xarici ölkələrdə elmi məcmuə, jurnal və toplularda, beynəlxalq və Respublika elmi konfranslarında məruzə edilib çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 6 səhifə, I fəsil 40 səhifə, II fəsil 50 səhifə, III fəsil 53 səhifə, Nəticə hissəsi 3 səhifə olmaqla, işarə ilə ümumi həcmi 291037 simvoldur.

I FƏSİL

MÜASİR İNGİLİS ƏDƏBİYYATI VƏ ƏDƏBİ JANRLAR

1.1. Ədəbiyyatda yeni tendensiyalar və bioqrafik roman janrı

XX əsr ingilis ədəbiyyatı tarixində daha çox diqqəti çəkən janrlar sırasında antiutopik roman, casus romanı, detektiv roman, fentezi, ədəbi portret, bioqrafik roman və onlarla janrların yaranışını, yaxud bərpasını görmək mümkündür. Bədii nəsrin ədəbiyyatda tutduğu mövqe bu yüzillikdə xüsusilə diqqəti çəkir.

Bu da bir tarixi həqiqətdir ki, iki dünya – 1914-1918-ci illər və 1939-1945-ci illər müharibələri ədəbiyyat tarixinin yaradıcılığında və bütövlükdə dünya, eləcə də ingilis ədəbiyyatında yeni istiqamətlərin və təmayüllərin yaradılmasında öz təsirini göstərmiş oldu. Lakin onu da unutmaq olmaz ki, keçmiş sovet dönməsində, əsrin təxminən 70 ili ərzində dünya, o cümlədən ingilis ədəbiyyatının öyrənilməsində və tədqiqində tədqiqatçı alimlər əsasən “sovet baxışı”nı əsas istinad nöqtəsi seçərək demokratik meyllərin bədii inikasını yaratmış bir sıra “sevimli” yazıçıların yaradıcılığını öyrənməklə bir növ ədəbiyyatın siyasəti prinsipinə əməl etmişlər. Beləliklə, xarici ədəbiyyatın öyrənilib tədqiq edilməsi bir növ birtərəfli xarakter daşmışdır.

Son onilliklərdə Azərbaycan ədəbi tənqidi məhvi olmuş sovet siyasətindən çətinliklə olsa da (onu da qeyd edək ki, kitabxanalarda saxlanılan sovet nəşrləri tədqiqatçıları hələ də köhnə meyllərə istinad etmək zəruriyyətini yaradır – X.İ.) yaxa qurtarmağa can atsa da, bu təsir hələ tədqiqat işlərində hiss olunur.

“XX əsr ingilis ədəbiyyatı” (“The XX century English Literature”) adlı dərs kitabının müəllifi Aybəniz İsmayılovanın “Ön söz”ündə çağdaş ingilis ədəbiyyatı haqqında və bu ədəbiyyatın yeni istiqamətləri barədə müəyyən maraqlı məsələlərə toxunulmuşdur. Həmin kitab toplusu, yaxud tərtib kimi dəyərləndirilə bilər. Bu isə, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan ədəbi və təhsil auditoriyasında XX əsr ingilis ədəbiyyatına bir növ yeni baxış kimi də diqqəti cəlb edir. Tərtibçi “Ön söz”ündə yazır: *“XX əsrin modernist sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri, tənqidçilərin müasir*

modernizmin “atası” adlandırdığı Ceyms Coys (1882-1941) realizmin əsaslarının dağıdılmasına hamıdan öncə başladı. O, öz istedadını müasirlik tələblərinə cavab verən yeni tip romanın yaradılması vəzifəsinə bağladı. Bu roman Coysa məşhurluq gətirmiş “Uliss” oldu. Bu Coysun axtarışlarının nəticəsi, gənclik məqalələri üzərində iş prosesində yazıçıda formalaşmış baxışların təcəssümüdür” [31, s.7].

Lakin bir məqamı da əlavə etmək istərdik ki, XX əsrin əsas modernist romanlarının əsas tanınmış nümayəndələri Ceyms Coysla bərabər Virciniya Vulfun (Virginia Woolf, 1882-1941) xidmətləri də unudula bilməz. Fransız filosofu Henri Berqson (Henry Bergson, 1859-1941), psixanalizin banisi yəhudi əsilli Ziqmund Freydin (Sigmund Freud, 1856-1939) əsərlərindəki ideyalar modernizmin təkamülünə təkan vermişdir.

Modernizmin başlanğıcında bir sıra hərəkatların, o cümlədən naturalizm, simvolizm, dekadans və estetizmin müəyyən təsiri olduğu təkzibedilməzdir. Belə bir mərhələdə modernizmin korifeylərindən biri kimi dəyərləndirilən Tomas Eliotun (Thomas Stearns Eliot, 1888-1965) ədəbi fəaliyyəti də nəzərə alınmalıdır. XX əsr ingilis ədəbiyyatının bu dövr inkişafı mərhələsində Virciniya Vulfun rəhbərlik etdiyi “psixoloji məktəb”: yeni təmayülü ilə dünya, o cümlədən Böyük Britaniya ədəbiyyatı çevrəsi adamlarının nəzər-diqqətini çəkdi.

Hələ XX əsrin 20-ci illərində amerikan modernizminin nümayəndəsi Gertruda Staynın (Gertrude Stein, 1874-1946) 1920-ci ildə Parisdə “*Siz hamınız beləsiniz! Müharibə olan bütün gənclər. Siz itirilmiş nəsilsiniz...*” ifadəsi [97, s.121] sonralar ədəbiyyatda məşhurluq qazanmışdır.

XX əsr ingilis ədəbiyyatı tarixinə nəzər salsaq, əsrin ilk birinci onilliyində - kral Edvardın hakimiyyəti illərində (1901-1910) yaranan ədəbiyyatın 1901-ci ildən 1914-cü ilədək (I Dünya müharibəsinin başlandığı ilədək) Edvard dövrü ədəbiyyatı adlandırıldığı faktını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Lakin yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu, və ya digər yazıçının, eləcə də şairin müəyyən onilliklər üçün əsər yazdığını israr etmək düzgün olmazdı. Bu baxımdan həmin onilliklərdə ən populyar əsərlərin nəşri ilə, xüsusilə 1901-ci ildən 1914-cü ilədək: Redyard Kiplinqin (Rudyard Kipling, 1865-1936) “Kim” (“Kim”, 1901),

Arnold Bennet (Arnold Bennett, 1867-1931) “Beş şəhərin Annası” (“Anna of the Five Towns”, 1902), Cozef Konradın (Joseph Conrad, 1857-1924) “Nostromo” (“Nostromo”, 1904), Tomas Hardinin (Thomas Hardy, 1840-1928) “Sülalənin nümayəndələri” (“The Dynasts”, 1904-1908), Herbert Uellsin (Herbert Wells, 1866-1946) “Tono Banqay” (“Tono Bungay”, 1909) və digər yazıçıların əsərləri kral Edvard dövrünü əhatə edən ictimai həyatın real bədii lövhələri dövrün yaradıcı mühitinin həyata realist baxışının ifadəsinə çevrilmişdir.

XX əsrin 20-45-ci illərində ingilis ədəbiyyatı yeni həyat təmayülləri və ictimai-siyasi mühitin əks-sədası bir çox yazıçı – şairlərin oxucu təmasında yeni reaksiyasının təzahürünə çevrildi. Bu mərhələdə Con Qolsuorsi (John Galsworthy, 1868-1933), Deyvid Herbert Lourens (David Herbert Lawrence, 1885-1930), Riçard Oldinqton (Richard Aldington, 1892-1962), Oldos Haksli (Aldous Huxley, 1894-1963), Virciniya Vulf (Virginia Woolf, 1882-1941), Ceyms Coysun (James Joyce, 1882-1941) əsərlərində ictimai reallıqla yanaşı, şəxsi, intim hiss və duyğuların təcəssümünə olan meyllərə rast gəlmək mümkündür.

Doğrudur, XX əsrin 30-cu illərində bir sıra ingilis yazıçıların Ziqmund Freydingin Qərbi Avropada və ABŞ-da geniş yayılmış “Freydizm” nəzəriyyəsinə maraq və meyli insanların psixikası və iç dünyasının bədii təsvirinə həsr olunan əsərlərin yaranmasına meydan açdı.

Yaxud da, 1526-ci ildə ingilis şairi Ser Tomas Morun (Sir Thomas More, 1478-1535) yazdığı “Utopiya”sından 400 il keçəndən sonra əsl adı Artur Bleyer olan ingilis yazıçısı Corc Oruellin (George Orwell, 1903-1950) “Heyvanıstan” (“Animal Farm”, 1944) və “Min doqquz yüz səksən dörd” (“Nineteen Eighty-Four”, 1949) adlı romanları yeni ədəbi janrın – antiutopiyanın yaranması ilə ədəbiyyata zamanın keçmiş SSRİ timsalında amansız sovet idarəçilik üsul-idarəsinin iç üzünü alleqorik formada açıb göstərə bildi. “Cəsur yeni dünya” (“Brave New World”, 1932) romanı ilə Oldos Haksli (Aldous Huxley, 1894-1963) əslində antiutopiya janrının ilkin nümunələrini yaratdı.

Zaman, ictimai-siyasi mühit həmişə ədəbiyyatın yaradıcılarına öz təsirini göstərmişdir. Bəzən hər hansı bir yazıçının əsərində ayrı-ayrı mövzuların, hətta təma-

yüllərin təsirinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, elə Oldos Haksli həm antiutopiya, həm də optimistik utopiya janrlarında əsərlərin müəllifi kimi tanınmışdır. Onun 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi “Ada” (“Island”) adlı romanı istər-istəməz ədibin yaradıcılığında müəyyən fikir qarşıdurması haqqında müəyyən qədər təzadlı fikir yaradır.

Qeyd etdiyimiz kimi, XX əsr nəsrinə Evelin Vu (Evelyn Waugh, 1903-1966), Çarlz Persi Snou (Charles Percy Snow, 1905-1980), Qrem Qrin (Graham Greene, 1904-1991) və başqaları ictimai-siyasi mövzulara həsr etdiyi əsərləri ilə ötən əsrin mədəni-ədəbi ənənələrin qorunub saxlanılması zəminində zamanın roman adlı canlı proyeksiyalarını yaratdılar.

Müasir ingilis ədəbiyyatında ingilis milli kimliyi konsepsiyası çağdaş Britaniya ədəbiyyatının Con Faulz (John Fowles, 1926-2005), Culian Barnes (Julian Barnes, 1946-), Ceanette Uinterson (Jeanette Winterson, 1959-) kimi yazıçıların romanlarında bədii ifadəsini tapmışdır. Con Faulzun “Daniel Martin” (“Daniel Martin”) və “Maqus” (“The Magus”), Culian Barnesin “İngiltərə, İngiltərə və Metrolənd” (“England, England and Metroland”), Ancela Karterin (Anjela Carther, 1940-1992) “Sirkdə gecələr və ağıllı uşaqlar” (“Nights at the Circus and Wise Children”) və başqalarının əsərləri dövrün ictimai nəbzini tutan sənət nümunələri kimi oxucu yaddaşına həkk olundu.

XX əsr Böyük Britaniyada ədəbi prosesdə daha çox diqqəti çəkən məsələlərdən biri də “ingilisçilik” konsepsiyasıdır. Müasir mərhələdə cəmiyyətdə və ümumiyyətlə həyatın bütün sahələrində baş verən qlobal dəyişikliklər yalnız ingilislərin deyil, alman, fransız, ispan, italyan, fars, ərəb, türk və Azərbaycan mədəni-ədəbi həyatında milli özünüdərkini incə mətləblərini və mövzu çalarlarını ədiblərə oxucusu ilə bölüşmək meylinin artmasına səbəb oldu. Bu baxımdan ingilis yazıçılarının əsərlərində bədii təcəssümünü tapan milli özünüdərk (bəzən ədəbi tənqiddə “milli biz” formulası da işlədilir –X.İ.) yaratmaq meyli bütövlükdə Britaniya ədəbiyyatında yeni tendensiyalardan biri kimi dəyərləndirilir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu, heç də təsadüfi hal sayılmamalıdır. Ona görə ki, insanların, xalqların milli özünüdərk sürətlə inkişaf edən dünyamızda insanların, xalqların öz keçmişini dərk edərək tarixinə, keçmişinə qayıdaraq cəmiyyətdə özünü tapmaq meyllərinə üstünlük verir.

Britaniya ədəbi prosesində romanları ilə oxucu arasında mənəvi körpü yaradan yazıçılardan Con Faulz (John Fowles, 1926-2005), Culian Barns (Julian Barnes, 1946-), Qraham Svift (Graham Swift, 1949-), Piter Akroyd (Peter Ackroyd, 1949-) və başqalarının yaradıcılığı bu baxımdan müasir ədəbi prosesdə ədəbi tənqidin ciddi müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Azərbaycanda son dövrdə keçirilən Beynəlxalq Humanitar Forumda Postmodern dövründə milli özünüdərk məsələsinə həsr edilmiş elmi sessiyalarda da qeyd olunan problemlə əlaqədar tədqiqatçı alimlərin maraq doğuran çıxışları olmuşdur [10].

Tədqiqatçı alim Aybəniz İsmayılova “İngilis postmodernist ədəbiyyatında milli özünüdərk” adlı araşdırmasında yazır: *“İngilisçilik – kifayət qədər geniş və tutumlu anlayışdır. O (ingilisçilik), həm etnik komponentlə, həm də mentalitet, həyat tərzı və milli özünüdərkklə assosiasiya yarada bilər. İngilisçiliyin hansı kontekstdə yer aldığından və onda hansı məqsədin qoyulduğundan asılı olaraq onu (ingilisçiliyi) nisbətən dar mənada müzakirə etmək olar. Məsələn, Piter Akroyd “Albion: ingilis təsəvvürünün başlanğıcı” adlı kitabında “ingilisçilik” məfhumunu dilin, mədəniyyətin, təxəyyülün inkişafı ilə əlaqələndirir. O (Piter Akroyd), “britaniyaçılıq”la “ingilisçiliyi” bir-birindən fərqləndirir, “ingilisçiliyi” anqlo-sakson inkişaf yolu ilə, “britançılığı” isə evolyusiyanın kelt variantı ilə əlaqələndirir.*

İngilisçiliyin ədəbi dərkı bu kimi müəlliflərlə, Con Faulz, Culian Barns, Piter Akroyd, Qraham Svift və başqaları ilə bağlıdır” [83, s.22].

Postmodernizmin termin kimi ədəbi dövriyyəyə daxil edilməsi tarixi isə 1980-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edir. Daha çox Qərb cəmiyyətində və mədəniyyətində ədəbi-bədii modernizmdən sonra təşəkkül tapan postmodernlik (postmodernity) ən yüksək modernist proyektı kimi təxminən 1956-cı ildən özünü bəyan etmişdir. O ki qaldı ilk postmodern əsərə, yenə ədəbiyyatşünas alimlərin rəylərinə və araşdırmalarına əsasən onun müəllifinin 1969-cu ildə Nobel mükafatı laureatı, irland əsilli Britaniya yazıçısı Samuyel Bekket (Samuel Beckett, 1906-1989) olduğu söylənir.

Postmodernizm dövrünün ümumi ədəbi cizgilərindən söhbət düşəndə bu kimi tendensiyalara, məsələn, parodiya (parody), bədii təqlid (pastiche), skeptisizm

(scepticism), kinayə (irony), fatalizm (fatalism) “yuxarı” və “aşağı” mədəni alluziyaların qarışığının modernist pionerlər tərəfindən düşünüldüyü [131, s.797] qeyd olunur.

Fikrimizcə, ədəbi tarixin ayrı-ayrı dövrlərində işlənən ədəbi janrların hər birinin özünəməxsus özəlliyi vardır. Sadəcə olaraq postmodern ədəbiyyatda bu janrlarda daha yeni mövzulara toxunulduğunu, onlarda problemin bədii təsviri və həllinin müxtəlif zövqlü, çalarlı olduğunu söyləmək daha obyektiv olardı.

Əgər postmodern yazıçılardan rus əsilli Vladimir Nabokov (Vladimir Nabokov, 1899-1977), Con Bart (John Barth, 1930-), Tomas Pinçon (Thomas Pynchon, 1947-), Kurt Vonnequt (Kurt Vonnegut, 1922-2007), Pol Auster (Paul Auster, 1947-) və başqalarının imza və əsərləri ədəbi, elmi-tənqidi arealda məşhurdursa, Britaniya ədəbiyyatında Con Faulz (John Fowles, 1926-2005), Ancela Karter (Angela Carter, 1940-1992), Culian Barnes (Julian Barnes, 1946-), Piter Akroyd (Peter Ackroyd, 1949-), Salman Rüşdi (Salman Rushdie, 1947-), Ceanette Uinterson (Jeanette Winterson, 1959-) yazıçı mövqeyi həmişə yüksək dəyərləndirilmişdir.

Oxşar tendensiyalara ingilisdilli dünyanın hüdudlarından kənarda Argentina yazıçısı Jorj Luis Borxesin (Jorge Luis Borges, 1899-1986), eləcə də italyan yazıçısı İtalo Kalvinonun (İtalo Calvino, 1923-1985) yaradıcılığının son dövründə yazdığı əsərlərində rast gəlmək mümkündür [131, s.797].

Ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan postmodernizmində isə Afaq Məsud, Kamal Abdulla, Elçin Hüseynbəyli, İlqar Fəhmi kimi istedadlı yazıçıların yaratdığı əsərlər Azərbaycan nəsrinin yeni təmayüllər sistemində öz yerini tapdı.

Müasir dövrdə ingilis ədəbiyyatında diqqəti çəkən yeni tendensiyalar sırasında multikulturalizm özünəməxsus yeri ilə seçilir. Belə ki, Böyük Britaniyanın keçmiş müstəmləkələrindən qopub gələn minlərlə insan axını içərisində həmin ölkə xalqlarının yaradıcı və istedadlı sənət adamları yeni mədəni-ədəbi mühitdə assimilyasiyaya uğrayıb bir-birinə qarışan xalqların taleyüklü problemləri və ingilis dilinin təsiri altında özlərinə məxsus dil variantı ilə ədəbiyyat aləmində tanınmağa başladılar. Bu da təsadüfi deyildir ki, ədəbi müzakirələrdə multikulturalizmin həm mədəniyyətin, həm də multikulturalizm siyasətinin təsiri altında yeni yaranan ədəbiyyatda “öz” və “özgə” münasibətləri çevrəsində ədəbi qəhrəmanların taleyüklü problemləri özünün

yeni bədii ifadəsini tapa bildi.

Onu da qeyd edək ki, 1970-ci illərdən başlayaraq ədəbi dövriyyədə keçmiş Britaniya müstəmləkələri ölkələrindən olan hind əsilli Salman Rüşdi (Salman Rushdie, 1947-), Hənif Kureyşi (Hanif Kureish, 1954-), 2001-ci ildə Nobel mükafatı laureatı almış yenə hind əsilli Britaniya yazıçısı Vidiadhar Surayprasad Naypol (Vidiadhar Surajprasad Naipaul, 1932-) və başqalarının “qara Britaniya ədəbiyyatı”nın (“black British literature”) nümayəndələri olduğu bəyan ediləndə, onlardan bir çoxu, xüsusilə İslam Peyğəmbərinə qarşı etirazlarını ifadə edən və əsərlərində milli kimliyinin “rəqibi” kimi çıxış edən Salman Rüşdi bu ifadəyə etiraz etmişdi. 1983-cü ildə Salman Rüşdi “Ümumbirlik ədəbiyyatı” (“Commonwealth Literature”) adlı essəsində “qara Britaniya ədəbiyyatı”na qarşı çıxış edərək onun mövcud olmadığını söyləmiş və belə bir “kateqoriyanın yalançı xülya olduğu”nu bəyan etmişdir [126, s.16].

Britaniya romantizminin tanınmış şairi Səmuyl Teylor Kolric (Samuel Taylor Coleridge, 1772-1834) 1817-ci ildə çap olunmuş “Ədəbi bioqrafiya” (“Biographia Literaria”) adlı poetik tənqid, fəlsəfə və bioqrafiya məsələlərindən bəhs edən kitabında əsas tənqidi prinsipini aşağıdakı kimi ifadə etmişdi: *“Əsər haqqında onun müəllifinin yaratdığı ruhda mühakimə söyləmək lazımdır”* [111, s.70].

Təbii ki, özünəməxsus inkişaf yolu keçən ingilis ədəbi tənqidinin inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərində bədii söz haqqında tənqid bu və digər mühakimələrini söyləmişdir. Rus alimi Dmitri Mixayloviç Urmov yazır: *“Tənqidçi üzərinə belə bir vəzifə düşür ki, oxucu ilə əlaqə tapıb, bir sözlə, o, şairin bacarmadığı heç bir tənqidi yardımçısız məqsədinə nail olsun”* [95, s.15].

XX əsrin 7-ci ilində Nobel mükafatı laureatı adına layiq görülən Redyard Kipling (Redyard Kipling, 1865-1936) ədəbiyyat aləmində “Çarlz Dikkensin ədəbi varisi” kimi tanılsa da, Böyük Britaniya imperializminin ən sadıq tərənnümçüsü kimi həm nəsr, həm də poetik nümunələri ilə indi də dünya oxucusunun unudulmayan müəlliflərindən biridir. Ədibin uşaqlar üçün yazdığı nəsr əsəri, yüzlərlə şeiri onun ingilis uşaq ədəbiyyatı tarixində mühüm xidmətlərindən biri kimi indi də yüksək dəyərləndirilir.

Ədəbiyyatşünas alim, prof. Cəlil Nağıyev yazır: *“Dövrünün çox nüfuzlu siyasi xadimlərindən biri sayılan Redyard Kiplinq imperialist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olmuş və ingilis müstəmləkəçilik siyasətini öz əsərlərində idealizə etməyə başlamışdır... İngilis imperializminin Hindistanda və Afrikada apardıqları müstəmləkəçilik, qəsbkarlıq müharibələrinə yazıçı, beləliklə, bəraət qazandırmağa çalışırdı. Bu mövzulara xüsusilə onun “İşıq söndü”, “Cəsur dənizçilər” və “Kim” romanlarında, bir çox hekayələrində, çoxlu şeirlərində rast gəlmək olar. Bütün dünyada belə ciddi əsərləri ilə məşhur olan, zahirən “qəşqabaqlı” və “zəhmli” yazıçı (Redyard Kiplinq – X.İ.) uşaqların çox yaxın dostu olmuş, balaca dostlarının daxili aləmini, hiss və düşüncələrini, arzu və qayğılarını çox yaxşı bilmiş, onları yaddan çıxartmamış və heç kimin gözləmədiyi halda kiçik yaşlı oxucuları üçün bir-birindən gözəl nağıllar yazmışdır”* [41, s.516].

Fikrimizcə, Redyard Kiplinqin yaradıcılığında ikili mövqeyin yaranmasının səbəbləri vardır. Əvvəla, böyüklər üçün yazdığı əsərlərində müəllifin Britaniya imperiyasının tərəfdaşı kimi çıxış etməsi, hər şeydən əvvəl, onun Britaniya İmperiyasının xidmətində olması və Britaniya ədəbiyyatının siyasəti ilə bağlı olmuşdur. Yazıçının uşaq ədəbi dünyasında saf, çılgın uşaqlar üçün yazıçı mövqeyinin onun özünün keçirdiyi şəffaf, kin-küdurətsiz uşaqlıq illərinin təəssüratı zəminində yarandığını söyləmək olar.

Ən başlıcası isə, onu da qeyd etmək istərdik ki, Redyard Kiplinq özü də bioqrafik janrda əsərlərə böyük maraq göstərmişdir. Onun “Özüm haqqında nə isə” (“Something of Myself”) adlı avtobioqrafik fraqmenti ölümündən sonra – 1937-ci ildə nəşr olunmuşdur. Ən maraqlısı budur ki, ingilis ədəbiyyatında ənənəyə çevrilən bioqrafik əsərlər demək olar ki, XX yüzillikdə daha intensiv şəkil almış, hətta bir yazıçı haqqında dörd-beş bioqrafik roman yazılmışdır. Redyard Kiplinq haqqında isə dörd bioqrafik romanın yazıldığı qeyd olunur: C.Karrinqton (C.Carrington, 1955), Anqus Uilson (Angus Wilson, 1977), Lord Birkenhed (Lord Birkenhead, 1978) və Andru Laysett (Andrew Lycett, 2000) [125, s.560].

1946-cı ildə İngiltərədə, Laysesterdə anadan olan Culian Barnes Oksford Universitetinin Maqdalen Kollecinin məzunudur. O, 1962-1972-ci illərdə 1858-ci ildə

əsası qoyulan OED (Oxford English Dictionary) “Oksford ingilis Lüğəti”nin əlavə nəşri redaksiyasında leksikoqraf işləmişdir. Sonralar isə kitab və televiziya verilişlərinin şərhçisi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun ilk avtobioqrafik romanı “İngiltərə, İngiltərə və Metrolənd” (“England, England and Metroland”) 1980-ci ildə nəşr olunmuşdur. Romanda əyalətdən olan bir gənc oğlanın 1968-ci ildə Parisdə tələbə olanadək dövrdə, habelə 1977-ci ildə ev təsərrüfatı ilə məşğul olduğu vaxtlar qələmə alınmışdır.

Keçmiş sovet dönmənin 1970-1980-ci illərində Böyük Britaniya ədəbiyyatının bir çox tanınmış söz ustaları, o cümlədən Qrem Qrin (Graham Greene, 1904-1991), Çarls Persi Snou (Charles Persy Snow, 1905-1980), Sid Çaplin (Sid Chaplin, 1916-1986), Ayris Merdox (Iris Murdoch, 1919-1999), Kolin Uilson (Colin Wilson, 1931-), Con Ueyn (John Wain, 1925-1994), Uilyam Qoldinq (William Golding, 1911-1993), Marqaret Drabbl (Margaret Drabble, 1939-) və başqaları ilə mütəmadi epistolyar dialoqlar aparan tanınmış rus alimi Valentina İvaşeva yazırdı: *“Əlbəttə, yazıçını ya çox, ya da az dərəcədə dərk etmək üçün onun haqqında bacarıq və ustalıqla yazılmış ədəbi portreti oxumaq lazımdır. Lakin belə portretin çox-çox vacib detalları əgər tənqidçi onu (yazıçını) yaxından tanımadan, özgəsinin sözlərini öz “material”ına çeviribse, onda mütləq təhrifə gətirib çıxaracaqdır”* [82, s.3].

Doğrudur, rus aliminin onlarla Britaniya yazarları ilə London və Moskva görüşləri, eləcə də yazışmaları əsasında yazdığı “İngilis dialoqları” («Английские диалоги», Москва: «Советский писатель», 1971), xüsusilə 1983-cü ildə nəşr olunmuş “Epistolyar dialoqlar” [82] oxucuda ingilis ədəbiyyatının XX əsrin 70-ci və 80-ci illərindəki ədəbi proses haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

Qərb ədəbi dövriyyəsində “dəmir pərdə”, “totalitar dövlət” adlandırılan keçmiş SSRİ-də xarici ölkə, o cümlədən ingilis və Amerika ədəbiyyatına dair zərrə qədər də olsa bu dövlət, quruluş haqqında mülayim söz, əsər yazan yazıçı və şairlər həm ədəbi tənqiddə, həm də ali və orta məktəb proqramlarında bu ədəbiyyatın sovet meyilli yazarlarını təbliğ etmişdir. Elə indinin özündə də ali məktəblərdə xarici ədəbiyyata aid tədris proqramlarında keçmiş sovet məkanında nəşr olunmuş dərs kitablarının dili və üslubu asan olduğundan onların öyrənilməsinə üstünlük verilir.

Rus ədəbiyyatşünası Valentina İvaşeva kitabında tanınmış ingilis yazıçısı Qrem Qrinin “International Herald Tribune” qəzetinin 1976-cı il 7 oktyabr sayılı müsahibəsindən bir parçanı təqdim etmişdir. Qrem Qrinin Amerika müxbirinə cavabında oxuyuruq: “... *Kommunist cəmiyyətində mən kommunizmə qarşı çıxardım. Kapitalist cəmiyyətində isə mənə kommunist adlandırırdılar. Lakin məndən ictimai mövqeyimi müəyyənləşdirməyi xahiş etsəydilər, onda mən özümü humanist və sosialist adlandırırdım*” [82, s.15-16].

Söhbət kontekstində yazıçı Qrem Qrinin kommunist ideologiyasına, kommunizmə qarşı kəskin etirazı ifadə olunsada, onun “humanist və sosialist” olmaq məramı ədəbiyyatşünas alimin kommunist və kommunizm ideallarının bərpasına nə qədər can atdığını və fikrin yeni yozumunu yaratmaq cəhdinin şahidi oluruq.

Azərbaycanın xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı XX əsr ingilis ədəbiyyatı haqqında yazırdı: “*İngilis ədəbiyyatında mövcud olan müxtəlif ədəbi cərəyanlar içərisində iki əsas cərəyan – realizm və dekadentçilik, xüsusilə fərqlənirdi... Başqa bir qrup isə naturalizm çirkablığında çapalayır və insanın təbiətində, fitrətində çirkinliklər axtarırdı... Simvolistlər isə real həyatla əlaqəni tamamilə kəsməyi tövsiyə edirdilər*” [50, s.144].

Onu da unutmaq olmaz ki, XIX əsrin sonlarından başlanan ədəbi və ideoloji mübarizələr fonunda öz imicində və məzmununda ədəbi arealın yeni cərəyan və istiqamətlərində yazıçı sözünün hərtərəfli, mükəmməl diaqnozunu təyin etmək olduqca çətin məsələdir. Lakin bununla belə XX əsrin astanasında və sonrakı dövrdə ədəbiyyatşünaslığın təyin etməyə çalışdığı ədəbi istiqamətlərin bir qayda olaraq ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərin müəyyən, ya da çox rolu olduğunu da nəzərə almaq lazımdır.

Bu dövrdə milliyyətçə polyak olan Cozef Konrad (Joseph Conrad, 1857-1924) dünyanı tərk etdiyi bir vaxtda ingilis ədəbi dünyasında öz yaradıcılığı ilə aparıcı modernistlərdən biri kimi tanınmışdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Britaniya ədəbiyyatında modernizmin başlanğıcı, yaxud təşəkkülü “fin-de-siecle” (fransız dilində olan bu söz 19-cu əsrin sonu tipik, xüsusilə onun incəsənət, ədəbiyyat və münasibətləri mənasını ifadə edir – X.İ.)

hərəkətlərindən olan naturalizm, simvolizm, dekadentçilik estetizmlə bağlı olmuşdur [130, s.674].

Müasir dövrdə ingilis ədəbiyyatı və Böyük Britaniya ədəbiyyatı (yaxud qısaca olaraq Britaniya ədəbiyyatı) formulaları tez-tez işlədilir. Ötən əsrin 90-cı illərindən sonra ədəbiyyat arealında irland, şotland və uels yazıçı, şair, dramaturqlarının əsərlərinin Böyük Britaniya ədəbiyyatı adı altında verilməsi qanunauyğun hal hesab edilmiş və bu ölkədə yaşayıb yaradan xalqların ədəbiyyatının hüququnun qorunub saxlanılması statusu kimi dəyərləndirilmişdir.

Lakin onu da unutmaq olmaz ki, indi ingilis ədəbiyyatı termini özündə eləcə ikili mənanı ifadə edir – bu, həm ingilislərin ədəbiyyatı, həm də ingilis dilində yazılmış ədəbiyyat kimi nəzərdə tutulur [73, s.278].

Lakin son dövrdə ingilis dilində yazılan əsərlərdə ən çox müzakirə olunan ədəbiyyatda milli kimlik, yaxud milli özünüdərk – “ingilisçilik” və “britançılıq” problemləri üzərində qurulmuş və bu haqda çoxsaylı romanlar yazılmışdır.

XX əsr ingilis ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi olan Deym Meri Barbara Hamilton Kartland (Dame Mary Barbara Hamilton Cartland, 1901-2000) ədəbiyyat tarixində daha çox tarixi romanlar müəllifi sırasına daxil edilir. Yüzdilliyin ən məhsuldar yazıçısı kimi dəyərləndirilən Meri Kartland 723 romanın müəllifi kimi tanınmışdır. Statistik məlumata görə bir il ərzində ən çox romanı nəşr olunmuş yazar kimi Ginnesin Rekordlar kitabına daxil edilmişdir. Onun əsərlərinin bəzi mənbələrdə 750 milyondan çox, bəzi mənbələrdə isə bir milyondan çox satıldığı və oxucular tərəfindən sevilən yazıçı olduğu qeyd edilir. Maliyyəçi babası müflisləşdiyi bir vaxtda özünə intihar etmiş, atası isə I Dünya müharibəsində həlak olan Meri Karterin ailənin bütün yükünü öz üzərinə götürməsinə səbəb olmuşdur. O, bir müddət iki qardaşı ilə anasının təşəbbüsü ilə açılan geyim mağazasında çalışmışdır. Lakin onun hər iki qardaşı – Antoni və Ronald II Dünya savaşında həyatla vidalaşmışdır.

Özünü bədii ədəbiyyata həsr edən Meri Barbara ilk romanını 1922-ci ildə nəşr etdirmişdir. Doğrudur, onun yaradıcılığının ilk dövründə yazdığı tarixi romanları nə qədər böyük uğur qazansa da, ədəbi tənqid onu plagiatçılıqda ciddi ittihama çəkmişdir. Lakin bununla belə onun yaradıcılığına xas sonrakı tarixi romanları

oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunmuşdur. Hətta 1990-cı illərin ortalarında “Dəb” jurnalı yazıçını “Romanın həqiqi kraliçası” adlandırmışdır.

Yazıçının ölümündən sonra onun oğlu anasının yadigar qalmış, lakin nəşr olunmamış əlyazmalarını toplayaraq “Barbara Kartlandın çəhrayı toplusu” adı ilə elektron kitab versiyasını yaratmışdır. Meri Kartlandın “Nəyə görə” (“For What”), “Təhlükəli təcrübə” (“Dangerous Experiment”), “Unudulmuş şəhər” (“The Forgotten City”), “Ehtirasdan qaçış” (“Escape from Passion”), “Gecə keçəndən sonra” (“After the Night”), “Sevgi düşməndir” (“Love is the Enemy”), “Qəlbin arzusu” (“Desire of the Heart”) romanları çağdaş ingilis ədəbiyyatında həyat gerçəkliyinin real tarixi və bədii lövhələrini yaradan əsərlər kimi müasir oxucunu daha çox düşündürən bestsellərlər sırasındadır.

XX əsrin tanınmış ingilis yazıçı bioqraflarından biri də Klaire Tomalindir (Claire Tomalin, 1933-). Londonda dünyaya gələn Klaire Tomalin Kembridc Universitetinin məzunudur. Onun müxtəlif illərdə nəşr etdirdiyi bioqrafik janrda yazdığı romanlarının bu və ya digər yazıçının həyat və yaradıcılıq bioqrafiyasının tarixin etinasızlığı və yanlış təqdimi səbəbindən qələmə alındığı söylənir. Həmin romanlar sırasında “Meri Uolstonkraftın həyatı və ölümü” (“The Life and Death of Mary Wollstonecraft”, 1974), “Katerina Mansfild: Gizli həyat” (“Katherine Mansfield: A Secret Life”, 1987), “Gözə görünməz qadın: Nelli Ternanla Çarlz Dikkensin hekayəti” (“The Invisible Woman: The Story of Nelly Ternan and Charles Dickens”, 1990), “Xanım Jordanın sənəti” (“Mrs.Jordan’s Profession”, 1994; müəllif adını qeyd etdiyimiz romanını aktrisa Ellen Ternana həsr etdiyi bioqrafik romanı üzərində işləyərkən digər ingilis aktrisası Doroti Jordan (1761-1816) haqqında roman yazmaq qərarına gəldiyini söyləmişdir –X.İ.), “Ceyn Austin: Həyatı” (“Jane Austen: A Life”, 1997) ingilis ədəbi tənqidi fikrinin diqqətini çəkmiş, onun müəllifi və bioqrafik romanları haqqında müsbət rəylər dərc olunmuşdur. Daha çox qadın yazıçılar və sənət adamları barəsində əsərləri ilə məşhur olan bu xanım yazıçı “Samuel Pepis” (“Samuel Pepys”, 2002) və “Tomas Hardi: Zamanın adamı” (“Thomas Hardy: The Time-Turn Man”, 2006) bioqrafik romanlarına görə bir neçə kitab mükafatlarına layiq görülmüşdür.

Onu da qeyd edək ki, qədim dövrlərdən XVIII əsrin ortalarınadək müasir Böyük Britaniyada və İrlandiya Respublikasında yaşayıb yaratmış ən məşhur adamların həyat və yaradıcılıq bioqrafiyasına həsr olunmuş yeddi saylı folio cildi (1747-1766) “Britannika Bioqrafiyası” (“Biographia Britannica”) adı ilə nəşr olunmuşdur. Nəşrin redaktoru Uilyam Oldis (William Oldys, 1696-1761) və digər bioqraf redaktorlar Britaniya mədəniyyəti və ədəbiyyatı adamlarının bioqrafiyalarının gələcək nəsllə ötürülməsi sahəsində xeyli iş görmüşlər.

XIX əsrin əvvəllərində – 1817-ci ildə Britaniya Romantizminin tanınmış şairi Samuel Teylor Kolric (Samuel Taylor Coleridge, 1772-1834) fəlsəfi bioqrafiyalar və Romantik ədəbi tənqid məcmusu olan “Biographia Literaria” toplusunu nəşr etdirmişdir. Toplu iki hissədən ibarətdir. Nəşrin birinci hissəsində Samuel Teylor Koleric müasirləri və dostları Robert Sauti (Robert Southey, 1774-1843) və Uilyam Uordsuortla (William Wordsworth, 1770-1850) dostluq əlaqələri fonunda onların alman filosofları Kant (Immanuel Kant, 1724-1804), Fiçte (Johann Gottlieb Fichte, 1762-1814) və Şellingin (Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling, 1775-1854) “dinamik fəlsəfəsi”nin (“Dynamic Philosophy”) əhatəli müzakirəsinin yekunu təqdim edilmişdir. Toplunun ikinci hissəsində isə müasirləri Uilyam Uordsuortun “Lirik balladaları”na yazdığı ön sözünün və Samuel Teylor Kolricin poeziyasının mühakimə və tənqidi verilmişdir. Toplunun digər bölmələrində Uilyam Şekspir, Con Milton, Samuel Daniel, Corc Herbert və digər sənət adamlarının həqiqi “təsəvvürü” və onların “real həyatın dili”nə dair fikir və müddəaları əks olunmuşdur.

Tanınmış qadın sənət adamları haqqında bioqrafiyaların yazılması XX yüzilliyin son on ilində populyarlaşmağa başlamışdır. 1992-ci ildə bioqraf və nəşir Kolin Mətyu (Colin Matthew) tərəfindən əsası qoyulmuş “Milli Bioqrafiyanın Oksford lüğəti” (“Oxford Dictionary of National Biography”) adlı çox nüfuzlu nəşrdə indi məşhur qadınlar barəsində bioqrafiyaların çapı oxucuların bioqrafiya janrına marağından xəbər verir. Onu da əlavə etmək istərdik ki, adını çəkdiyimiz nəşr əslində ingilis bioqrafı və tənqidçisi Ser Lesli Stefenin (Sir Leslie Stephen, 1832-1904) 1885-1890-cı illərdə 26 cildə nəşr etdiyi “Milli Bioqrafiya lüğəti”nin (“Dictionary of National Biography”) gördüyü işlərin bir növ davamı hesab edilir.

İrland əsilli tədqiqatçı və bioqraf Dina Börx yazır: *“Müasir bioqraflar öz sənətində tarixli ədəbiyyatın sərhədlərini sorğu-suala tutmaqda, eləcə də əldə etdikləri məlumatlarda, yaxud hadisələrin ayrı-ayrı versiyalarında yaranan ara boşluqların əhatə edilməsində narahatlıq keçirirlər və etiraf edirlər ki, belə halda onlar seçdikləri mövzunun həyat bioqrafiyasını təqdim edə bilərlər, lakin onlar yalnız həyatı təklif edə bilməzlər. İndi bioqrafiya haqqında bədii sənət forması kimi kifayət qədər nəzəri və diskursiv (məntiqi ardıcılıqla qurulmuş) əsərlər yazılmışdır”* [106, s.129].

İngilis ədəbiyyatı tarixində, xüsusilə onun ayrı-ayrı mərhələlərində bioqrafik janrda yazılan hər bir əsərin özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri və özəllikləri olmuşdur. Lakin yuxarıda söylənilənlərə yalnız onu əlavə etmək istərdik ki, bioqraf yazıçı tarixlə bədii nəsrin sərhəddində dayansa da, onun əsas məqsədi müəllifi daha çox düşündürən sənətkar taleyinin bioqrafik tarixini öyrənib oxucusu ilə bölüşməkdir. Bu baxımdan tarixlə nəsrin qol-budaq olduğu bioqrafik roman tarix və bədii nəsr müstəvisində bu və ya digər sənət adamına xas və əlbəttə, ədəbiyyata məlum olmayan yazıçı, şair, dramaturq obrazının görünməyən həyat həqiqətlərini üzə çıxarır.

Tanınmış fransız filosoflarından Jan-Fransiz Lyotard (Jean-François Lyotard, 1924-1998), Jak Derrida (Jacques Derrida, 1930-2004) və digərlərinin postmodernizm nəzəriyyəsini yaratdığı söylənilir. Jan-Fransiz Lyotardın 1979-cu ildə fransız dilində nəşr etdirdiyi “La Condition postmoderne” (“The Postmodern Condition”) (“Postmodern vəziyyət”) əsərində postmodernizmi maarifçilik dövründən başlayaraq Qərb fəlsəfi və siyasi düşüncəsində üstünlüyünü göstərən inkişafın nəhəng və ümumiləşdirilmiş nəqlinin şəkk-şübhəsi kimi təyin etmişdir.

Belə bir əsas məqamı unutmaq olmaz ki, XX əsrin sonlarının ruhi konsepsiyası kimi dəyərləndirilən postmodernizm keçmiş mənəvi dəyərlərə və mədəni irsə qayıdışı özünün əsas hədəfinə, yaxud istinad nöqtəsinə çevirmişdir. Bu baxımdan bioqrafik roman janrının məhz XX əsrin sonlarında “dirçəlişi” də elə postmodern ədəbiyyatının ən bariz mücəssəməsi sayıla bilər. Belə bir mühakiməni irəli sürmək olar ki, postmodernizmin “övladı” kimi çıxış edən bioqrafik roman janrı bu və ya digər sənət adamının yalnız həyatının və dünyagörüşünün deyil, eləcə də onun fəlsəfi və estetik

dünyabaxışının, həyat fəlsəfəsinin bədii inikasını oxucu yaddaşına həkk edən inandırıcı “məktəb”dir.

Ədəbiyyatşünas alim, prof. Vilayət Quliyev hind əsilli “qara Britaniya ədəbiyyatı”nın tanınmış nümayəndəsi Vidiadhar Surayprasad Naypolun ingilis ədəbiyyatında mövqeyini açıqlayaraq yazır: *“İngilis kraliçası Yelizavetanın 1990-cı ildə Böyük Britaniya imperiyasının cəngavəri titulu verdiyi Naypol mənşəcə indus olduğunu unudaraq “üçüncü dünya” ölkələrinə, xüsusən də islam dünyasına münasibətdə özünü ən qatı Britaniya imperialistlərindən də hikkəli aparması ilə fərqlənir. Onun “Afrikanın gələcəyi yoxdur” fikrinə etirazını bildirən digər trinidadlı Nobel Laureatı Derek Uolkott yazıçının soyadını bilərəkdən V.Nightfall (“gecə qaranlığı”) şəklində yazmışdır. Naypolun ərəb dünyası haqqında qaramsar fikirləri Fələstin əsilli görkəmli şərqşünas Edvard Səidin etirazları ilə qarşılanmışdır”* [38, s.357].

Böyük Britaniyanın siyasi maraqlarını təmin edən və yaradıcılığında imperiyanın sədaqətli qulluqçusu kimi çıxış edən Vidiadhar Naypol müasir ingilis ədəbiyyatında “Sirli massajçı” (“The Mystic Masseur”, 1957), “Elviranın üsyankar səsi” (“The Suffrage of Elvira”, 1958), “Miquel küçəsi” (“Miguel Street”, kiçik hekayələr toplusu, 1959), “Əldəqayırma” (“The Mimic Men”, 1967), “Adada bayraq” (“A Flag on the Island” hekayələr toplusu, 1967) və s. kitabları ilə tanınmışdır. Yazıçının müsəlman – türk dünyasına, Hindistan müsəlmanlarına, bütövlükdə İslam dünyasına qarşı qərəzli çıxışları, eləcə də əsərlərində, xüsusilə, esselərində kəskin etirazları, heç şübhəsiz ki, onun humanist yazıçı imicinin saxtakarlığını açıq şəkildə nümayiş etdirir. 2001-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülən Vidiadhar Naypolun milliyyət və milli kimlik, yaxud özünüdərk problemlərindən bəhs edən “Azad ölkədə” (“In a Free State”) adlı kitabına görə Buker mükafatını (1971) almışlar. O, bu mükafata layiq görülən ilk hindli olsa da, o, Britaniya ədəbi auditoriyasında oxucu məhəbbətini qazanan yazıçı səviyyəsində olmamışdır.

Con Faulz (John Fowles, 1926-2005) Oksfordda Bedford məktəbində və Nyu kollecdə təhsil almış və bir zamanlar elə bu təhsil ocaqlarında azad yazıçı karyerasına keçənədək məktəb müəllimi kimi çalışmış, fransız dilindən dərslərini aparmışdır.

Onun yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Kolleksiyaçı” (“The Collector”, 1963) adlı romanı psixoloji triller (qorxulu roman) kimi ingilis ədəbi tənqidində 70-ci illərin ən yaxşı romanlarından biri kimi dəyərləndirilmişdir.

Yazıçı 1977-ci ildə nəşr etdirdiyi “Daniel Martin” (“Daniel Martin”) romanı ssenaristin yarı naturalist, yarı eksperimental bədii hesabatı təsiri bağışlayır və hadisələr əsərin qəhrəmanının Holliivudla, incəsənətlə və baldızı ilə münasibətləri fonunda cərəyan edir.

Yazıçı Con Faulz şəxsi etiraflarında və müsahibələrində “Daniel Martin” romanında əsas məqsədinin müasir dövr üçün ən aktual problemlərindən biri sayılan və hər bir ingilisin bilmək, öyrənmək istədiyi “ingilisçiliyin” (“Englishness”) sirrinin nə ilə bağlı olduğunu söyləmək meyarı olmuşdur. Lakin bu problem yalnız Con Faulzun deyil, ötən əsrin ikinci yarısından, xüsusən, 80-ci illərdən başlayaraq bir çox ingilis yazarlarının yaradıcılığında aparıcı mövzulardan birinə çevrilmişdir.

Romanın baş qəhrəmanı Daniel Martin yazıçı və ssenaristdir. O, uzun müddət Amerikada lövbər salmışdır. Eşitdiyi acı xəbər – ölüm ayağında olan dostunun çağırışı ilə vətəni Böyük Britaniyaya gəlmək məcburiyyətində qalmışdır. Təbii ki, yazıçı belə bir süjet xəttində qəhrəmanının milli kimliyini – onun “ingilisçiliyini” müəyyənləşdirmək və bu “ingilisçiliyi” necə qoruyub saxlamaq yollarını onun psixoloji hiss və düşüncələri fonunda açıb göstərməyi romanının əsas qayəsinə çevirmişdir.

Yuxarıda elmi təhlil və şərhə ehtiyac duyduğumuz qeyd və göstəricilərdən çıxış edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XX əsr ingilis nəsrində indi müasir ingilis ədəbi ənənəsinə çevrilən bioqrafik roman özündən əvvəlki ənənələrin təcrübələrinə istinad etmişdir. Bu da bir həqiqətdir ki, ədəbi bioqrafıya dövrün digər janrları çevrəsində öz mövqeyini möhkəmləndirərək dramatik və psixoloji vahid kimi “həyat və yaradıcılıq” bioqrafıyasının gələcək nəsillər üçün faydalı və əhəmiyyətli olacağının qarantını yaratmışdır.

1.2. Bioqrafik romanlarda tarixin bərpası

Tarixin yaddaşına həkk olunmuş zamanın, dövrün tarixi şəxsiyyətləri və sənət adamlarının həyat bioqrafiyası həmişə böyük oxucu marağı kəsb etmişdir. Qərbi Avropa, o cümlədən, ingilis ədəbiyyatında tanınmışların həyatında baş verən irilixirdəli detalların ya öz dövründə, ya da sonralar qələmə alınması bioqraf yazıçıların qarşısına qoyduğu əsas məqsədlərdən biri olmuşdur. Bioqrafik metodun yaradıcısı, fransız tənqidçisi Sent Böv (Sainte Beuve, 1804-1869) XVII-XIX əsrlər fransız yazıçıları haqqında 1846-1859-cu illərdə 6 kitabda nəşr etdirdiyi “Ədəbi-tənqidi portretlər” (“Port-Royal”) əsərində yazıçıları adi canlı insanlar kimi təqdim etmişdir. Tənqidçi Rəhim Əliyev kitablara münasibətini ifadə edərək yazır: “O, (Sent Böv – X.İ.) yazıçını bütün adamlar kimi müəyyən vərdişlərlə, simpatiya və antipatiyalarla yaşayan adamlar kimi göstərir, onların məişətini belə xırda detallarına qədər təqdim edirdi” [17, s.59].

Lakin bir məsələni qeyd etmək istərdik ki, Sent-Böv ədəbi-tənqid tarixində ədəbi portret janrının yaradıcısı olsa da, o, ədəbi portreti bioqrafiya janrının və ümumiyyətlə, ədəbi tənqid, onun formalarının böhranlı vaxtında yarandığı konsepsiyasını da irəli sürmüşdür. “Şairdə insanı görməyi bacarmaq” məramını ifadə edən fransız tənqidçi alimi özünün “Pyer Kornel”, “Lafonten”, “Madam de Sevinye”, “Jan Batist Russo” kimi ədəbi portretlərində yazıçı portretlərini özünə xas ustalıqla yaratmışdır.

Beləliklə, ədəbi portret janrının bioqrafik janrla həmahəngliyi, yaxud oxşarlığını heç cür inkar etmək olmaz. Sadəcə olaraq bu janrların sələf-xələf olduğunu etiraf etmək olar.

Tədqiqatçı Yeganə Abdullayevanın aşağıdakı mühakiməsi bu baxımdan maraq doğurur: “*Qəhrəmanın uşaqlığı Sent-Böv təsvirində dahinin oyanişı anı kimi təqdim olunur və yalnız bu cəhətinə görə o, portretin müəllifinə maraqlıdır. Beləcə bioqrafik element ədəbi portretə köməkçi funksiya daşıyır: bioqrafiya bu və ya digər yaradıcı təfəkkürün formalaşması şərtlərini və mühitini canlandırmaq üçün istifadə olunur*” [1, s.159].

Əlbəttə, bioqrafik janrın bütövlükdə ədəbi portret janrı ilə eyniləşdirilməsi istər-istəməz ortaya xeyli suallar çıxarır. Yuxarıda söylənilənlər bir daha bunu söyləməyə

əsas verir ki, nəsrin çox qədim, eləcə də aparıcı janrlarından olan bioqrafiya janrı (onu da əlavə edək ki, İslam ruhani dünyasında və ədəbiyyatında bioqrafiya “Tarixi-ənbiya” janrı kimi tanınmış və bu janrda din xadimlərinin həyat bioqrafiyasına dair əsərlər yazılmışdır – X.İ.) əsrlər boyu dəqiq həyat həqiqətləri, faktları əsasında yazıya alınmışdır. Lakin ədəbi portret janrında da bu kimi detallar aparıcı rol oynasa da, əsas qəhrəmanın bioqrafiyasının xülasəsi fonunda süjetin inkişafında onun (qəhrəmanın, yaxud sənətkarın) həyat yolu təsvir edilir. *“Ədəbi portretin əsas təhkiyəsi sənətkarın həyat yoludur. Hər hansı bir şəxsin həyatını, qısa bioqrafiya xülasəsini, bioqrafik arayışı ifadə edən məhz bu söz ədəbi portretin bioqrafik süjetini daha aydın ifadə edir”* [1, s.158].

Beləliklə, bədii kitabın satış bazarında yazıçı həyatının bioqrafiyasına, eləcə də ədəbi portretlərə böyük oxucu marağı vardır və XIX əsrin ortalarından etibarən bioqrafik romanlar Qərbi Avropa ölkələrində geniş yayılmağa başlamışdır. Bununla yanaşı ədəbiyyatşünaslıq elmi sahəsində yeni bir qolun yarandığını söyləmək lazımdır. Bu, bioqrafik ədəbiyyatşünaslıq, yaxud tənqid adlanır. Tənqidçi Rəhim Əliyev yazır: *“Bioqrafik ədəbiyyatşünaslıq ilk dəfə olaraq ədəbi yaradıcılığı və yaradıcılıq psixologiyası elmini əlaqələndirərək ədəbiyyatın təhlilinə yönəltdi”* [17, s.60].

Beləliklə, Avropa nəzəri fikrinin Azərbaycan nəzəri fikrində öyrənilməsi və bu haqda elmi ümumiləşdirmələr aparılması milli auditoriyamızda bioqrafik janra olan maraqdan xəbər verdiyini xüsusi qeyd etmək istərdik.

Lakin bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatında ingilis dilində yazılmış bioqrafik romanların demək olar ki, ana dilimizə tərcümə edilməməsi çox hallarda tədqiqatçılara bu sahədə araşdırmalar aparılmasına bir növ geniş imkanlar açmır. Bu baxımdan biz tədqiqat işində daha çox orijinal mətnlər bazasında bioqrafik roman janrının və bu janrda yazılmış əsərlərin təhlilini, yeri gəldikcə tərcümələrini təqdim etməyə çalışmışıq.

Britaniya ədəbiyyatı tarixində zəngin ənənələri və özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilən ədəbi janrların təşəkkülü və inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi ayrıca bir tədqiqat işinin mövzudur. Bu baxımdan bioqrafiya janrı haqqında

müəyyən elmi məlumat, təhlil və şərhlərin təqdim edilməsinə ehtiyac duyduq.

Hər şeydən öncə, ingilis Renessans ədəbiyyatında böyük sənət adamı, şair və bioqraf Tomas Morun (Thomas More, 1478-1535) təxminən 1513-cü ildə yazdığı “III Riçardın tarixi” (“History of Richard the Third”, 1543-cü ildə nəşr olunmuşdur) adlı əsərinin bioqrafiya janrının ilk nümunəsi olduğu göstərilir. Eləcə də Tomas Nortun (Thomas North, 1535-c.1604) eramızın 50-ci illərinin əvvəlindən 120-ci illərin sonlarına qədər yaşayıb yaratmış yunan bioqrafı, filosofu və mənəviyyat alimi Plutarxın (Plutarch) qoşalaşmış obrazı kimi diqqəti çəkən “Bərabər tərcümeyi-hallar” (“Parallel Lives”) adlı əsərinin ingilis dilinə tərcüməsi ingilis dilində bioqrafiya janrının təşəkkülünə və sonrakı inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

İsak Uolton (Isaak Walton, 1593-1683) ingilis mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində müasir ruhda bioqrafik portretlərin yaradıcısı olan ilk ingilis sənət adamı sayılır. Əslində onun ingilis ədəbiyyatında digər yazıçılardan fərqli olaraq özünəməxsus yer tutması məhz onun yalnız iki kitabı ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, İsak Uoltonun XVII əsrin böyük şairi Con Donla (John Donne, 1572-1631) şəxsi tanışlığı onun ədəbiyyata olan həvəsini birə on artırmış və beləliklə o, ədəbi aləmdə qazandığı məşhurluq üçün böyük şairə minnətdarlığını onun həyatı və yaradıcılığı haqqında bioqrafik janrda yazdığı kitabında ifadə etmişdir. Ədəbiyyat tarixində aşağıdakı mühakiməyə diqqət yetirək: “Tezliklə Uolton Herbert, Sanderson, Kinq və Ser Henri Uottonla (XVII əsrin tanınmış ziyalı, şairləri ilə) tanış olmuşdur”. İsak Uolton Ser Henri Uottonun Con Donun həyatına dair bioqrafik əsərin yazılmasında onunla əməkdaşlıq etməsinə razılığını almışdır. Beləliklə, Con Don haqqında əsər şərikli müəllifliklə 1640-cı ildə nəşr edilmişdir. İsak Uoltonun Ser Henri Uottonun həyatına həsr olunmuş ikinci bioqrafik əsəri 1651-ci ildə nəşr olunmuşdur.

Mütəfəkkir ingilis şairi və siyasi xadimi, yaradıcılığının ilk dövründə ilk şeirlərini Britaniya Renessansı ideyalarının təsiri altında yazmış tanınmış şair Con Milton (John Milton, 1608-1674) ingilis ədəbiyyatı tarixində əsasən “İtirilmiş cənnət” (“Paradise Lost”, 1667) və “Qaytarılmış cənnət” (“Paradise Regained”, 1671) əsərləri ilə tanınmışdır. İngilis ədəbiyyatında həm mübariz ruhlu publisistikanın, həm də fəlsəfi-siyasi poeziyanın əsasını qoyan Con Milton Stüartlar monarxiyası bərpa

edildikdən (1660) sonra Respublika tərəfdarı olduğuna görə siyasi təqiblərə məruz qalmış, bir çox əsərləri, o cümlədən siyasi pamfletləri məhv edilmişdir. Tənha həyat keçirməyə məruz qalan şair gözlərinin işığını tamamilə itirərək 1652-ci ildən ömrünün sonunadək – 18 il kor şair kimi tanınmışdır. Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli əsərlərini üç dildə – türk, ərəb, fars dillərində yazdığı kimi Con Milton da latın, italyan, eləcə də ingilis dillərində yazmışdır. Son dövr yaradıcılığında əsərlərini daha çox latın sintaksisi üzərində quran Con Milton 1670-ci ildə “Britaniyanın tarixi” (“History of Britain”) adlı kitabını nəşr etdirmişdir.

Burada bir məsələni xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, Qərb, o cümlədən Britaniya ədəbiyyatında ayrı-ayrı əsrlərdə yazıçı və şairlərin bioqrafiyasını yazan yazıçı bioqraflar məşhur sənət adamlarının bioqrafiyalarını öyrənərək onların həyatına və yaradıcılığına dair çoxsaylı kitablar nəşr etdirmişlər. Bu işə, hər şeydən əvvəl, həm ədəbiyyat tarixinin, həm də şair və yazıçıların bioqrafiyasının oxucuya, yaxud ədəbi arealın adamlarına çatdırılmasında çox mühüm və əhəmiyyətli məsələdir. Azərbaycan ədəbiyyatında və ədəbiyyatşünaslığında isə demək olar ki, bu, xüsusi sahəyə çevrilməmişdir.

İlk baxışdan bioqrafik janrda yazılan əsərin məzmun-mündəricəsi oxucu üçün o qədər də maraqlı görünməyə bilər. Lakin bu janrın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır: bioqrafiya sadəcə olaraq yazıçı, şair, yaxud şəhər, çayın ... tarixinin və ya bioqrafiyasının xronoloji şəkildə qələmə alınması demək deyildir. Bu janrda yazılan əsərdə bioqrafın yaratdığı obraz hər şeydən əvvəl, bütün dövrlərdə yaşamaq hüququ qazanmış şəxsiyyətlərin, yaxud məşhur yer, çay, şəhər və kəndlərin elə sənət adamları qədər qazandığı böyük “şöhrət”in, əslində xalqın böyüklüyünü özündə təcəssüm etdirən toponimlərin qeyri-adiliyi ilə ölçülməlidir. Belə əsərlərin yazılması oxucuda istər-istəməz bioqrafik janra marağın artmasına səbəb olmuşdur.

Britaniya yazıçısı, bioqrafı və tənqidçisi Con Gibson Lokhartın (John Gibson Lockhart, 1794-1854) 1828-ci ildə nəşr etdirdiyi “Börnsün həyatı” (“Life of Burns”) və 1837-1838-ci illərdə yazdığı “Ser Valter Skottun həyatına dair memuarlar” (“Memoirs of the life of Sir Walter Scott”; onu da əlavə edək ki, Valter Skott

Lokhartın qayınatası olmuşdur – X.İ.) adlı bioqrafik əsərləri XIX əsrdə bioqrafiya janrında yazılmış zəngin məlumatlı sənət nümunələri kimi dəyərləndirilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanlara onu da əlavə etmək istərdik ki, bioqrafiya janrına aid edilə bilən ən əsas cəhətlərdən biri onun tarixi şəxsiyyətlərə və toponimlərə dair mətnlərdə xronoloji ardıcılıqla sənəd və faktların inandırıcılığını təmin etməkdir.

Lənqston Hyuzun (Langston Hughes, 1902-1967) bioqrafiya janrında yazdığı essəsinə gəldikdə isə onu da qeyd etmək istərdik ki, o, şair, yazıçı, dramaturq və mahnıların müəllifi kimi tanınmış Harlem Renessansının, 1920-ci illərin çox vacib ədəbi hərəkatının aparıcı adamı olmuşdur. O, öz həyat yolu haqqında bioqrafik essəsini yazdığı, elə eyni ildə (1902-ci ildə) anadan olan, öz sağlığında milli və beynəlxalq aləmdə böyük ad, şöhrət qazanmış Marian Andersonu göründüyü kimi, necə varsa, həyatı və dolğun obrazını canlı dilin dinamikası və ecəzkarlığı ilə qələmə almış və bioqrafik janrda sənət nümunəsi yaratmışdır. Bioqraf Lənqston Hyuzun təəssürat və şərhləri məhz bioqrafik janrın tələblərini özündə ehtiva etdiyinə görə onun bu əsərinin bioqrafiyanın yaxşı nümunəsi kimi dəyərləndirilməsi təsadüfi deyildir.

İngilis dilində çap edilmiş ədəbi terminlər lüğətində bioqrafiya janrı haqqında müxtəlif izahat və şərhlər verilsə də, həmin janra xas element və xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: bioqrafiya bu və ya digər şəxsiyyət, yaxud coğrafi məkan haqqında tarixi həyat hekayəsini əsasən sənədin dili ilə nəql etdiyi bir forma, yaxud janrdır. Bioqraf bir qayda olaraq qələmə aldığı adamın məktub, yaxud yazılarını, müsahibələrini, şəxsi keyfiyyətlərini, eləcə də həmin adamın həyatına dair məxsusi element və detalları müəyyənləşdirmək üçün digər kitablardan və yaxud materiallardan istifadə edir. Bu kimi məlumatları topladıqdan sonra bioqraf esse, yaxud kitabında məxsusi diqqət yetirilməsi vacib olan detalların seçimini aparır. Məsələn, Lənqston Hyuz “Marian Anderson: məşhur konsert müğənnisi” kitabında Marian Andersonun bir müğənni kimi karyerasına xüsusi diqqət yetirir [132, s.973].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Tomas Morun “III Riçardın tarixi” adlı əsəri (ilk dəfə 1543-cü ildə Riçard Kraftonun “Xronika”sında çap edilmiş, 1554-cü ildə Uilyam Rastell tərəfindən əsərin mükəmməl nəşri yaradılmışdır) birbaşa özünün müşahidələri

və humanist detalları ilə qələmə alınmış, Kral Riçardın realist bədii portreti çəkilmişdir. Doğrudur, “Kral III Riçard” tarixi tragediyasını (əsər 1592-1593-cü illərdə tamaşaya qoyulmuş, 1597-ci ildə nəşr olunmuşdur) yazan Uilyam Şekspirin əsəri onun “İngilis tarixi kralları” seriyasında dramatik obraz kimi təqdim edilmişdir. Lakin Tomas Morun “III Riçardın tarixi” adlı bioqrafik əsəri ilə Uilyam Şekspirin “Kral III Riçard” ingilis tarixi pyesi özündə “tarix” sözünü cəmləşdirsə də, onların hər ikisi janr etibarı ilə fərqlidir.

Əvvəla, Tomas Mor bioqrafik əsərini iki dildə – ingilis və latın dillərində yazmışdır. Və onun 1557-ci illərdə nəşr olunan “Seçilmiş əsərləri”nə daxil olan bioqrafik əsəri təbii ki, Uilyam Şekspirin diqqətindən yayınmamışdır. Tədqiqatçı Dina Börx bu haqda yazır: *“Uilyam Şekspir yəqin ki, Morun əsərindən istifadə etmişdir”* [140, s.842].

Onu da əlavə edək ki, bir vaxtlar bioqrafik janrda oxunaqlı əsər yazmış Tomas Morun özü haqqında 1998-ci ildə Piter Akroyd “Ser Tomas Mor” adlı məşhur bioqrafik əsərini nəşr etdirmişdir. Rocer Qauer (Roger Gower) “Keçmişdən indiki dövrə qədər. Britaniya və Amerika ədəbiyyatı antologiyası”nda yazırdı: *“Orta əsrlərdə bioqrafik əsərlərin latın dilində müqəddəs sayılan insanlar və ruhanilik, yaxud dinlə əlaqəsi olmayan tacidarlara haqq qazandırmaq üçün yazılmasına baxmayaraq, bu əsərlər Renessans dövrünə qədər davam etməsə də, öz qayəsi ilə onlar insanlara xas idi, bioqrafiya İngiltərədə get-gedə daha dəqiq və təfəsilatlı, lətifəsayağı və daha tənqidi şəkildə hazırlanmış forma və məzmunu əxz etdi”* [116, s.64-65].

Daha sonra müəllif mühakiməsinin təsdiqi üçün aşağıdakı məxəzi xüsusi olaraq ön plana çəkmişdir: “1579-cu ildə Ser Tomas Nortun tərcüməsində Plutarxın “Oxşar ömürlər”i (“Parallel Lives”) nəşr olundu. Bu əsər Yunanıstan və Romanın məşhur adamlarının bioqrafiyasını özündə əks etdirirdi, burada bir sıra lətifələrlə onların əxlaqi obrazlarının təsviri verilmişdir” [116, s.65].

Müəllifin tarixi ədəbi nəşrlər əsasında irəli sürdüyü mühakiməsində ingilis ədəbi auditoriyasında, xüsusilə ədəbi aləmdə bioqrafiya janrında yazılmış əsərlərin, xüsusilə Plutarxın adı qeyd olunan bioqrafik nüsxəsinin ingilis dilinə tərcüməsi və

nəşrinin sonrakı dövrlərdə ingilis yazarlarının yaradıcılığına nə qədər pozitiv təsir göstərdiyini unutmamaq olmaz. Doğrudur, ingilis şairi və dramaturqu Uilyam Şekspir (William Shakespeare, 1564-1616) bioqraf-dramaturq olmasa da, adı yuxarıda qeyd olunan nəşrin onun yaradıcılığında mühüm rol oynadığı danılmazdır. Uilyam Şekspirin Roma mövzusunda yazdığı pyeslərində Plutarxın bioqrafik ingilis nəşrinin mənbə rolu oynadığı söylenebilir.

XVII və XVIII əsrlərdə bioqrafik janrda yazılan əsərlər ingilis ədəbiyyatının inkişafı yolunda müstəsna rol oynamışdır. Xüsusilə, XVIII əsrdə bu əsərlərin sayı daha böyük vüsət almış, ingilis realist nəsrinin yaranmasında və sonrakı inkişaf mərhələsində müstəsna rol və əhəmiyyəti olduğu göstərilmişdir.

“İngilis ədəbiyyatının Kembriç bələdçisi” adlı ensiklopedik nəşrin üz qabığında C.Bərri adlı rəssamın ingilis mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində böyük xidmətləri yüksək dəyərləndirilən XVIII əsrin bioqrafı və yazıçısı Səmuəl Consonun (Samuel Johnson, 1709-1784) yarımçıq qalmış portreti təqdim edilmişdir. Təxminən 1777-ci ildə çəkilmiş həmin portret Londonun Milli Portret qalereyasında indi də qorunub saxlanılır. XVIII əsrdə xüsusilə bioqrafiya janrında yazdığı “Şairlərin ömürləri” (“The Lives of the Poets”) adlı bioqrafik əsəri (əsər ayrıca kitab şəklində 1781-ci ildə Londonda nəşr edilmişdir – X.İ.) onun müəllifinə böyük nüfuz qazandırmışdır. Britaniya ədəbiyyatında bioqrafik janrın inkişafına xidmət göstərmiş Səmuəl Consonun bu xidməti yüksək dəyərləndirilmişdir. Ədibin yuxarıda adını qeyd etdiyimiz əsərinin onun yaradıcılığının şah əsəri kimi dəyərləndirilməsi də təsadüfi deyildir. Kitaba daxil edilən 52 yazıçı, şair ömrünün bioqrafik tarixinin kitabın sponsorları tərəfindən müəyyənləşdirilməsi təbii ki, təsadüfi olmamışdır. 52 sənət adamından 5-nin bioqrafiyası isə Səmuəl Conson tərəfindən seçilmiş və yazıya alınmışdır. Lakin bioqraf “tənqidlə bioqrafiyanın heyvətə nail olmasına nail olmuş” [138, s.459], bioqrafik janrın gözəl nümunəsini yaratmışdır. “İdeal bioqraf” [138, s.459] kimi çıxış edən Səmuəl Conson həyatı ilə yaradıcılığı arasında heç vaxt ayrılıq səddi çəkməmiş, XVIII əsr ingilis ədəbiyyatı tarixində ifadəli realist nəsrin yazarı, səkkiz illik zəhmətinin bəhrəsi olan “İngilis dilinin lüğəti” (1775), eləcə də bioqrafik əsəri olan “Şairlərin ömürləri” kitabı ilə sənət aləmində “ölümsüzlük

düsturu”nun müəlliflərindən biri kimi qalmışdır.

Bioqrafiya ilə tarixi janr arasında müəyyən bağlılıqlar olsa da, onlar heç də birbirinin əkiz tayları kimi qəbul edilməmişdir. Britaniyanın tarixi romanlarının qaynaqları I Yelizavetanın dövrünə, hətta Orta əsrlər cəngavərlik romanslarının yarandığı zamanlara təsadüf edir. Bioqrafiya janrının təşəkkül tapdığı vaxt da təxminən Orta əsrlər Renessans, yaxud Yelizaveta dövrünü əhatə edir. Lakin tarixi romanlarda ifadəsini tapan bədilik bioqrafik janrda yazılan əsərlərdə demək olar ki, qismən əksini tapa bilir. Bununla belə hər iki janrın spesifikasiyasında tarixi hadisə və problemlərin faktiki elementləri təqdim edilir.

Müasir bioqraflar tarixlə nəsr, yaxın uydurma arasında sərhədləri “açaraq” hadisələrin, eləcə də haqqında bəhs etdiyi şəxsiyyətlərin həqiqi və faktiki meyarlarını müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Daha doğrusu, onlar təqdim etdiyi mövzunun həyatını ön plana çəkirlər.

XVIII əsrin son onilliyində şotland əsilli bioqraf Ceyms Bosvel (James Boswell, 1740-1795) “Səmuəl Consonun həyatı” (1791) adlı məşhur əsəri ilə ingilis bioqrafik janrının şedevrini yaratmışdır. Onun Səmuəl Consonun “Jurnallar”ına istinadən apardığı və seçib götürdüyü dramatik səhnələr “Həyat”ın daha dolğun yazıya alınmasında öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Britaniyada pərvəriş tapan bioqrafiya janrının XIX əsrdə daha da inkişaf etdiyini və hətta çiçəklənmə dövrünü “yaşadığını” söyləmək mümkündür. Bu arealda bioqrafların rolu və xidməti əvəzsizdir. Hallam Tennison, Con Lokhart, Con Forster, Anna Təkerey Ritx və onlarla bioqrafların Britaniya mədəniyyəti və ədəbiyyatının tanınmış şəxsiyyətləri haqqında yazdıqları bioqrafik əsərləri müasir ingilis bioqrafiya ənənələrinin eksperimentləri kimi diqqəti çəkir.

XX əsrdə bioqrafiya janrında yazdığı əsərləri ilə məşhur olan Piter Akroyd Londonun qərbində boya-başa çatmış, müqəddəs Benedikt məktəbində təhsil almış, Kembriç və Yel Universitetlərində təhsilini davam etdirmişdir. 1973-1982-ci illərdə XVIII əsrin tanınmış ingilis yazıçı və jurnalistlərindən olan Riçard Stil və Cozef Addisonin təsis etdiyi “Spectator”, 1986-cı ildə isə “The Times” adlı mətbuat orqanlarında çalışmışdır. 1970-ci illərdə mədəni tənqiddə dair iki kitabını nəşr etdirmişdir.

1976-cı ildə “Yeni mədəniyyətə dair qeydlər”, 1979-cu ildə isə “Qəşəng geyinmiş” adları ilə çap olunan kitabları ilə tanınmışdır.

Mədəniyyət və ədəbiyyat arealında Piter Akroyda daha böyük sənət uğuru gətirən isə onun bioqrafiya janrında çap etdirdiyi əsərləri olmuşdur. Onun bioqrafik əsərləri dünya, o cümlədən Böyük Britaniyanın ədəbi-bədii düşüncə tarixində məşhur olan yazıçı, şairlər haqqında ən təfərrüatlı və oxucu ürəyinə yol tapan yüksək estetik zövq aşıl原因 nümünələr kimi ədəbi tənqidin diqqətindən yayınmamışdır.

Beləliklə, zəngin ənənələri və əxlaqi dəyərləri ilə geniş oxucu auditoriyasının sevimli janrlarından birinə çevrilən bioqrafiya janrında yazılmış əsərlərin müxtəlif dövrlərdə yaşayıb yaratmış məşhurların ictimai-fəlsəfi və bədii-estetik düşüncə tərzinə “ışığı tutan” mükəmməl sənət nümunəsi olduğunu söyləmək mümkündür. Bu isə, hər şeydən əvvəl, Britaniyanın keçdiyi ədəbi düşüncə tarixinin inkişafında bioqrafik janrda yazılmış əsərlərin çağdaş ədəbiyyatşünaslığın yeni tədqiqat prizmasından öyrənilib araşdırılmasına geniş imkanlar açır.

Piter Akroyd müasir Britaniya ədəbiyyatında imzasını yazıçı, bioqraf, şair və şərhçi kimi tanıdan nüfuzlu sənət adamıdır.

Lakin onun bədii yaradıcılığa şeirlə başladığı göstərilir. Piter Akroyd 1973-cü ildə “London qəpik-quruşu” (“London Lickpenny”) adlı şeirlər kitabını nəşr etdirmişdir. 1970-ci illərdə mədəni tənqiddə dair iki kitabı çap olunsada, əslində mədəni və ədəbi arealın adamları, eləcə də geniş oxucu kütləsi onu daha çox bioqraf yazıçı kimi tanıyır. Müəllifin “Ezra Paund” (“Ezra Pound”, 1980), “T.S.Eliot” (“T.S.Eliot”, 1984), “Çarlz Dikkens” (“Charles Dickens”, 1990), “Uilyam Bleyk” (“William Blake”, 1995), “Ser Tomas Mor” (“Sir Thomas More”, 1998), “London: Bioqrafiya” (“London: The Biography”, 2000), “Temza: Müqəddəs şəhər” (“Thames: Sacred City”) və digər bioqrafik romanları onun müasir Britaniya ədəbiyyatının yeni tarixi mərhələsində mühüm və özünəməxsus yeri ilə seçildiyini söyləməyə zəmin yaradır.

Keçmiş tarixi narrativlərlə müasir dövrün hekayələrinin vəhdətini yaradan Piter Akroyd həm realist, həm də bioqrafik janrda qələmə aldığı romanlarında öz yazıçı-bioqraf sözünü, mühakiməsini bədii sözün qüdrəti ilə novator yazıçı kimi çıxış edir.

Müasir dövr ingilis ədəbiyyatında həm oxucuların, həm də tədqiqatçı alimlərin

ciddi marağına səbəb olan bioqrafik romanlar təbii ki, oxucuların, eləcə də tədqiqatçı alimlərin keçmiş dövrün klassik sənət adamlarının həyatına və şəxsiyyətinə, xüsusilə onların qeyri-adi həyat təcrübəsindən bəhrələnmək imkanlarına dəstək rolunu oynayır. İndi mənəvi dünyada baş alıb gedən kəskin kataklizmlər (cəmiyyətdə kəskin və dağıdıcı çevrilişlər) insanları klassik sənət adamları haqqında bioqrafik romanların oxucusuna çevirmək imtiyazını və ehtiyacını qazandırmışdır. Rus alimi D.Jukov “Bioqrafiyanın bioqrafiyası: janr haqqında düşüncələr” (Moskva, 1980) adlı kitabında bioqrafiya janrı haqqında mühakiməsində haqlı olaraq yazır: *“Bioqrafiya – yazıçıları müasir dövrümüzə yaxınlaşdırmaq, onu çağdaş ədəbi mühitimizə daxil etmək, eləcə də onunla bu və ya digər dərəcədə birbaşa dialoq qurmaq cəhdidir. Bioqrafiya yazıçı və onun yaşadığı tarixi dövrlə dialoqdur”* [76, s. 169].

“Biz özümüzü yalnız keçmişə dərk edəndə başa düşə bilərik” yazan Piter Akroydun bioqrafik roman janrında yazdığı romanlarında yazıçı məni keçmiş yazıçıların bioqrafiyası fəvqündə özümüzü və keçmişə dərk etmək imkanlarına yeni bir iz açır, söyləsək, yanılmarıq.

Piter Akroydun əsasən yazıçı, şair və dramaturqların həyatı, şəxsiyyəti barəsində bioqrafik romanlarında onun nasir, bioqraf, tarixçi və ədəbiyyatşünas mövqeyi xüsusilə diqqəti çəkir. Elə hesab edirik ki, müasir bioqrafik romanların yeni tipini yaradan yazıçı-bioqraf öz ideya-estetik axtarışları ilə keçmişlə müasir dövrün vəhdətini yarada bilmişdir.

Tədqiqatçı Yeganə Abdullayeva Qərbi Avropa ədəbiyyatında bioqrafik roman janrının səciyyəvi xüsusiyyətləri məsələsinə toxunaraq yazır: *“... bioqrafik roman janrı bədii bioqrafik təhkiyənin digər növləri arasında xüsusilə seçilir. Bundan əlavə, müasir romanın digər janr müxtəlifliyi ilə çulğalaşaraq, bioqrafik romanlar onların bir sıra elementlərini ehtiva etmiş olur”* [1, s.160].

Daha sonra müəllif bioqrafik romanda sənətkarın ideya-mənəvi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsini ön plana çəkərək bu məsələnin xüsusilə vacib olduğu qənaətinə ifadə edir. Fikrimizcə, bioqrafik romanda xronoloji ardıcılıq nə qədər mühüm vəzifə olsa da, romanın bədii sistemində bioqrafın bədii açıqlamalarında vəsf etdiyi yazıçının, yaxud şair-dramaturqun ideya-estetik axtarışları ilə yanaşı onun ədəbiyyat-

da sənətkar mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi də ən vacib komponentlərdən biridir.

Tənqidçi alim Rəhim Əliyev bioqrafik məktəbin XIX əsrin ortalarında təşəkkül tapdığını, xüsusilə Qərbi Avropada, o cümlədən Fransada müəllif ədəbi yaradıcılığının kütləvi xarakter aldığını və bu kimi bioqrafik janrlarda yazılmış kitab çapının biznesin sahələrindən birinə çevrildiyini söyləməsi [17, s.59] tarixi həqiqətlərə uyğun gəlir. Daha sonra azərbaycanlı tənqidçi bioqrafik metodun yaradıcısı olan fransız yazıçısı Sent Bövün (1804-1869) “Ədəbi portretlər” əsərində Balzak, Jorj Sand, Viktor Hüqo, Aleksandr Düma kimi fransız yazıçıların oxucu təsəvvüründə formalaşan romantik yazıçı obrazına qarşı çıxaraq onların bütün insanlar kimi müəyyən vərdiş, simpatiya və antipatiyalarla yaşadığını, gündəlik həyatında baş verən bu kimi xırda detalları haqqında dəqiq təsəvvür yaratmağın təfərrüatına vardığını qeyd edir. O yazır: *“Bunda əsas məqsəd yazıçının yazdığı əsərlərlə onun şəxsi bioqrafiyasının adi, təsadüfi faktları arasında olan bağları aşkarlamaq idi...”* [17, s.59]. Sent Böv yaradıcılıq prosesini və psixologiyasını gözəl bilirdi və bu yolla müasiri olduğu fransız yazıçılarını araşdırır və təqdim edirdi. Şübhəsiz ki, yazıçının mövzularının, qəhrəmanlarının, təsvir etdiyi yerlərin onun şəxsi həyatı ilə bağlılığı ideyası doğru idi. Hər bir yazıçının fikir və material baxımından əsas bazası onun öz bioqrafiyası, mənəvi həyat tarixçəsidir.

Nəsrin əsas və ən qədim janrlarından biri kimi tanınan bioqrafiyanın öncə imperator və hökmdarların həyat və fəaliyyətinə həsr olunduğu, antik dövrdə bioqrafik əsərlərin yazıldığı ədəbiyyat tarixçilərinə yaxşı məlumdur. Lakin sonralar bioqrafik əsərlərin dini ədəbiyyatda, xüsusilə xristianlıqda müqəddəs din xadimlərinin bioqrafiyasının yazıya alınması, dini prozanın (nəsrin) əsas janrının – aqioqrafiya janrının yarandığını söyləmək olar.

“İncil”in ilk dörd fəslinin İsa Məsihin təfərrüatlı bioqrafiyasının olduğu, eləcə də müsəlmanlıqda “Tarixi-ənbiya” janrının da bioqrafiya janrı ilə eyniyyət təşkil etdiyi mütəxəssis alimlərə yaxşı məlumdur. Lakin onu da xüsusilə nəzərə çatdırmaq istərdik ki, nəsrin aparıcı bir formasına çevrilən bioqrafik janr həm roman, həm publisist, həm də elmi məzmunu özündə ehtiva edir və bu janrda yazılan əsərlər XIX və XX əsrlərdə daha böyük bir yol keçmişdir.

XX əsrdə fransız yazıçısı Andre Moruanın bir sıra yazıçıların bioqrafiyasını dəqiq fakt və sənədlər əsasında yazdığı əsərlər qədim tarixli bioqrafiya janrının yeni roman forması kimi təqdimi ədəbiyyatşünaslıqda yüksək qiymətləndirildi.

Azərbaycan ədəbiyyatında yazıçıların həyatından, yaradıcılıq yolundan bəhs edən bioqrafik roman janrının yaradıcısının Əzizə Cəfərzadə olduğu göstərilir. Onun Seyid Əzim Şirvani, Abbas Səhhət, Mirzə Ələkbər Sabir və başqaları haqqında silsilə romanları təbii ki, həmişə oxucu diqqətini yazıçı həyatını, yaradıcılığını, bütövlükdə isə onun şəxsiyyətini aydın dərk etmək üçün ən effektiv və maraqlı janr kimi bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında nisbətən gənc nəslin istedadlı və tanınmış yazıçısı Elçin Hüseynbəylinin (1961-) yaradıcılığında bioqrafik roman janrında yazdığı əsərləri xüsusi yer tutur. Onu da qeyd edək ki, ilk hekayəsini 1990-cı ildə “Gənclik” jurnalında nəşr etdirən yazıçı sonralar “Şah Abbas”, “Balıq adam” romanları ilə yanaşı “Axırı sakitlikdir”, “İlgim”, “Labirint”, “İki nəfər üçün oyun”, “Fanatlar” və sair pyeslərin müəllifi kimi tanınmışdır.

Onun “Metro vadisi” adlı romanında Azərbaycanın Şirvanşahlar dövrü tarixinə dair təqdim etdiyi zəngin və maraqlı bilgiler bu əsərin müəyyən mənada tarixi roman janrında yazıldığına dəlalət edir. Lakin müəllifin “Ön üçüncü həvari – 141-ci Don Juan” adlı romanında isə onun bioqraf yazıçı kimi çıxış etdiyini söyləmək mümkündür. Romanın baş qəhrəmanı Orucbəy tarixi şəxsiyyətdir. Yazıçı onun uşaqlıq dövrünü öyrənmək İrana – Bayat elinə səfər etmişdir. Sonralar isə Orucbəyin İspaniyada keçirdiyi həyatını öyrənmək üçün bu ölkədə olmuş, maraqlı və zəngin materiallar əldə etmişdir. Qərbi Avropada Don Juan kimi tanınmış, əslində isə Bayat elindən olan Orucbəy Bayat 1599-1602-ci illərdə Səfəvi nümayəndə heyətinin tərkibində Rusiya, Almaniya, Çexiya, İtaliya, Fransa və Portuqaliyada olmuş, nəhayət İspaniyada yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. Tarixi faktlardan çıxış edən yazıçı Orucbəyin Komandorun zövcəsi ilə eşq macərası yaşadığını və belə bir səbəbdən onun ölümə məhkum edildiyini bioqrafik romanının təhkiyəsinə gətirmişdir. Romanın son hissəsində oxucunu intizarda qoyan yazıçı qəhrəmanın ölümünün təfərrüatlı təsvirini vermir. Bu isə oxucuda daha çox öz xalqına xəyanət etməyən Orucbəyi

Azərbaycan elmini, coğrafiyasını, tarixini dünyaya tanıtdırmaq amalı ilə yaşayan bir vətənpərvər obraz kimi təqdim etdiyini söyləmək olar.

“Şərqlilər qızılı altlarına yığıb saxlayanda, qara torpağa basdıranda, qərblilər onu silaha xərcləyirlər. Silah güc deməkdir” yazan yazıçının yeni düşüncə tərzində bioqrafik romana xas məxsusi cizgilər daha çox diqqəti cəlb edir.

İngilis ədəbiyyatında Orta əsrlər dövründə təşəkkül tapan, xüsusilə latın dilində yazılan bioqrafik əsərlər əsasən din xadimlərinin həyatına həsr olunmuş və bu kimi əsərlər daha çox haqioqrafiya (hagiography) adı ilə məşhur olmuşdur. İngilis nəsrində bioqrafik janrda yazılmış onlarca əsərin müəllifi olan Piter Akroydun görkəmli Amerika yazıçısı, şairi, detektiv janrın banisi Edqar Allan Ponun (Edgar Allan Poe, 1809-1849) faciəvi həyatına həsr edilmiş “Po: yarımçıq qalmış ömür” (“Poe: A life Cut Short”) adlı əsəri bioqrafik janrın xüsusiyyətlərini, xüsusilə yazıçı Ponun həyatını dəqiq detalları ilə öyrənmək baxımından maraq doğurur.

XIX əsr ingilis şairi Alfred Tennison Po haqqında “Amerikanın dünyaya gətirdiyi ən orijinal dahi olduğunu”, məşhur Roma şairi Katullus (Catullus, c.84 – c.54 BC) və alman şairi Haynrix Hayne (Heinrich Heine, 1797-1856) ilə bir sırada dayanmağa layiq olduğunu yazırdı. İngilis yazıçısı Tomas Hardi (Thomas Hardy, 1840-1928) Ponu “ingilis dilinin imkanlarını ömrünün sonuna qədər dərk edən birinci” olduğunu söyləmişdir. İrland şairi, Nobel mükafatı laureatı Uilyam Batler Yets (William Butler Yeats, 1865-1939) Edqar Allan Ponun “Amerikanın ən görkəmli şairlərindən biri olduğu”na şübhə etmirdi. Çox yazıçılar və hətta elmi fantastikanın nasirlərindən Jül Vern, Herbert Uels və Artur Konan Doyl da Ponun detektiv janrda böyük sənətkarlığını etiraf etmişlər. Onun qəmgin taleyi və özünəxas ruhi sarsıntıları ilə özlərində yaxınlıq tapdığı alman filosofu və şairi Nitsşe (Nietzsche, 1844-1900) və almandilli yəhudi yazıçısı Frans Kafka (Franz Kafka, 1883-1924) ona məftun olmuşlar. Fyodor Dostoyevski (1821-1881), polyak əsilli ingilis yazıçısı Cozef Konrad (Joseph Conrad, 1857-1924), irland yazıçısı Ceyms Coys (James Joyce, 1882-1941) Ponun yaradıcılığında müasir ədəbiyyatın başlanğıcını görərək ona pərəstiş etmişlər.

Bioqrafiyanın formalarını aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

- bioqrafik roman;
- multimedia bioqrafiyası;
- bioqrafik filmlər;
- CD-ROM və onlayn bioqrafiyaları;
- bioqrafiya-portretlər (bu növün yaradıcısı alman rəssamı Ralf Ueltzoeffferdir (Ralph Ueltzhoeffer) və onun əsərinin 2001-ci ildə yaradıldığı göstərilir);
- bioqrafik tədqiqatlar.

Heç şübhəsiz ki, son illərdə aparılan debatlarla bütün bioqrafiyaların yalnız nəsr əsəri ilə məhdudlaşdırılması çox-çox suallar doğurur. Fikrimizcə, söhbət bədii ədəbiyyatdan gedirsə, bioqrafik romanın da nəslə yazıldığı faktı bir daha onu təsdiq edir ki, müasir dövrümüzdə bəzən tədqiqatçıların mühakiməsinin təsdiqi üçün gətirdiyi arqumentlər bədii ədəbiyyatın ümumi konturlarından xeyli kənarda dayanır.

Son dövrdə ən məşhur “Hollywood”un məşhur sənətkarların həyatından bəhs edən çoxsaylı sənədli filmlər, eləcə də dünya, o cümlədən Böyük Britaniya və ABŞ televiziya kanallarında “Bioqrafiya kanalı” (“The Biography Channel”), “Tarix kanalı” (“The History Channel”) və digər aparıcı şöbələr də, CD-ROM və onlayn bioqrafiyaları da bu janrın oxucu və tamaşaçıya sevdirməsində müəyyən xidmətlərini göstərdiyi gün kimi aydındır.

Britaniya tənqidçisi və tanınmış bioqrafi Litton Straçeyin (Lytton Strachey, 1880-1932) 1918-ci ildə nəşr etdirdiyi “Görkəmli viktorianlar” (“Eminent Victorians”) adlı əsəri bir qayda olaraq Britaniya ədəbiyyatşünaslığında bioqrafiyanın tarixində dönüş nöqtəsi kimi dəyərləndirilir. Bu bioqrafik toplu 4 bioqrafik essedən ibarətdir: “Kardinal Manninq” (“Cardinal Manning”), “Florens Naytinqeyl” (Florence Nightingale, 1820-1910; Bu xanım Florensiyada anadan olmuş sağlq reformatoru və yazıçı kimi feminizm tarixində “Təkliflər” (“Suggestions”) kitabı ilə şöhrət qazanmışdır), “Tomas Arnold” (Thomas Arnold, 1795-1842; ingilis ədəbi tənqidinin banisi Mətyu Arnoldun (Matthew Arnold, 1822-1888) atası maarifçi kimi məşhur olmuşdur) və “General Qordon” (“General Gordon”). Yazıçı bu əsərində zəka və təhkiyəsi ilə böyük oxucu kütləsinin ürəyinə yol tapmış, ədəbi tənqidin hadisəsinə çevrilmişdir.

Beləliklə, XX əsrin 20-ci və 30-cu illərində Litton Straçeyin adını qeyd etdiyimiz bioqrafik əsəri fakt zənginliyi və bədii nəsrilə bir sıra bioqraf yazıçıların yaradıcılığına təsir göstərmiş və bir növ yazıçının üslubunu yansılayan bioqrafik əsərlərin yaranmasına təkan vermişdir. Bu yazıçı və şairlər sırasında fransız Andre Morua (Andre Maurois, 1885-1967), alman Emil Lüdviq (Emil Ludwig, 1881-1948), şotland Robert Qreyvzin (Robert Graves, 1895-1985) adları çəkilir.

Bir qayda olaraq yaradıcılığı ilə məşhur olan sənət adamlarının keçdiyi həyat yolu və əsərlərinin mədəni-ədəbi mühitdə hadisəyə çevrildiyini ədəbi-fəlsəfi meyarlarla bədii romana gətirilməsi bioqrafik roman janrının əsas məqsədini təşkil edir. Təbii ki, bədii təsvir yolu ilə bu və ya digər şəxsiyyətin bioqrafik obrazını, ya da portretini yaratmaq yazıçıdan istedad və zəhmət tələb edir. Müəyyən zaman və məkan sərhədlərindən keçən bu və ya digər şəxsiyyətin həyatının təsviri onun yaşadığı epoxanın müəyyən tarixi, milli və sosial şəraitində məhz tarixi və ədəbi şəxsiyyətə məxsus olan xüsusiyyətlərin ortaya qoyulmasına zəmin yaradır.

Antik dövrdə ilk bioqrafik əsərlər yazıya alınmış – yunan bioqrafı, moralisti (əxlaqi əsərlər yazan yazıçı) və filosofu Plutarx (Plutarchus, eramızın 50-ci ilindən əvvəl anadan olmuş, 120-ci ilindən sonra dünyasını dəyişmişdir) “Bərabər tərcümeyi-hallar” (“Parallel Lives”) adlı tərcümeyi-hal əsərində 50 görkəmli yunan və Roma siyasi, dövlət xadiminin tərcümeyi-halından bəhs etmişdir.

Roma tarixçisi və yazıçısı Qay Svetoniy Trankvillin (Gaius Suetonius Tranquillus, eramızın təxminən 69-cu ilində anadan olmuş, 122-ci ildən sonra vəfat etmişdir) latın dilində yazdığı “De vita Calsarum” (hərfi tərcümədə “Sezarların həyatı haqqında” olan əsər ingilis dilinə “The Twelve Caesars” adı ilə tərcümə edilmişdir) əsəri Yuli Sezarın və Roma imperiyasının ilkin 11 imperatorunun tərcümeyi-halından ibarət dəst kitabdır. Əsər eramızın 121-ci ilində yazıya alınmış Roma tarixinin əsas mənbəyi və bioqrafik əsər kimi diqqəti çəkir. Eləcə də italyan memarı, boyakarı və incəsənət tarixçisi Corco Vazarinin (Vasari Giorgio, 1511-1574) italyan boyakalarının həyatı və yaradıcılığına dair faktiki zəngin materiallar əsasında 18 ilə yazdığı “Ən məşhur italyan memar, rəssam və heykəltaraşlarının həyatının təsviri” (“The Lives of the Most Excellent Italian Architects, Painters and Sculptors”, 1550 and

1568) indi də italyan incəsənəti tarixinə bələdçilik edən əsas tərcümeyi-hal məxəzi kimi istifadə edilir. Beləliklə, Qərbi Avropa ənənələrində bioqrafiyanın başlanğıcı Bibliyanın xristianlığa aid hissəsi – İncilə və onun bayraqdarları olan yevangelistlərin həyatının təsviri üzərində qurulmuşdur. Hətta bioqrafiyadan fərqli olaraq müqəddəs din adamlarının və din yolunda özlərini şəhid edənlərin həyatına dair yazılmış əsərlər əsasən erkən və Orta əsrlər kilsələrində rahiblər tərəfindən yazılmışdır. Elmi ədəbiyyatda qeyd etdiyimiz bu kimi əsərlər haqiqi qrafiya (hagiography) janrında yazılmış əsərlər silsiləsinə daxil edilmişdir. Təbii ki, bu tipli tərcümeyi-halların yazılması insanları xristianlığa inancını möhkəmləndirməyə təhrik etmək məqsədi ilə hazırlanmışdır.

İkinci tərəfdən isə roman-bioqrafiya janrında Qərbi Avropa yazıçılarından fransız Volterin (Voltaire, 1694-1778), Romen Rollanın (Romain Rolland, 1866-1944), avstriyalı Stefan Sveyqin (Stefan Zweig, 1881-1942) və başqalarının əsərləri qədim kökləri olan ədəbi janrın yeni imkanları ilə oxucuların maraq dünyasının sevimli kitablarına çevrilmişdir.

İyirminci yüzillikdə isə fransız yazıçısı, Fransa Akademiyasının üzvü Andre Morua (Mourois Andre, 1885-1967; onu da qeyd edək ki, yazıçının əsl adı və soyadı Emile Herzog (Emil Hersoq) olmuşdur) bioqrafiya romanı janrının tanınmış nümayəndəsi kimi şöhrət qazanmışdır. Onun qələmindən çıxan “P.B.Şelli” (“P.B.Shelly”, 1923-cü ildə yazılsa da, 1935-ci ildə nəşr olunmuşdur), XIX əsr ingilis yazıçı və siyasi xadimi Bencamin Dizraeliyə həsr olunmuş “Bencamin Dizraeli” (“Benjamin Disraeli”, 1927), “Lord Bayron” (“Lord Byron”, 1930), “İvan Turgenev” (“Ivan Turgenev”, 1931), “Marsel Proust” (“Marsel Proust”, 1949), “Jorj Sand” (“George Sand”, 1952) və onlarla yazıçı, general, siyasi xadimlərin bədii bioqrafik obrazını yaratmışdır. Bədii bioqrafik əsərlərində arxiv sənədlərindən məharətlə istifadə edən Andre Moruanın daha çox Britaniya və Amerika mövzularına müraciət etməsi onun mövcud siyasi, bədii və sosial arealı diqqətlə öyrəndiyini təsdiq edir. Lakin nədənsə Respublikamızda ali məktəb tələbələri üçün yazılmış “XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi” (Bakı: Maarif, 1974, 192 s.) adlı dərs vəsaitində yazıçının yaradıcılıq yolu və bioqrafik əsərlərinə dair təhlil və məlumat verilməmişdir.

Tədqiqatçı alim Yeganə Abdullayevanın “Qərbi Avropa ədəbiyyatında bioqrafik roman janrının işlənmə səciyyəsi” adlı araşdırmasında [1] Qərbi Avropa nəzəri fikrinin bioqrafik nəsrin bir çox aktual və öyrənilməsi vacib və əhəmiyyətli olan problemlərə aydınlıq gətirməsi baxımından diqqəti çəkir. Müəllif Andre Moruanın bioqrafik nəsrin yaranması haqqında mövqeyini aşağıdakı kimi açıqlamışdır: “1928-ci ildə A.Morua tərəfindən Kembric Universitetində oxunan “Bioqrafik janrın növləri” adlı mühazirələr silsiləsində prinsipial suallar qoyulmuşdur: *“Müasir bioqrafiya mövcuddurmu? O, ənənəvi bioqrafiyadan fərqlənən müstəqil janr kimi formalaşbmı? Onun istifadə etdiyi metodlar qanunidirmi, yoxsa əksinə, onlardan imtina etmək gərəkdir? Bioqrafiya nədir? Elm, yoxsa incəsənət? O, roman kimi özünüifadə vasitəsi ola bilərmi ki, həm yazıçı, həm də oxucu üçün qurtuluş olsun?”* [92, c.126]. Bu suallara verilən cavablar müsbətdir. A.Moruanın fikrincə *“bioqrafiya eyni zamanda həm tarixçinin işi, həm də incəsənət əsəri olmalıdır, özünün başlıca məqsədini isə o, insanın bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə “həqiqətin cəsarətli axtarışlarında” görürdü”* [1, s.163].

Onu da qeyd edək ki, Andre Moruanın 1928-ci ildə Kembric Universitetinin Trinitı kollecində söylədiyi altı mühazirəsi “Bioqrafiyanın aspektləri” (“Aspects of Biography”) adı altında 1929-cu ildə ingilis dilində nəşr olunmuşdur.

2006-cı ildə ədəbiyyat sahəsində xidmətlərinə görə Nobel mükafatına layiq görülən türk yazıçısı Orxan Pamuk “Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin üz-üzə gəldiyi mistik XVI əsr İstanbulunun bitib-tükənmək bilməyən əsrarlarından söz açmaq “Mənim adım qırmızı” romanı ilə dünya ədəbiyyatının tanınan simalarından biri” [38, s.371] kimi məşhurlaşmış və həqiqətən də, o, bu əsəri ilə postmodern ədəbiyyatın ən yaxşı əsəri kimi dünyanın 20-dən çox xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur. Tədqiqatçı alim, prof. Vulayət Quliyevin yazdığı kimi: *“Türk romançısı “doğulduğu şəhərin melanxolik ruhunun izlərini axtararkən mədəniyyətlərin bir-birləri ilə qarşılaşması və bir-birinə nüfuz etmələri üçün yeni rəmzlər tapdığına görə” Nobel mükafatı qazanmışdı”* [38, s.372].

Lakin onu da əlavə edək ki, Orxan Pamuk 2003-cü ildə nəşr etdirdiyi “İstanbul: Xatirələr və şəhər” (“İstanbul”) adlı bioqrafik əsərində 22 yaşına qədər İstanbulda

keçirdiyi uşaqlıq və gəncliyinin xatirələri əsasında Türk şəhərinin və onun özünün bioqrafik tarixinin bədii təəcəssümünü yaratmışdır.

“Şəhərin bioqrafiyası” seriyası ilə Moskvada nəşr olunmuş Piter Akroydun “London. Bioqrafiya” kitabının rus nəşrinin son səhifəsində Orxan Pamukun rus dilində nəşrə hazırlanan “İstanbul: Xatirələr və şəhər” («Стамбул. Жизнь и город») bioqrafik romanı haqqında oxuyuruq: *“Pamuk gözəl və valehedici bir tərzdə “yazıçının gəncliyində portreti” ilə başlanan və bu şəhərdə yazıçının portretinə çevrilən bu qeyri-adi bioqrafiyanı başqa bir şəkildə təqdim edir”* [58, s.895].

Beləliklə, Orxan Pamukun avtobioqrafik motivləri İstanbul şəhərinin tarixi və yaşam tərzini dünya oxucusuna ərməğan edən, şəhərin bioqrafik detallarını bir-birinə çulğalaşdıran bioqrafik nəsrin yaxşı nümunələrindən biri hesab edilə bilər.

Çoxcəhətli yaradıcılığı ilə Azərbaycan elmi-ədəbi fikrinin tanınmış nümayəndəsi, səyyah, coğrafiyaşünas tarixçi, filosof, şair, ədəbiyyatşünas Hacı Zeynalabdin Şirvani (1779/1780-1837/1838) haqqında onun yaxın dostu və müasiri görkəmli şair R.Hidayət yazırdı ki, H.Z.Şirvani ... Şəms Təbrizidən sonra günəş kimi parlamış, hətta günəşdən yüksəkliyini sübut etmişdir. O, Şəms Təbrizini balaca nöqtə, Zeynalabdinin isə böyük bir dairə olduğunu göstərmişdir [33, s.87].

H.Z.Şirvani “Riyazüssəyahə” əsərinin I hissəsində 60-dan çox şairin bioqrafiyasını təqdim etmiş, onların 30 min beytə yaxın şeirlərini nümunə gətirmişdir. Poeziya aləmində Təmkin təxəllüsü ilə tanınan H.Z.Şirvaninin təzkirə, yaxud bioqrafiya xarakterli məlumatları Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün xüsusilə qiymətlidir.

Mərhum filosof alim Ağamir Quliyevin araşdırmasında oxuyuruq: *“Təmkin Şirvani, Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sinə yazdığı müqəddimədə göstərir ki, Mövləvinin tərcümeyi-halı heç bir kitabda yazılmamışdır. “Mən dünyanı səyahət edərkən Konya şəhərinə – C.Ruminin dəfn olunduğu yerə çatdım. Orada bir kitab gördüm. O kitabda C.Ruminin tərcümeyi-halı yazılmışdı. Həmin kitabı C.Ruminin şagirdlərindən biri – Bahəddin Vələd yazmışdı. Kitabda C.Ruminin 8 böyük müridinin tərcümeyi-halı da qeyd edilmişdi.”* H.Z.Şirvani bu müqəddiməni Rəhmətəli şah ləqəbi ilə məşhur olan Zeynalabdin Şirazinin xahişi ilə yazmışdır.

H.Z.Şirvani qeyd edir ki, o, fəzilət və kamal sahibinin (Cəlaləddin Rumini

nəzərdə tutur) tərcümeyi-halını yazır ki, gələcək nəsil üçün bir yadigar olsun” [33, s.162-163].

Beləliklə, H.Z.Şirvaninin Azərbaycan ədəbiyyatında bioqrafik nəsrin yazılmasında müəyyən və gərəkli xidmətləri olduğunu söyləmək olar. Onun istifadə etdiyi məxəzlər də bir daha onun özünün əsərlərini yazarkən islamiyyətin başlanğıcından Səfəvilərə qədər yetişən məşhur şüəların tərcümeyi-hallarından bəhrələndiyini təsdiq edir.

Avtobioqrafik detallarla bioqrafik elementlərin daha bir sıx qovuşğunu yaradan Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Ümmülbanu(Banin)dur (Ümm-El-Banine Assadoulaeff, 1905-1992). Azərbaycan əsilli Azərbaycan milyonçusu, siyasi xadimi Mirzə Əsədullayevin qızı uzun illər Fransada yaşamış və özünün “Qafqaz günləri” (“Caucasian Days”, 1946) və “Paris günləri” (“Parisian Days”, 1947) adlı avtobioqrafik romanları Fransa, eləcə də Qərbi Avropa oxucularında müəyyən qədər Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti haqqında təsəvvür yaratmışdır.

Ümmülbanunun fransız dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş bioqrafik nəsrində ilk dəfə Şərqdə yaranan demokratik dövlətin – Azərbaycan Demokratik Respublikasının (1918-1920) ilkin günlərinin bədii təsviri xüsusilə diqqəti çəkir: *“İndi yalnız Müstəqil Azərbaycan ... Kareliya, Qazaxıstan və başqa ölkələr haqda danışıldılar. Respublika sözünə qoşulan təntənəli sözlər və təntənəli sözlərə calanan Respublika sözü təəccüblənmiş xalqların başlarına yağdırılırdı. Çox keçməmiş ingilislər də Qafqazı tərk etdilər. Minarələri və neft buruqları ilə tanınmış şəhərimiz Müstəqil Azərbaycan Respublikasının paytaxtına çevrildi. Yeni Respublikanın parlamenti təsdiq olundu və buradakı partiyaların sayı az qala parlament üzvlərinin sayına çatırdı. Respublika öz ordusunu da yaratdı və bu orduya ömründə əlinə tüfəng almamış kasıb gənclər toplandı (çar Rusiyası dövründə azərbaycanlıları orduya götürmürdülər). Hərbi parad keçirildi, vətənpərvər hisslərlə dolu çıxışlar dinlənildi. Nəhayət, gənc bir vətənpərvərin tələm-tələsik yazdığı milli himni səsləndi. Bu mahnının yöndəmsizliyini bəstəkarın gəncliyinə bağışlamaq lazımdır. Yaxşı təşkil olunmuş bütün respublikalarda olduğu kimi bu respublikanı da prezident və nazirlər idarə edirdi. Atam ticarət naziri təyin olundu... Atam çiyindənən aşırıdığı enli sarı lenti*

Müstəqil Azərbaycan Respublikası və nazirlik ləğv olunana qədər geyimindən ayırmadı...” [12, s.92].

Azərbaycan himninin tələsik variantı və onun müəllifi haqqında dəqiq məlumat verilməsə də, onu qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyəti dövründə böyük Azərbaycan şairi Əhməd Cavad (1892-1937) 1919-cu ildə Azərbaycanın milli himninin sözlərini yazmış, görkəmli bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyli (1885-1948) isə həmin himnin musiqisini bəstələmişdir. 1991-ci ildə Azərbaycanda Respublika müstəqilliyinin bərpaı ilə əlaqədar himn yenidən canlandırılmışdır. Həmin himnin son misraları aşağıdakı kimidir:

Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan.
Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə,
Cümlə gənclər müştəqdir.
Şanlı Vətən,
Şanlı Vətən,
Azərbaycan! Azərbaycan!
Azərbaycan! Azərbaycan! [146]

Beləliklə, tarixin yaddaşından şahidi olduğu hadisələri – Bakı günlərinin unudulmaz ictimai-siyasi mənzərəsini bioqrafik nəsrinin canlı hədəfinə çevirən Ümmülbənnunun Rusiyada çar hakimiyyəti devriləndən sonra Oktyabr inqilabının Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində ictimai-siyasi abu-havanın ümumi axınında böyük fəlakətlərin tüğyan etdiyini də özünəməxsus bioqrafik detallarla təqdim etməyə cəsarət etmişdir. O yazırdı: “... *Azərbaycanda ermənilər azərbaycanlıları qırırdı (xristianlar müsəlman əleyhinə). Bu vəziyyətə isə rus hakimiyyəti biganəliklə baxır və bəlkə də fikirləşirdi ki, məşhur “Parçala, hökm sür!” ifadəsi düzgün siyasi ideyadır.*

İşıqlar kəsilmiş, ev və şəhər dərin bir qaranlığa cümüşdü. Bu qaranlığı hardan atıldığı məlum olmayan, vıyıldayan güllələr dəlib keçirdi. Uzaqdan pulemyot atəşləri də eşidilirdi. Bir hər dəqiqə “daşnak”ların (millətçi erməni partiyasının adı belə idi) evə dolacağını, mənzilimizi dağıdıb, bizi də qıracaqlarını gözləyirdik. Telefon da

kəsilməmişdi, evimiz ətrafı təhlükə ilə dolu tənha bir adaya bənzəyirdi” [12, s.84].

Lakin bu bədii mənzərədə 1924-cü ildə Türkiyəyə mühacirət edərək, oradan Fransaya köçmüş və burada “Qafqaz günləri”ndə Bakının sosialist inqilabı günlərində bioqrafik təsviri də oxucu diqqətini çəkir: *“İçərişəhərə köçəndən sonra, axır ki, müsəlman şəhərində yaşadığımı hiss etdim. Onun darısqal, əyri-üyrü küçələrindən eşşəklər və dəvələr birtəhər keçə bilirdi... Zövqsüz yeni evlər tikilən, avtomobillər dolaşan, kinoteatrları olan yeni Bakıda isə şərqlilik az duyulurdu. Əvvəllər yeni şəhərdə yaşamış bir sıra neft sahibkarları inqilab və müsadirələrdən sonra köhnə şəhərə qayıtmışdılar... Var-dövlət sahibi olarkən bəyənmədiyimiz köhnə şəhərimiz bizi yenidən öz qoynuna alırdı. Babalarımızın ocağına, əvvəllər nankorluq etsək də, siyasi fırtınalar dövründə yenə də o bizə sığınacaq oldu” [12, s.147].*

Qeyd etdiklərimizdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, avtobioqrafik romanda şəhərin, ölkənin, yaxud digər böyük şəxsiyyətin həyatından verilən fraqmentlər bioqrafik romanla avtobioqrafik roman arasında heç də böyük “Çin səddi” çəkilmədiyini əsaslandırır. Bu baxımdan əsərləri ingilis dilinə dəfələrlə tərcümə edilmiş Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının bioqraf yazıçısı Ümmülbanunun yaradıcılığı Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində yeni bir səhifə açar.

Bioqrafik romanları ilə həm Qərb, həm də Şərq ölkələrinin oxucuları tərəfindən yaxşı tanınan Piter Akroyd çoxşaxəli yaradıcılığında ayrı-ayrı əsərlərinə görə bir sıra orden və mükafatlara layiq görülmüşdür. “T.S.Eliot” bioqrafik əsərinə görə 1984-cü ildə “Heynemann mükafatı”na (“Heinemann Award”), “Uitbred Bioqrafiya mükafatı”na (“Whitebread Biography Award”), “Oskar Uayldın sonuncu vəsiyyətnaməsi” (“The Last Testament of Oscar Wilde”) romanına görə “Somerset Moem mükafatı”na (“Somerset Maugham Award”), 1985-ci ildə “Hoksmor” (“Hawksmoor”) romanına görə iki mükafata – “Qardian Nəsr prizi”nə (“Guardian Fiction Prize”) və “Uitbred Roman mükafatı”na (“Whitbread Novel Award”), 1988-ci ildə “Çatterton” (“Chatterton”) romanına görə “Buker mükafatı”na (“Booker Prize”), 1998-ci ildə “Tomas Morun həyatı” (“The Life of Thomas More”) bioqrafik romanına görə “Ceyms Tait Qara Xatirə Prizi”nə (“James Tait Black Memorial Prize”), 2001-ci ildə “London: Bioqrafiya” (“London: The Biography”) romanına

görə “Ədəbiyyatda Saus Bank Şou İllik mükafatı”na (“South Bank Show Annual Award for Literature”), 2003-cü ildə “London” illüstrasiyasının təqdiminə görə “İlin illüstrasiya edilmiş ədəbiyyatına görə Britaniya Kitab mükafatları” (“British Book Awards Illustrated Book for the Year”) nominasiyasına, 2003-cü ildə “CBE” mükafatına layiq görülmüş, 2006-cı ildə “Amerika İncəsənət və Elmlər Akademiyasının Xarici Fəxri üzvü” (“Foreign Honorary Member of the American Academy of Arts and Sciences”) seçilmişdir.

Piter Akroydun şəxsi həyat bioqrafiyasından söhbət düşəndə onun ABŞ-da Yel (Yale) Universitetində çalışdığı zaman amerikalı rəqqasə Brian Kuhnla xeyli müddət yaxın ünsiyyətdə olduğu, 1980-ci illərin sonlarında Brianda ciddi əsəb pozğunluğu yaranandan sonra “zövcə”sini Böyük Britaniyaya – Devona gətirmişdir. Lakin müayinə zamanı Brianın spid xəstəliyinə tutulduğu aşkar olunmuş və o, 1994-cü ildə dünyasını dəyişmişdir. 1999-cu ildə ürək tutmasından əziyyət çəkən Piter Akroyd tibbi müayinələrdən və müalicədən sonra ciddi yaradıcılıq işlərini davam etdirib, ədəbiyyat sahəsində böyük xidmətləri ilə seçilmişdir.

2004-cü ildə jurnalistlərə verdiyi müsahibəsində Piter Akroyd sidq ürəklə bağlı olduğu rəqqasə xanım Brian Kuhnun ölümündən sonra heç bir ailə izdivacına girmədiyini və “subay-sultanlığı” (celibate) ilə özünü çox xoşbəxt hesab etdiyini” söyləmişdir.

Bioqrafiyanın təşəkkülü və inkişafı tarixindən bəhs edərkən qədim dövrlərdə öz kimliyi, azadlığı uğrunda mübarizə yolunda çox-çox xalqlar, hindli də, türk də, ərəb də, mesopotamiyalı da, yunan da şair, nəğmə, dastanları ilə, qayalarda, gil lövhəciklərdə həkk etdiyi rəsmləri ilə xalq qəhrəmanlarının müəyyən qədər də olsa, bioqrafik detallarını, elementlərini yaratmışlar.

Yəhudi əsilli tədqiqatçı alim Yuriy Lotman “Bioqrafiya – canlı şəxs” adlı araşdırmasında yazırdı: *“Bioqrafik janrın xüsusiyyətlərindən danışarkən aşağıdakıları qeyd etmək istərdik: Qorki (A.M.Qorki) tərəfindən əsas qoyulmuş kitab seriyasının adı “Böyük adamların həyatı” («Жизнь великих людей») deyil, məhz “Görkəmli adamların həyatı” («Жизнь замечательных людей») adlandırılması təsadüfi deyildir...*

Nəticə etibarı ilə bu seriyadan olan kitablar yaradıcılıq haqqında monoqrafiya deyil, məhz bioqrafiya olmalıdır. Bu iki tip kitabın bir-birinə qarışması – yaranmış əsərlər haqqında müəllifin yazdığı bioqrafiyası və təhlili – çox nadir hallarda uğur qazana bilir. Əlbəttə, yaradıcı şəxsiyyətin həyatı onun yazdığı əsərinin tarixindən ayrılı bilməz, lakin bioqrafiya yaradıcılığı monoqrafiyadan fərqli şəkildə başqa bir bucaq altında təsvir edir” [88].

Son dövrdə ən yaxşı bioqrafik əsərlərin mükafatlandırılması bir ənənəyə çevrilmişdir. Məsələn, Böyük Britaniyada “Ən yaxşı bioqrafik əsər üçün Uitbred mükafatı” (“Whitebread Prize for Best Biography”), Amerika Birləşmiş Ştatlarında “Bioqrafik, yaxud avtobioqrafik əsərlər üçün Pulitser mükafatı” (“Pulitzer Prize for Biography or Autobiography”), Avstraliyada “Milli Bioqrafiya mükafatı” (“National Biography Award”), Kanadada “Drayni-Teylor Bioqrafiya mükafatı” (“Drainie – Taylor Biography Prize”) və sair ölkələrdə kitab mükafatları heç şübhəsiz ki, Britaniya yazıçısı, tarixçi və bioqrafı Tomas Karlaylın (Thomas Carlyle, 1795-1881) qeyd etdiyi kimi “tarixin bir hissəsi olan bioqrafiya” romanları çağdaş ədəbi-mədəni həyatımızda mühüm yer tutur.

Bir sıra ədəbi tənqidi mənbələrdə və ensiklopedik ədəbiyyat toplularında XX əsr Britaniya ədəbiyyatında bioqrafik nəsrin evolyusiyasında şotland əsilli hüquqşünas, yazıçı və bioqraf Ceyms Bosuelin (James Boswell, 1740-1795) yazıçı, liksikoqraf Səmuəl Consonun (Samuel Johnson, 1709-1784) tale və yaradıcılıq yoluna həsr etdiyi “Səmuəl Consonun həyatı” (“The Life of Samuel Johnson”, 1791) adlı bioqrafik nəsr kitabı mühüm təsiri ilə seçilmişdir. Onu da əlavə edək ki, yazıçı Piter Martin isə 1999-cu ildə Ceyms Bosuellə “Ceyms Bosuellin həyatı” (“A Life of James Boswell”) adlı bioqrafik romanını nəşr etmişdir. Lakin yuxarıda adını çəkdiyimiz Ceyms Bosuellin bioqrafik romanı ilə əlaqədar onu da qeyd etmək vacibdir ki, bioqraf Bosuell 1763-cü ildən başlayaraq müasiri Səmuəl Consonun həyat və yaradıcılıq yolunu izləyib tədqiqatlar apararaq ingilis dilində yüksək dəyərə layiq görülən ədəbi bioqrafiyanı yaratmışdır. Dünya ədəbi, tənqidi-nəzəri fikrində Ceyms Bosuell ədəbi bioqrafiyasının cazibədarlığı və dəyərinin onun öz gözləri ilə gördüyü, şahidi olduğu, apardığı müsahibələr, eləcə də arxiv sənədlərinin dili, əqlin gözü və ingilis dilinin

zəngin biçimi ilə bioqrafik ədəbiyyatın bir növ bazasını yaratmağa nail olmuşdur.

Bu bir həqiqətdir ki, tarixən ayrı-ayrı dövrlərdə bioqraf yazıçıların bioqrafik roman janrında tarixilik prinsipləri əsasında yazdığı əsərləri tarix kitablarının oxucuya təqdim etdiyi materiallar qədər cəzbedici və dəyərlidir. İngilis yazıçısı Herbert Uells (Herbert Wells, 1866-1916) müasir ingilis ədəbiyyatında roman janrının əlahiddə rolunu qeyd edərək onun ümumi xülasəsini təqdim etmişdir [142].

O, bioqrafik roman janrında bioqraf yazıçının və yaxud digər tanınmışların həyat bioqrafiyasına həsr olunmuş əsərlərində müəllif təxəyyülünün romanda mühüm yer tutduğunu, fantastik düşüncələrin yer aldığını qeyd edərək belə bir ritorik sual vermişdir: *“Nə üçün biz həqiqi sənət adamlarının, doğrudan da, necə var yaşadığı real həyatının hekayələrini olduğu kimi görmək əvəzinə yazıçı fantaziyasına aludə oluruq? Onun bir cavabı var: Ah, kaş bu, mümkün olaydı! Lakin bu, ona görə belədir ki, bioqrafiya real həyatdan, real faktlardan bəhs edir...”* [142, s.171].

Doğrudur, mühakimədə oxucu və tənqidçi üçün paradoksal ideya dayansa da, müəllif bioqrafik romanda real həyat və real faktların əsasında yazıçı fantaziyasının da xüsusi yer aldığını söyləmək istəmişdir. Bu baxımdan belə bir konseptual münasibətdə bioqrafik romanların ingilis ədəbiyyatı tarixində mühüm yer tutduğunu və görkəmli sənət adamlarının bioqrafiyası fonunda keçmiş tarixin bərpasında mühüm rolu olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür.

II FƏSİL

PİTER AKROYDUN BİOQRAFİK ROMANLARI: TARİXİ GERÇƏKLİK VƏ ONUN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

2.1. Cefri Çoserin həyat və yaradıcılıq bioqrafiyasının bərpası

Orta əsrlər ingilis ədəbiyyatının XIV əsrində ingilis dilində yazan ən böyük şairin Cefri Çoser (Geoffrey Chaucer) olduğunu etiraf edən ədəbiyyat tənqidçiləri əslində onu “ingilis şeirinin atası”, yaxud banisi kimi dəyərləndirmişlər. On dörd yaşından demək olar ki, ömrünün sonunadək kral sarayında müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, üç ingilis kralının və iki şahzadəsinin xidmətində dayanmışdır.

Bioqrafiya janrında yazıb nəşr etdirdiyi əsərləri ilə məşhur olan Piter Akroydun (Peter Ackroyd, 1949-) Cefri Çosərə həsr etdiyi “Çoser. Qısa ömürlər” (“Chaucer. Brief Lives”) adlı ilk dəfə 2004-cü ildə Böyük Britaniyada çap olunmuş romanı [99] böyük siyasət və sənət adamı haqqında diqqəti çəkən mətləblərdən xəbər verən 175 səhifəlik materialdan ibarətdir. Azərbaycan ədəbi nəzəri fikrində onun haqqında təfərrüatlı elmi məlumat və təhlilin empirik xarakterli olduğunu nəzərə alıb Cefri Çoserin bioqrafiyasına dair müəyyən real və bədii faktların, elementlərin təhlil və şərhini verməyi vacib hesab edirik. Doğrudur, indiyə qədər ingilis şairinin şəxsiyyətinə, onun bədii obrazına dair müxtəlif nəşrləri nəzərə alaraq onların bəzilərini oxucu diqqətinə çatdırırıq. Təxminən son 20 ildə D.A.Pearsallın “Cefri Çoserin həyatı: Tənqidi bioqrafiya” (“The Life of Geoffrey Chaucer: A Critical Biography”, 1992), P.Boitani və J.Mannın redaktəsi ilə “Kembricin Çoser bələdçisi” (“The Cambridge Chaucer Companion”, 1986), Dauqlas Qreyin redaktəsi ilə “Çosərə həsr olunmuş Oksford bələdçisi” (“The Oxford Companion to Chaucer”, 2003) adlı nəşrlər ingilis şairi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Piter Akroyd “Çoser” adlı bioqrafik romanında şair Cefri Çoserin həm həyat və yaradıcılığına, həm də onun könül dünyasına “ışıq tutaraq” tutarlı və elmi tarixi sənədlər, arxiv materialları əsasında sözünü söyləmiş, dövrün tarixində və ədəbiyyatında bioqraf mühakiməsinin təsdiqini yaratmışdır.

Son vaxtlaradək nəşr olunmuş dərsliklərdə və ədəbiyyat ensiklopediyalarında Cefri Çoserin doğum tarixinin təxminən 1340-cı il olduğu qeyd olunur. Piter Akroyd kitabının “Londonlu” adlı I fəslində yazır: “Çoser *“bizim şəhər”* (*“our city”*) adlandırıdığı məkanda böyüyüb başa çatdı və özünün əsl yerini tapdı. Oskar Uayldın (*Oscar Wilde*) ifadəsi ilə desək, Londonda kralların əyninə geydiyi tünd qırmızı uzun xələtin içində dünyaya göz açdı... Cefri Çoser bax belə dünya işığını gördü. Onun doğum tarixi dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir, lakin bütün mövcud əldə edilə bilən sübut, dəlil haradasa bu tarixin 1341-ci illə 1343-cü il arasında olduğunu göstərir” [99, s.1-2].

Faktı təsdiq etmək üçün bioqraf şairin həyat yoldaşının bacısı Katerinain (*Katherine*) məlum qeydinə əsaslanaraq bununla bağlı daha heç bir müasir sübutun tapılmadığını söyləmişdir.

Prof. Qorxmaz Quliyev bioqrafiyaların yazılması üçün kifayət qədər dəlil, fakt və sənədlərin olmamasına dair mühakiməsini aşağıdakı kimi təqdim edir: “*Bir sıra sənətkarlar da mövcuddur ki, onların real tarixi şəxsiyyət olmaları sübuta yetirilsə də, bioqrafiyaları haqqında səhih informasiya əldə etmək qeyri-mümkündür. Bioqrafik metodun məntiqindən çıxış etsək, bu cür sənətkarların yaratdıqları əsərlərini öyrənmək imkan xaricindədir. Yeri gəlmişkən, ömrünün axır çağlarında Sent-Bövün özü də bunu hiss etmişdi: Mənim üçün dövrümüzün görkəmli müəllifləri haqqında yazmaq, demək olar ki, qeyri-mümkün olmuşdur; artıq çoxdan onların əsərləri haqqında yox, şəxsiyyətləri barəsində mühakimə yürüdürəm*” [36, s.17].

Daha sonra alim mühakiməsində Sent-Bövün bioqrafik metodun nöqsanlı olduğunu qeyd etsə də, bu metodun birdəfəlik və bütünlüklə dəf edilməsinin qeyri-mümkünlüyünün tərəfində dayanır. Heç şübhəsiz ki, prof. Qorxmaz Quliyev bioqrafiyanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən daha çox bu janrda yazılmış əsərlərin öyrənilməsinə tətbiq edilə bilən bioqrafik metoda dair elmi düşüncələrini ifadə etmək məramında olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində formalaşmış ilk ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyalarından biri olan bioqrafik metodun əsasını qoymuş fransız romantizm ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndəsi Sent-Bövün nəzəriyyəsinə öz alim tədqiqatçı münasibətini ifadə etməyə çalışmışdır. O, görkəmli sənət adamlarının ədəbi-bədii

əsərlərinin birbaşa onların ömür yoluna, psixoloji durumuna, zövqünə müncər etməyə cəhd edən və onların bioqrafiyasından kənarda yaradıcılığını şərh etməyin qeyri-mümkün olduğunu hesab edən bu metodun çatışmazlığının göz qabağında olmasını söyləməsi haqlı irad kimi diqqəti cəlb edir [36, s.16-17].

Əvvəla, bu sətirləri oxuyarkən bir daha aydın olur ki, bioqrafiya dedikdə ilkin mənada yazıçının həyatına dair informasiya xarakterli mətn kimi başa düşülür. İkinci və geniş mənada isə yazıçının həyatını fakt, sənət, arxiv materialları və əsərləri əsasında roman kimi təqdimi baxımından diqqəti cəlb edir. Beləliklə, həm dar, həm də geniş mənada götürülən bioqrafiya heç şübhəsiz ki, geniş imkanları ilə həm yazıçı həyatı, şəxsiyyəti və yaradıcılığının daha əhatəli şəkildə öyrənilməsinə yeni imkanlar açır. Fikrimizcə, yazıçı bioqrafiyasından kənarda onun əsərlərinin öyrənilməsi ən optimal və düzgün seçimdir.

Tədqiqatçı alim Yeganə Abdullayevanın Qərbi Avropa ədəbiyyatında bioqrafik roman janrının işlənmə xüsusiyyətləri və onun özəllikləri haqqında polemik düşüncələrində ingilis ədəbiyyatında bioqrafik roman janrına dair mühakimələri müəyyən cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. O yazır: *“Müasir ingilis yazıçısı Piter Akroyd üçün, bioqrafiya təftəşüurunda bizim zamanımızda iştirak edən ötüb keçmiş tarixi dövrlərə baş vura bilmək imkanındır. “Özüümüzü yalnız keçmişə dərk edə bildikdə anlaya bilərik” – Piter Akroyd söyləyir... Yaradıcılığını nasir, bioqraf və ədəbiyyatşünas kimi birləşdirə bilməsi səbəbindən onun (Piter Akroydun – X.İ.) yaradıcılığında müasir bioqrafiya janrının özəllikləri əks olunmuşdur”* [1, s.156].

Bioqrafiya janrının problemlərinin açıqlanması birbaşa hədəfimiz olmasa da, elə hesab edirik ki, Piter Akroydun bioqrafiya janrında yazdığı əsərlərinin ana dilimizə tərcüməsi Azərbaycan ədəbi-elmi auditoriyasında böyük maraq doğura bilər. Eyni zamanda Azərbaycanın məşhur sənət adamlarının həyat və yaradıcılığına dair yeni əsərlərin yaranmasına təkan verə bilər.

Piter Akroyd, Cefri Çoserin bioqrafiyasında “İtalyan əlaqəsi” sərlövhəsi ilə IV fəsildə bu haqda inandırıcı fakt və şərhlerini təqdim etmişdir. Müəllif şairin 1372-ci ilin dekabrında Genuya və Florensiyaya İngiltərədə italyan tacirləri üçün xüsusi dəniz limanının quraşdırılması məqsədi ilə danışıqların aparılması üçün yola düşdüyünü

qeyd etmişdir. Həmin dövrdə təxminən London əhalisinin sayına bərabər olan böyük ticarət imperiyasının mərkəzi Genuyada danışıqların aparılması nəzərdə tutulmuşdur. Sonra kral elçisi Çoserin Florensiyaya səfəri də uğurla başa çatmışdır.

Florensiyada “humanizm” ideyalarının bərqərar olduğu və bütövlükdə İtaliya mədəniyyətinin, incəsənətinin və ədəbiyyatının çiçəkləndiyi bir zamanda o, müasir İtaliya poeziyasının anası sayılan Florensiya şəhərində olur. Renessansın sac ayağı kimi poetik nəhrinin dayaqları olan Dante, Petrarka və Bokkaççonun şən-şöhrəti çoxlarını özlərinə və sənətinə heyran qoymuşdu. Piter Akroyd yazır: *“Çoser bir dəfə olsun belə Bokkaççonun adını çəkmir. Ola bilsin ki, italyan şairinin (Bokkaççonun – X.İ.) onun üçün həddən çox yaxın bir mənbə rolu oynadığını və ona mənəvi qida verdiyini bütün aləmə yaymağı etiraf etməkdən duyğulanmışdı. Faktiki olaraq Çoserin öz əsərinə daxil edib qarışdırdığı Bokkaççodan olan nümunələrin icmalını çıxartmaq asandır. Lakin onun (Bokkaççonun – X.İ.) Çoserə təsiri müxtəlif formada olmuşdur. Çoser italyan şairində onun qələminə məxsus “Dekameron”un epik hekayət nəqlinin mümkün olan miqyasını, poetik maraq və əlaqələrinin müxtəlifliyini kəşf etmişdi...”* [99, s.45].

Beləliklə, müqayisəli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Piter Akroydun “Çoser. Qısa ömürlər” adlı bioqrafik romanının zəngin və əsaslı faktları elmi-ədəbi çevrənin mütəxəssisləri üçün etibarlı mənbə rolunu oynaya bilər.

Piter Akroydun Cefri Çoserə həsr etdiyi bioqrafik romanında müəllifin şair, diplomat, mütərcim və kral rəsmisi kimi təqdim etdiyi Cefri Çoserin bioqrafik portret cizgiləri müəyyən məziyyətləri ilə diqqəti çəkir. Bioqrafın aşağıdakı təsvirinə diqqət yetirək:

“Cefri Çoser həm şair, həm diplomat, həm də müxtəlif vaxtlarda kralın tikinti işlərinə, London limanında gömrük tariflərinə nəzarət edən məsul işçi idi. O, hakim və Parlament üzvlüyünə təyin olundu. O, London əhli kimi varlı və nüfuzlu London tacirləri arasında özünə uyğun dinləyicisini tapdı, lakin o, eləcə də fransız və italyan poeziyasının həvəskar aludəçisi idi. O, tərcümə sahəsində uğur qazandı. O, “Kənterberi hekayələri” ilə daha yaxşı tanındı. Lakin həmin əsər onun şeir yaradıcılığının sonlarında tərtib edildi. O, əvvəllər yuxu görüntülərini, heyvanlara

həsr etdiyi təmsillərini, əxlaqi mövzuda əfsanələrini və “Troil və Kresseida” adlı irihəcmli poemasını yazmışdı. Bu poema ilk modern əsər kimi nəyinsə sərbəst təsvirinə həsr olunmuşdu... Onu (Cefri Çoseri – X.İ.) “ingilis poeziyasının atası” kimi təqdim ediblər. Lakin o (Cefri Çoser – X.İ.), həddən çox çaşdırıcı bir valideyndir. O, alim olmaq iddiasında olmuşdur. Lakin o, dünyada özünü fəal və uğurlu həyata qurban verdi. O, özünü ehtiyatlı və sakit adam kimi apardı, lakin o, aldığı borca görə suçlandı və bir xanımın bakirəliyini təhqir etdiyinə görə ittiham edildi. O, parodiyaları və seksual komediyaları ilə yaxşı tanınmışdır. Lakin o, dərin dini görüşləri əxz etmişdi. Bütün bu ziddiyyətlərdən savayı, ola bilsin ki, onun daha aydın rəsmi tədrisən ortaya çıxsın” [99, s.15-16].

Yuxarıdakı bioqrafik mətnin faktları və onun barəsində bioqraf yazıçının nəqli belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, Cefri Çoser ingilis ədəbiyyatı tarixində standart ingilis dilində yazan ilk şair kimi dəyərləndirilsə də, onun daha aydın realist bədii bioqrafik rəsmnin yaradılması heç də təhlil etdiyimiz bioqrafik romanın materialları ilə məhdudlaşmır. Hələ bundan sonra bədii bioqrafik axtarışlar Piter Akroydun bioqrafik romanının hələ gizli qalmış nüansları və detalları haqqında çox şeyləri ortaya qoyacaqdır.

Piter Akroyd Cefri Çoserin “itirilmiş illəri” (“Lost years”) haqqında qeydlərini aşağıdakı kimi qələmə almışdır: “Çoser həyatının hadisələri onun 1359 və 1360-cı illər Fransaya hərbi yürüşdən sonra bir neçə il yazıya alınmamışdır” [99, s.21].

Beləliklə, dövrün bir sıra arxiv sənədlərinin axtarışında olan bioqraf yazıçı Cefri Çoserin 1360-cı ildən 1367-ci ilə qədər İngiltərədə olduğu müddətdə vəzifə və məşğuliyyətinin naməlum sirr olduğunu etiraf etmişdir. Uilyam Şekspirin erkən həyat yolunda da belə bir mərhələnin olduğunu qeyd edən Piter Akroyd “itirilmiş illər”in xoşbəxt təsadüfün hələ də heç bir bioqraf tərəfindən tam şəkildə dərk edilib açılmadığını göstərmişdir.

Piter Akroyd “Çoser. Qısa ömürlər” adlı bioqrafik romanının nəşrindən (2005) bir il sonra Londonda “Vintage Books” nəşriyyatında çap olunmuş “Şekspir: Bioqrafiya” (“Shakespeare: The Biography”) adlı kitabında da Uilyam Şekspirin “itirilmiş illər” (“lost years”) probleminə toxunmuşdur. Müəllif yazır: “Şekspirin

bioqrafiyası üçün belə bir ümumi fikir var ki, biz təxminən iyirmi yaşından iyirmi səkkiz yaşınadək dramaturqun “itirilmiş illər”i (“lost years”) dilemması qarşısında qalıraq. Əslində heç bir il nə vaxtsa bütövlükdə itmir. Onun bioqrafik xronologiyasında bir boşluq ola bilər, lakin ömrün modeli çəpəki, yaxud bilvasitə ayrılıb başqa səmtə çevrilə bilər. Məlumdur ki, o, aktyor olmuşdur. Belə güman edilir ki, ola bilsin, o, səyyar teatr truppasının oyunçuları Stratforddan keçib gedərkən onlara qoşulmuşdur” [102, s.96].

Dissertasiya işinin məbədində Piter Akroydun, Uilyam Şekspirin bioqrafiyasının səkkiz illik – 1583-cü ildən 1590-cı ilədək “itirilmiş illəri”nin daha aydın açıqlamasını özündə ehtiva edən təhlil materialı təqdim olunacaqdır. O ki qaldı Cefri Çoserin “itirilmiş illər”i barədə hipotezalara, onu qeyd etmək istərdik ki, ədəbi tarixin hələ yazılmamış hissələri bioqraf yazıçılarından və tədqiqatçılarından onun tədqiqinə ip ucu yeri qoyur. İndi ədəbiyyatların müqayisəli tipologiyasını öyrənən tədqiqatçı alimlərin də bu boşluğun doldurulmasında yeni tədqiqatların aparılması zəruri, mühüm və aktual məsələlərdən biridir.

“Kəntərberi hekayələri”nin tərcüməçilərindən biri, yazıçı və tədqiqatçı alim İvan Kaşkin Cefri Çoserin optimist yaradıcılığına xas bir sıra məqamlara toxunaraq onun hekayələrindəki tarixilik prinsipi məsələsinə toxunaraq yazırdı: *“Çoserin tarixilik prinsipinin belə bir təbiətində onda ardıcıl və hadisələrin birbaşa təsviri, yaxud da “Kəntərberi hekayələri”ndə bilvasitə öz bədii əksini tapan həmin mürəkkəb və ziddiyyətli tarixi prosesin əsaslı təhlilini vermək əbəs bir şeydir. Lakin, bununla belə həmin hadisələr rüpa (aparıcı vasitəyə) çevrilmişdir – bunlar onun (Cefri Çoserin – X.İ.) dövrünün adamlarının səsinə özündə ehtiva edir və bir ayna kimi onların zahiri görünüşünü özündə əks etdirir. Biz bunu Çoserin müasirlərindən olan heç bir ingilis yazıçısında tapa bilmərik.*

“Realizmin banisi” Çoser İngiltərənin böyük yollarında öz möcüzəli güzgüsünü gəzdirir və bu güzgü onun cazibəsinə düşən hər bir şeyi dəqiq və doğru əks etdirir.

Çoserin güzgüsündə tarixi kataklizmlər (kəskin, dağıdıcı çevrilişlər) əks olunmamışdır, yoxsa güzgü çatlayıb ədibin titrəyən əlləri üstünə düşərdi. Lakin lazımı dərəcədə hadisələr ona daha çox şeyləri təlqin etmişdir və bu güzgü o insanları əks

etdirir ki, onların əlləri ilə tarix yaranmışdır” [84, s.22-23].

Ədəbi-bədii sənətin varlığına hər hansı bir sənət adamının ürək çırpıntıları ilə yaratdığı əsərində, heç şübhəsiz ki, onun yaşadığı mühitin, sosial həyatın, bütövlükdə isə cəmiyyətin, xalqın tarixinin əks olunduğu həyat həqiqətidir. Cefri Çoserin yaşayıb yaratdığı dövrdə onun realist sənət dühasında tarixi öz əlləri ilə yaradan xalqın ayrı-ayrı zümrlərinə mənsub olan insanların bənzərsiz portretlərinə rast gəlmək mümkündür.

“Azərbaycan şeirinin babası” (Firidun bəy Köçərli) adına layiq görülən Azərbaycan ədəbi dilinin banisi, böyük qəlb şairi Məhəmməd Füzulinin bioqrafiyası, eləcə də yaradıcılığının bəzi məqamları Cefri Çoserin həyat kredosu ilə üst-üstə düşür. Doğrudur, Cefri Çoserin ölümündən təxminən yüz il sonra İraqi-Ərəbdə Kərbəla şəhərində dünyaya gələn Məhəmməd Füzulinin də anadan olduğu tarixi bəzi mənbələrdə 1498, bəzilərində isə 1502 və 1506-cı il kimi qeyd edilir [7, s. 367-368].

Mərhum ədəbiyyatşünas-alim, akademik Həmid Araslının “Məhəmməd Füzulinin “Şikayətnamə”si haqqında mühakiməsinə diqqət yetirək: *“Füzuli, Sultan Süleyman Bağdadda olduğu zaman təqaüd almaq üçün ona ərizə verir, sultanın əmrilə ona ayda doqquz ağca təqaüd təyin edilir. Lakin şair bu təqaüdü ala bilmir və Nişançı Paşa Mustafa Çələbi adına məşhur “Şikayətnamə”sini yazır.*

Füzulinin əsərlərindən aydın olur ki, bütün həyatını şeirə, sənətə sərf edən bu dahi çox yoxsul həyat keçirmiş, Ovqatdan (əslində, Sultan Süleymanın göndərdiyi baratda Bağdad Ovqat idarəsi (orta əsrlərdə xalqdan yığılan könüllü vergi əsasında təşkil olunmuş idarə deməkdir – X.İ.) aldığı maaşla ağır ehtiyac içində yaşamışdır” [7, s.376-377].

Lakin Məhəmməd Füzulidən çox-çox fərqli olaraq Cefri Çoser, Piter Akroydun qeyd etdiyi kimi on dörd yaşından ömrünün sonunadək kral sarayının xidmətçisi olmuşdur [99, s.13].

Məhəmməd Füzulinin “Şikayətnamə”sini XVI əsrdə Azərbaycan türk dilində ictimai satiranın ilk nümunəsi kimi dəyərləndirilməsi təsadüfi deyildir. Əslində o, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi düşüncəsində həm də nəsrin ilk gözəl nümunələrini yaradan sənət əhli olmuşdur. Beləliklə, Məhəmməd Füzuli də Cefri Çoser kimi

nəzmlə nəsrin vəhdətini yaradaraq tarixi dövrlərin aparıcı sənətkarı kimi milli dilin formalaşması və inkişafı yolunda yüksək bədii dilin cəfakəşi olmuşdur.

Məhəmməd Füzuli “Şikayətnamə”sinin girişində təqaüd almaq məqsədi ilə qələmə aldığı poetik düşüncələrini aşağıdakı kimi ifadə etmişdi:

Ərz edər xaksarı – bimiqdar,
Bəndeyi-kəmtərin, Füzuliyi-zar;
Ki, müqimi-məqami-üzlət ikən,
Sakini-küşeyi-qənaət ikən,
Başıma düşdü cah sevdası,
Zövqi-əhli-təmə’ təmənnası.
Həvəsi-kəsbi-nəngü nam etdim,
Tələbi-rif’əti-məqam etdim [20, s.255].

Məhəmməd Füzulinin “Şikayətnamə”sində həm nəzmin, həm də nəsrin bədii vüsəti bir-biri ilə elə cilalanmışdır ki, istər-istəməz taleyindən şikayətlənən ədibin ictimai satirası ilə onun dövrünə, dövrün hakim dairələrinə etirazını söyləməsi əsl sənət adamının açıq ürəyinin çırpıntıları kimi səslənir. İndi də böyük şairin “Şikayətnamə”sində səslənən “Salam verdim, rüşvət deyildir, – deyə almadılar” kimi aforizmi həyat həqiqətləri ilə yoğrulmuş bütün dövrlərin qanunsuzluğuna, ictimai ədalətin bərqərar olmadığı məmləkətlərin dövlət məmurlarına açıq və satirik kinayənin ifadəsi kimi unudulmamışdır.

Piter Akroyd Cefri Çoserin də müəyyən qədər Məhəmməd Füzulinin şikayətinə bənzər bir şeiri haqqında söhbət açaraq yazır: *“Onun təqaüdüünün verilməsinin yubadıldığı faktına rast gəldik və maliyyəsidəki qəfil çatışmazlıq Çoseri yeni təyin edilmiş krala (IV Henriyə – X.İ.) “Pul kisəsi haqqında Çoserin şikayəti” (“The Complaint of Chaucer to his Purse”) sərlövhəli yalvarışlı şeiri ilə müraciət etməyə təhrik etmişdir”* [99, s.162].

Həmin şeirdən bir parça bioqrafçının romanına daxil edilmişdir və biz də həmin poetik parçanı olduğu kimi verməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

*“To yow, my purse, and to noon other wight
Complayne I, for ye be my lady dere.*

I am so sorry, now that ye been light...

For I am shave as nye as any frère” [99, s.162].

Şeir parçasının sətri tərcüməsi isə aşağıdakı kimidir:

“Ey mənim pul kisəm, mənim səndən şikayətim var və bu, başqa birisinin deyildir, çünki sən mənim əziz xanımımсан. Mən səni belə bir içi boş vəziyyətdə görməyimə çox təəssüf edirəm... Mən elə bil rahib kimi üzümü tərəş etmişəm”.

Beləliklə, qısa ömrünün sonuna yaxın dünyaya gəldiyi, daha dəqiq söyləsək, Uestminster şəhərinə (Londonun dörd yerə bölünmüş bir hissəsi “Westminster” adlanır – X.İ.) köçən şairin belə bir vəziyyətə düşməsinin səbəbi Piter Akroydun dili ilə desək, “bürokratiyalar” (“bureaucracies”) olmuşdur. Belə bir bürokratik vəziyyət Məhəmməd Füzulini də yuxarıda qeyd etdiyimiz sələmçi vəziyyətinə salmışdır.

Ömrünün son illərində, xüsusilə ölümündən bir qədər əvvəl yazılmış dini məlumat – apokrifik (məzmunu əsasən Bibliyaya aid olan, lakin rəsmi kilsə tərəfindən rədd edilən qədim kitablardakı yazılar) istinadlarda da şairin zəmanəyə etiraz notlarına rast gəlmək mümkündür. Piter Akroyd həmin kitablardakı bəzi istinadlardan çıxış edərək onun ölümqabağı hərzə-hədyan dolu şeirlər yazdığına görə özünü suçlayaraq “kül mənim başıma” (rusca «горе мне») (“Woe is me! Woe is me!”) deyərək acı təəssüfünü bildirmişdir.

Tədqiqatçı alim, prof. Şahin Xəlilli Cefri Çoserin yaradıcılığında xüsusi yeri ilə seçilən Şərq mövzusu, yaxud motivləri məsələsinə toxunaraq ədibin Şərq məsələsinə dair bilgilərinin əsas səbəbini ədibin iş fəaliyyəti və qiraəti ilə mümkünliyünü irəli sürmüşdür. O, Britaniya alimi, prof. Nevil Koqhillin araşdırmasına istinad edərək yazır: “*Ömrünün son üç ilində ana dilində (ingilis dilində – X.İ.) yazdığı məşhur, mənzum “Kənterberi hekayələri” haqqında oksfordlu professor Nevil Koqhillin C.Çoserin kitabına yazdığı ön sözdə belə bir fikir diqqətimi cəlb etdi: “Kitabda təqdim olunan bu zəvvarların söylədikləri hekayələr bütün Avropadan, çoxusu Çoserin yaxın müasirlərinin əsərlərindən gəlir. Bu hekayələrin bəziləri isə daha uzaq ölkələrdən, antik yazıçılardan, Şərqdən gəlir...” [26, s.12].*

Beləliklə, Cefri Çoserin Şərq ölkələrinin mədəniyyətinə və ədəbiyyatına bağlılığı az olmamışdır. Qafqaz dağlarının, onlarla Şərq alimlərinin və Şərq deyim-

lərinin poetik təsvirinə dair bir sıra faktlar və elementlər bioqrafik romanda əksini tapsaydı, heç şübhəsiz ki, Piter Akroydun romanı daha maraqlı və oxunaqlı olardı.

Cefri Çoserin Şərq həyatını yaxından izləyərək onun bu arealla tanışlığı məsələsinə gəlincə, bəzi hipotezalarını irəli sürən Şahin Xəlilli ritorik sualları ilə qeyd etdiyimiz məsələyə müəyyən aydınlıq gətirməyə çalışır. O yazır: “... *Bəs “Hekayələr”də (“Kənterberi hekayələri”ndə - X.İ.) Şərq motivləri üzərində qurulan Şərq hekayələrində Cefri Çoser kimlərdən bəhrələnmişdir? XII əsr Azərbaycan intibahının cahanşümul şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si Albion ölkəsində (Britaniyada – X.İ.) Cefri Çoserin öz kitabxanasında saxladığı 60 kitabın arasında deyildimi? Nizami “Xəmsə”sinin Çoser əsrində ingilis dilinə tərcümə edilməməsi gizli həqiqət olsa da, Cefri Çoserin Şərq, o cümlədən Azərbaycana bələdçiliyi “Kənterberi hekayələri”nin müəyyən cizgilərində öz əksini tapmışdır. Bu da həqiqətdir ki, 1374-cü ildə Londonda liman gömrükxanasında yun, dəri və xəz nəzarətçisi işləyən (Cefri Çoser bu vəzifədə on iki il çalışmışdır – X.İ.) Cefri Çoser şair ürəyi ilə İngiltərəyə ticarətə gələn bir sıra xalqların nümayəndələri ilə, o cümlədən şərqilərlə mehr-ülfər bağlamış, onlardan hikmətli hekayələr eşitmişdir”* [26, s.12].

Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikrində, eləcə də ali məktəb tələbələri üçün yazılmış dərs kitablarında Cefri Çoserin həyat bioqrafiyası və ədəbi-bədii yaradıcılığı haqqında ötəri də olsa məlumat xarakterli mətnlərə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycanın tədqiqatçı alimlərindən Əli Sultanlı, Tərlan Novruzov, Şahin Xəlilli, Sevinc Zeynalova və b. ingilis şairinin həyatına və yaradıcılığına dair polemik təhlil və şərhləri ilə oxucu auditoriyasına müraciət etmişlər [23; 42; 25; 26; 77; 78; 124].

Tədqiqatçı alim, prof. Ş.Xəlilli “Cefri Çoserin Şərq dünyası” adlı araşdırmasında realist ingilis şairinin “Kənterberi hekayələri”nin materialları əsasında apardığı təhlillərin ümumi nəticəsində diqqəti çəkən bir məqam vardır. O yazır: “*C.Çoserin Şərq aləminə, Şərq elminə, Şərq alimlərinin əsərlərinə yaxından bələdliyini “Kənterberi hekayələri”ndə aydınlığı ilə görmək mümkündür. Əslən Buxaralı alim, filosof, həkim kimi bütün dünyada məşhur olan Buxaralı İbn Sina (980-1037), latınca adı Averroes, əsl adı İbn Rəşd Əbüd-Vahid Məhəmməd ibn Əhməd (1126-1198) olan*

ərəb filosofu və həkiminin, eləcə də başqalarının adlarına, əsərlərinə istinad edərək C.Çoser Şərq elminə, fəlsəfəsinə dair müəyyən təsəvvür və biliyi olduğunu sübut etmişdir” [25, s.89-90].

Biz isə elə hesab edirik ki, Cefri Çoserin yaradıcılığında Şərq mövzusunun öyrənilməsi ayrıca tədqiqat işinin mövzusudur. Bu baxımdan gələcəkdə Cefri Çoser və Şərq məsələsinin əhatəli şəkildə tədqiqi çox vacib məsələdir.

Cefri Çoserin “Kənterberi hekayələri”nə daxil olan “Bəs şəhərinədən gələn qadının hekayəsi”ndə Qafqaz dağlarının təsvirinə diqqət yetirək:

*“Take fire, convey it to the darkest house,
That’s between here and oldest Caucasus.
And shut the doors on it, and go away;
As brightly will that fire blaze and burn,
As if a thousand folk were looking on;
I’ll stake my life, that fire will perform,
Its natural function always, till it die”* [108, s.247].

Həmin hissənin sətri tərcüməsini aşağıdakı kimi oxucu diqqətinə çatdırırıq:

“Od götür və onu bura ilə çox soyuq olan qədim Qafqaz dağlarının arasında yerləşən zülmətə qər q olmuş komaya gətir, onun qapılarını ört və çıx get. Bax alov elə bir nur saçacaq ki, elə biləcəksən min adamın gözləri sənə boylanır. Və mən də öz həyatımı oda çevirəcəyəm, qoy bu ömür son gününə qədər öz təbii tamaşasını göstərsin” (Tərcümə bizimdir).

İngilis şairi Uilyam Şekspir kimi Cefri Çoserin Şərq (türk) tarixi, mədəniyyətinə bələdçiliyini təsdiq edən bu kimi misalların “Kənterberi hekayələri”ndə poetik ifadəsini tapdığını cəsarətlə söyləmək olar. Bu isə, hər şeydən əvvəl, sərhəd nə olduğunu bilməyən söz sənətinin Şərqdən Qərbə, yaxud Qərbdən Şərqə söyləmələr, ya da əlyazmaları vasitəsi ilə “köçürüldüyündən” xəbər verir.

Tədqiqatçı alim, prof. Şahin Xəlilli Cefri Çoserin Şərq mədəniyyəti, ədəbi həyatı ilə tanışlığını əsaslandırmaq məqsədi ilə bir sıra araşdırıcıların elmi axtarışlarına, əsərlərinə müraciət etmişdir. O, ingilis şairinin “Kənterberi hekayələri”nə cəm olunmuş tarixi, ədəbi faktlara istinad edərək yazır: *“Təbii ki, əldə etdiyi kitabları*

qiymətləndirən və sevən C.Çoser Yaxın və Orta Şərq xalqlarının tarixinə, mədəniyyətinə də bələd olmuşdur. “Kənterberi hekayələri”ndə “sufilik” türk təriqəti, Şərq gülüşü, Skiflər ölkəsi (Scythia), hunların tacıdarı Atilla (təqr. 400-453), eramızdan əvvəl VIII əsrin sonunda vahid dövlət kimi tanınan Midiya, eləcə də İran hökmdarlar sülaləsinin – Əhəmənilərin böyük tacıdarı Kir (e.ə. 558-430), I Dara (e.ə. 522-486), Sasani hökmdarı II Şapur (? -379) və digər təriqət, yer və şəxs adlarının verilməsi C.Çoserin Şərqlə yaxından tanışlığını əsaslandırır” [24, s.33].

Piter Akroyd şair Cefri Çoserin lirikasına müraciət edərək onun sevgi haqqında, sevgidə şairin sədaqət nümunəsi kimi öz “mən”ini təqdim etmək üçün aşağıdakı misraları nümunə gətirmişdir:

*“Syn yit this day men may ensauple se;
And trusteth, as in Love, no man but me” [99, s.123].*

Həmin misraların müasir ingilis dilinə çevirimi isə oxucu üçün fikir aydınlığı yaradır. Həmin çevirmə isə aşağıdakı kimidir:

*“And so you may see an example;
Trust no one in love – no one, that is, but me” [99, s.168].*

Misraların poetik tərcüməsində də Cefri Çoserin sevgi duyumunun adekvat poetik ifadəsi diqqəti cəlb edir:

Məni göstərilər eşqdə nümunə,
Eşqə inanmayan inansın mənə (Tərcümə Şahin Xəlillinindir).

Beləliklə, kral ailəsində Cefri Çoserin çox sevimli şəxs olduğu qənaətini ifadə edən Piter Akroyd aşağıdakı daha bir beyti də romanın mətninə daxil etmişdir:

*“But in this hous if any fals lovere be,
Ryght as hymself now doth, right so dide he” [99, s.123].*

Müasir oxucu üçün daha anlaşıqlı olsun deyə, Piter Akroyd kitabının “Alıntı materialının tərcümələri” (“Translations of the Quoted Material”) adlı bölməsində həmin beytin yeni variantını aşağıdakı kimi oxucu ixtiyarına vermişdir. Həmin beyt aşağıdakı kimidir:

*“And if there is a false lover in this house –
Well, he behaved in the same way” [99, s.168].*

Beytin Azərbaycan dilinə tərcüməsini Şahin Xəlillinin tərcüməsində oxucu diqqətinə çatdırırıq:

Bu mülkdə saxta eşq düşsə əlimə,
O, məni düz yoldan döndərə bilməz.

Bu poetik misralar “Çoserin kral ailəsinin, yaxud sarayını sevimli şairi olduğunu” [99, s.123] təsdiq edir. Onu da qeyd edək ki, əslində nümunə gətirdiyimiz beytlər Cefri Çoserin İngiltərənin kraliçası Bohemiyalı Annanın (Çoser İngiltərə kral sarayında üç kralın və iki şahzadənin xidmətçisi olmuşdur – X.İ.) hakimiyyəti dövründə yazılmışdır. Piter Akroyd Cefri Çoserin müasiri, həmin dövrün daha tanınmış şairi Con Qauer (John Gower, c.1330-1408; o, Cefri Çoserdən fərqli olaraq əsərlərini latın, fransız və ingilis dilində yazmışdır – X.İ.) latın dilində yazdığı “Confession Amantis” poemasında dostu şair Çosərə aşağıdakı misraları həsr etmişdi:

“And gret wel Chaucer whan ye mete,
As mi disciple and mi poete” [99, s.122].

Azərbaycan dilinə sətri tərcüməni isə belə təqdim edirik:

Çoseri qarşılayanda onu ürəkdən salamlə,
O, mənim şagirdim və mənim şairimdir.

Bütün yuxarıda qeyd olunan və bioqrafik romanın mətninə daxil edilən poetik parçalar Cefri Çoserin bədii və bioqrafik portretinin səciyyəvi detalları kimi qəbul edilə bilər. Bu baxımdan Piter Akroydun Cefri Çoserin həyatı və yaradıcılığı çevrəsində romanına daxil etdiyi hər bir faktı monoqrafik tədqiqata çevirmək iddiasında olmaması da gün kimi aydındır. Bioqrafik romanın müəyyən mətnlərindən çıxış edərək, biz hər şeydən əvvəl, saray şairi kimi Cefri Çoserin bədii obrazında onun həyatına və yaradıcılığına xas olan problem və mətləblərin aydın elmi şərhini verməyə və bioqrafik janrda yazılmış bu romanın fakt, fikir poetik ifadələrinin xarakterik cəhətlərini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərdik.

Piter Akroydun “Çoser. Qısa ömürlər” (“Chaucer. Brief Lives”) adlı bioqrafik roman janrında yazdığı kitabının üz qabığında “Şotlandiya bazar günü” (“Scotland on Sunday”) adlı mətbu orqanının kiçik rəyi təqdim edilmişdir. Həmin rəyin tərcüməsini oxucu diqqətinə çatdırırıq: “Akroyd bioqrafiya janrını yenidən kəşf etmişdir... O,

dövrün tarixində və ədəbiyyatında öz şəxsiyyəti ilə ilişib qalan Çoserin könlündə nə varsa, onları böyük çevikliklə dartıb üzə çıxardır” [99].

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan müqayisəli ədəbiyyatşünaslığında mütəfəkkir ingilis şairinin bioqrafiyasının və yaradıcılığının bu və ya digər problemlərindən bəhs edən tədqiqatçı alimlər daha çox ədəbi nəşrlərə əsaslanaraq müəyyən təhriflərin bir növ “ayaq açması”na zəmin yaratmışlar. Bu isə, hər şeydən əvvəl, həm ədəbi tənqidin, həm də ali məktəb müəllim və tələbələrinin düşüncə aləmində yanlış fikir və ideyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Fikrimizcə, bioqrafiya janrında yazılmış əsərlər fakt dürüstlüyü və zənginliyi ilə oxucuda öyrənmək istədiyi yazıçıların həyatı və yaradıcılığı haqqında daha dürüst fakt və məlumatın əldə edilməsində daha etibarlı mənbə rolunu oynayır. Fikrimizi təsdiq etmək üçün Cefri Çoserə həsr olunmuş bir neçə annotasiya xarakterli məlumata diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Məsələn, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında aşağıdakı məlumat bu baxımdan inandırıcı görünə bilər: “Çoser (Chaucer) Cefri (1340(?), London – 25.10.1400, London; Vestminster abbatlığında dəfn olunmuşdur) – ingilis şairi. Çoser “İngilis şeirinin atası” sayılır. İlk dövrlər yaradıcılığına fransız [kurtuaz ədəbiyyatından tərcümələri (“Roza haqqında roman”, “Hersoginiyanın kitabı” poeması (1369) və s.] və italyan (“Quşlar parlamenti”, “Şöhrət evi”, “Troil və Kressida” və s. poemaları) ədəbiyyata güclü təsir göstərmişdir. Ən məşhur əsəri olan mənzum “Kənterberi hekayələri” (80-ci illərin sonu, bitməmişdir) ümumi ingilis ədəbi dilinin ilk abidələrindəndir” [13, s.372].

Əndru Sanders (Andrew Sanders) “İngilis ədəbiyyatının qısa Oksford tarixi” adlı əsərinin girişində ilk sözünü Cefri Çoserin adı ilə bağlayır: “1400-cü ilin oktyabrında Cefri Çoser bu dünyaya əlvida deyəndən sonra onun cəsədi ingilis krallarının tacqoyma mərasimi keçirilən kilsədə – Uestminster abbatlığının şimal bucağının şərq keçidindəki sadə türbədə dəfn edilmişdir. O, belə bir şərəfə layiq görülmüşdü, ona görə yox ki, o, “Kənterberi hekayətləri”nin müəllifi idi. Lakin bu, o səbəbdən idi ki, o, əvvəllər kral işlərinin gözetçisi vəzifəsində işləmişdi və bir də ona görə ki, o, daha çox həyat yoldaşı Filippanın kral ailəsi ilə qohum əlaqələri vardı...” [134, s.1].

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, ingilis Renessans dövrü ədəbiyyatının tanınmış şairi və alimi Edmund Spenser, Cefri Çoseri “poeziyanın saf kəlləsi” (“pure well head of Poesie”) adlandırmış, 1599-cu ildə dünyasını dəyişəndə pərəstiş etdiyi böyük şairin ayaqları altında dəfn edilməsini vəsiyyəet etmişdi.

Piter Akroydun Cefri Çoserə həsr etdiyi bioqrafik romanında oxucunun da, tədqiqatçının da görmək istədiyi elementlər az deyildir.

Piter Akroydun proloq və on iki fəsildən (1. Londonlu; 2. Saray məşqi; 3. Diplomat; 4. İtalyan əlaqəsi; 5. Mülki xidmətçi; 6. Gənc kralın sarayı; 7. Narahatlıqlar yuvası; 8. Qanlı üsyan; 9. Troy hadisələri; 10. Kentdə lövbər; 11. Kənterberi hekayələri; 12. Son illər) ibarət olan bioqrafik romanında şairin yaradıcılıq əlaqələrinin Şərq bağlantısı demək olar ki, unudulmuşdur.

Prof. Zeydulla Ağayevin ingilis ədəbiyyatında əlahiddə yeri olan Cefri Çoserin ingilis ədəbiyyatının ən böyük şairi olmağa səlahiyyəti olduğunu onun məşhur “Kənterberi hekayələri” ilə əlaqələndirməsi təsadüfi deyildir. Ona görə ki, bu əsər XIV əsrdə ingilis dilində yazılmış ən böyük poema kimi onun müəllifinə ingilis ədəbiyyatının banisi olmaq səlahiyyətini qazandırmışdır. Lakin tədqiqatçı alimin əvvəlcə Çoserin həmin əsəri (Covanni Bokkaççonun “Dekameron”unun – X.İ.) “*London dialektinə tərcümə etdiyini*” [4, s.5] göstərməsi və XIV əsrin məşhur italyan yazıçısı Covanni Bokkaççonun “Dekameron” əsərinin birbaşa təsiri altında “Kənterberi nağılları”nı (fikrimizcə, bu əsərin “Kənterberi hekayələri” adı ilə verilməsi daha məqsədəuyğundur – X.İ.) yazdığını göstərməsi tarixi və ədəbi faktlarla üst-üstə düşür.

Rus mütərcimi və tədqiqatçı alimi İvan Kaşkin Cefri Çoserin həyatı və yaradıcılığı barədə araşdırmasında ədibin öz dövrünə görə zəngin kitabxanası olduğunu qeyd edərək yazırdı: “*Çoserin kitabxanasında altmış kitab (əlyazma – X.İ.) var idi, bu, XIV əsr üçün az rəqəm deyildi və bu elə bir dövr idi ki, yalnız bir kitabın (əlyazmanın – X.İ.) hesabına bütöv bir kitabxanayı inşa etməyə bərabər idi. Onun sevdiyi müəlliflər sırasında öz dövrünün fransız şairləri olmuşlar, eləcə də Bokkaçço, Virgili, xüsusilə, Ovidi, Dante və filosof Boetsinin ilk dövr yaradıcılığına aid olan əsərləri var idi*” [84, s.6].

Bir məlum tarixi həqiqəti qeyd etmək vacibdir ki, Cefri Çoserin yaşayış yaratdığı əsrdə İngiltərədə kitab çapı olmamışdır. Yalnız XV əsrin ikinci yarısında Uilyam Kəqston (William Caxton, 1415/1424-1492) “Raoul Lefevrenin Troy tarixləri”ni (“Recuyell of the Historyes of Troye”) və “Şahmat oyunu” (“The game and playe of the Chesse”) kitablarının fransız dilindən tərcümə nəşrləri İngiltərədə ilk kitab nəşrləri kimi dəyərləndirilir. Uilyam Kəqstonun 1477-ci ildə çap etdiyi növbəti əsərlərdən biri isə Cefri Çoserin “Kənterberi hekayələri” kitabı isə Uestminster nəşriyyat evində (Westminster Press) ən monumental bir iş kimi qeydə alınmış və elə həmin dövrdən Britaniya ədəbi dünyasının ən çox sevilən və oxunan kitablarından biri olmuşdur. Yuxarıda nəşr ilini (1477) qeyd etdiyimiz “Kənterberi hekayələri”nin ədibin ölümündən sonra səksəndən çox indiki günlərə qədər qorunub saxlanılan əlyazmaların olduğu qeyd edilir [99, s.159]. Bu isə, hər şeydən əvvəl, ədibin “Kənterberi hekayələri”nin ilk oxucularının narazılığına səbəb olan yanlışlıq və səhvləri təshih etməyə sövq etmiş və “düzəlişli” (“corrected”) nəşr çapan çıxmışdır [113, s.96-97].

Bu kimi nəşrin bioqrafik məlumatları bir sıra elmi nəşrlərdə bir çox hallarda üst-üstə düşmədiyindən oxucu üçün dilemmaya çevrilir. Piter Akroydun “Çoser” bioqrafik romanında da buna bənzər müxtəlifliklərlə rastlaşmaq mümkündür. Məsələn, Cefri Çoserin anadan olduğu ilin 1341-1343-cü illərə təxmin edilirsə, bir sıra akademik ədəbiyyat nəşrlərində, o cümlədən, tanınmış Britaniya yazıçısı Marqaret Drablin (Margaret Drable) redaktə və tərtib etdiyi “İngilis ədəbiyyatının Oksford bələdçisi” (“The Oxford Companion to English Literature”) adlı beşinci nəşrdə ədibin anadan olduğu ili təxminən 1343-cü il [109, s.188], 2009-cu il “İngilis ədəbiyyatının Oksford bələdçisi” (“The Oxford Companion to English Literature”) adlı nəşrdə Dina Börx (Dina Birch) doğum tarixinin təxminən 1340-cı il olduğu [110, s. 213] qeyd olunur.

Piter Akroyd bioqrafik romanında illərin dəqiqləşdirilməsi üzərində dayanarkən elmi dəqiqlikdən bir qədər uzaqlaşaraq fərziyyələrə üstünlük vermişdir. Elə bu səbəbdən oxucunun belə bir sübuta nə qədər ehtiyacı olduğunu və bunu isə mötəbər nəşrlərdən, xüsusilə Piter Akroyddan gözləməsi təsadüfi deyildir.

Lakin bioqrafik roman janrına xas bədii nəql oxucu diqqətini özünə daha çox

çəkir. Piter Akroydun bioqrafik roman janrına xas təhkiyəsi, üslubu, ifadələrin və təsvirlərin canlı bədii və zəngin koloriti faktlardan xali deyildir. Eyniadlı romanın “Londonlu” (“The Londoner”) adlı birinci fəslində Cefri Çoserin bioqrafik təsvirindəki təqdimata diqqət yetirək: *“Çoser “bizim şəhər” (“our citee”, London – X.İ.) adlandırıdığı Londonda böyüyüb başa çatdı və öz həqiqi karyerasını tapdı. Oskar Uayldın (Oscar Wilde, 1854-1900) ifadəsi ilə desək, London ticarətinin tünd qırmızı rəngində dünyaya gəldi.*

Çoserin cəmiyyətdə özünə mövqe qazanmağa fərdi cəhdə ehtiyac yox idi, ona görə ki, onun şəhər cəmiyyətində tutduğu mövqe rahat və təminatlı idi” [99, s.1].

Cefri Çoserin soyadının mənası və onun hansı şəcərədən gəldiyi də ədəbi diskurslarda daha düzgün araşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan Piter Akroydun Çoser soyadı haqqında fikir və mülahizələri inandırıcıdır. O yazır ki, ədibin ata babası və nənəsi İpsviçdən (Ipswich, İngiltərədə şəhərdir – X.İ.) Londona köçərək tarixən bu şəhərdə özlərinə məkan qurmuşlar. Əslində “Chaucer” soyadının fransız mənşəli olduğu doğrudur və bu sözün “chaussier”, yaxud “shoemaker” – pinəçi sözündən götürüldüyünü ehtimal etmək olar. Lakin Çoserlər ailəsində heç kəs bu sənətlə məşğul olmamışdır, sadəcə olaraq ədibin ata babası Robert le Çoser (Robert le Chaucer) bu adı dava-dalaş zamanı öldürülən ipək və məxmər məmulatları alverçisi Con Le Çoser (John Le Chaucer) adlı keçmiş sahibinin soyadından götürmüşdür [99, s.1].

Əlbəttə, bütün bunlar axtarışların yekunu kimi diqqəti cəlb edir. Biz isə elə hesab edirik ki, Cefri Çoserin yaratdığı poetik nümunələr və bu poetik nümunələrdə onun əsas məsələ kimi daha çox ingilisçilik ruhu və elə əsərlərini ingilis dilində yazmaq qayəsi onun fransız mənşəli olduğunu söyləməyə heç bir əsas yaratmır. Bu baxımdan Cefri Çoserin ingilis ədəbiyyatının banisi olduğunu söyləyən şair və yazıçılar, eləcə də ədəbi tənqidin nüfuzlu simaları belə bir rakursdan onun əsl ingilis şairi olduğunu əsaslandırmaq üçün təbii ki, öz sözünü söyləmişlər.

Bütün yuxarıda söylənilənlərin yekunu kimi qeyd etmək lazımdır ki, Piter Akroydun “Cefri Çoser” adlı bioqrafik romanı tədqiqat üçün faktiki və dürüst materialları özündə əxz edən və mənbə rolunu oynaya bilən bir əsərdir. Bu isə, hər

şeydən əvvəl, bədii romandan çox bioqrafik romanın üstünlüklərini şərtləndirən və əsaslandırان vacib məsələdir. Müasir postmodern dövrünün və ədəbiyyatının reallığı və faktiki materialları ilə geniş oxucu auditoriyasının sevimli janrlarından biri səviyyəsinə qalxan bu tipli romanların elmi araşdırmalara təqdim etdiyi faktlar və təsvirlərin rolu isə təkzibedilməzdir.

2.2. “Şekspir: Bioqrafiya” romanında Şekspir obrazı

Dissertasiyanın əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, Orta əsrlər İngiltərəsində ən erkən bioqrafik əsərlər latın dilində yazılmış, əsasən övliyalara, eləcə də din, məslək uğrunda çarpışan şəhidlərin həyatına həsr olunmuşdur. Bir qayda olaraq həmin şəxsləri həddən ziyadə tərif edən və onların həyatını təsvir edən belə əsərlərə böyük şəxsi maraq var idi. Bioqrafik əsərlər, yaxud haqioqrafiya (hagiography) adlandırılır. Tənqidsiz, yaxud tənqid etməyən bioqrafiyanı mühakimə etmək üçün indi bu termin (haqioqrafiya) çox tez-tez işlədilir [120].

XX əsr ingilis ədəbiyyatında Piter Akroyd son dövrün bədii düşüncə tarixinə daha çox bioqrafik əsərlərin müəllifi kimi öz imzasını atmışdır.

Bir sıra tədqiqatçı alimlər haqlı olaraq mütəfəkkir ingilis dramaturqu və şairi Uilyam Şekspirin (William Shakespeare, 1564-1616) əsərlərinin onun “ən yaxşı bioqrafiyası” olduğunu söyləyirlər. Lakin Uilyam Şekspir poema və pyeslərində bioqrafiyasını əhatəli şəkildə qələmə almasa da, onun yaradıcılıq nümunələri şair və dramaturqun bioqrafiyasına aid bəzi mətləblərin açıqlamasını öyrənmək üçün imkanlar açır. Bu baxımdan Piter Akroydun “Vintage books” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Şekspir: Bioqrafiya” əsəri böyük maraq doğurur [102].

Uilyam Şekspir haqqında ilk bioqrafik istinadlar, yaxud mənbələr hələ onun sağlığında ayrı-ayrı nəşrlərdə öz ifadəsini tapmışdı. Dramaturq, şair və alim Ben Conson (Ben Jonson, 1572/73-1637) 1641-ci ildə nəşr etdirdiyi (bəzi mənbələrdə nəşr ili 1640-cı il kimi göstərilir) “Ləyaqət: yaxud kəşflər” adlı əsərində Şekspir haqqında qısa hesabatını təqdim etmişdir. Antikvar və bioqraf Con Aubrey (John Aubrey, 1626-1697) isə dramaturq haqqında yazdığı bioqrafik qeydlərini qələmə almış, lakin

bu qeydlər onun sağlığında nəşr olunmamışdır. Şekspir haqqında ilk əhatəli bioqrafiya nəşir Cəkob Tonsonun (Jacob Tonson, 1655-1736) 1709-cu ildə çap etdirdiyi “Şekspirin əsərləri” (“Works of Shakespeare”), dramaturq Nikolas Rounun (Nicholas Rowe, 1674-1718) “Həyat” (“Life”) adlı giriş sözü hesab edilir.

Piter Akroydun qeyd etdiyi kimi, Şekspir haqqında yazılan bioqrafiyanın Edvard Doudenin (Edward Dowden, 1843-1913) ilk dəfə 1875-ci ildə nəşr olunan “Şekspir: onun zəka və sənətinin tənqidi tədqiqi” (“Shakespeare: A Critical Study of His Mind and Art”) kitabı isə XIX əsrin ortalarından sonlarınaqədər artmağa başlamış və o vaxtdan indiyə qədər şekspirşünaslıq elmində etibarlı mənbələrdən biri kimi dəyərləndirilmişdir.

Dünya teatrının və dünya ədəbiyyatının peyğəmbər dramaturqu adına layiq görülən Uilyam Şekspirin bioqrafiyasında daha çox diqqəti çəkən məsələlərdən biri onun doğulduğu il və adının qoyulması ilə bağlıdır. Piter Akroyd yazır: *“Şekspirin doğum günündən fərqli olaraq xaç suyuna salınması günün dəqiqliyi məlumdur: o, çərşənbə günü, 26 aprel 1564-cü il tarixdə Stratforddakı Müqəddəs Trinit kilsəsində xaç suyuna salınmışdır, kilsə qulluqçusu körpənin adını Gilelmus filius Cohannes Şekspir (Guilelmus filius Johannes Shakespeare) kimi qeydə almışdır; lakin o, adı latınca yazanda yanlışlığa yol vermişdir və Cohannes (Johannes) əslində Cohannis (Johannis) kimi yazılmalıydı”* [102, s.3].

Ortaya sual çıxır. Bəs elə isə gələcək dahi dramaturqun Uilyam (William) adını kim vermişdir? Bir sıra bioqrafik əsərlərdə, o cümlədən Piter Akroydun bioqrafik romanında həmin illərdə Stratfordda Henri küçəsində qonşuluqda yaşayan xəz malları alveri ilə məşğul olan xırdavatçı Uilyam Smit (William Smith) xaç mərasimində qəbul edilmiş qaydaya əsasən öz ismini körpəyə qoymuşdur [102, s.3].

Beləliklə, yazıçı bioqraf əldə etdiyi ilkin arxiv sənədlər və məxəzlər əsasında ingilis dramaturqunun həyat və yaradıcılığının oxucu üçün naməlum olan fakt və hadisələrinin təfərrüatlı təsvirini ön plana çəkərək bir növ əsaslı faktlar gətirməyi qarşısında əsas məqsədə çevirmişdir. İndi şekspirşünaslıqda böyük oxucu marağına səbəb olan Piter Akroydun bioqrafik romanı səkkiz hissədə aşağıdakı sərlövhələrlə təqdim edilmişdir: I hissə: Stratford-upon-Avon; II hissə: Kraliçanın adamları; III

hissə: Lord Streyncin adamları; IV hissə: Pembrouk qrafının adamları; V hissə: Lord Çəmberleynin adamları; VI hissə: Yeni yer; VII hissə: Dünya; VIII hissə: Kralın adamları; IX hissə: Bləkfrayərlər.

Uilyam Şekspirin bioqrafiyasında yazılan hər sözün, mühakimənin arxasında bir yazıçı həqiqəti dayanır və “dünyaya kitab yazmaq üçün gələn Piter Akroyd”-un yazı üslubu və təhkiyəsi bioqrafik ideya-estetik konsepsiyasının tələbləri baxımından diqqəti çəkir.

Ədəbi janrlar sırasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən bioqrafiya janrının özəllikləri az deyildir. Tarixi sənədlər, orijinal mənbələr əsasında bu janrda qələmə alınan əsərlər bir qayda olaraq daha inandırıcı və oxunaqlı olur. Yalnız tarixi şəxsiyyətlərin deyil, eləcə də coğrafi məkanların, böyük hadisələrin bioqrafiyasını yaradan bioqraflar tarixin salnaməçiləri qədər çox mühüm bir işin yaradıcıları, yaxud bərpaçıları kimi çıxış edirlər.

Dramaturq və şair, eləcə də teatr nasiri Uilyam Şekspirin həyat və yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunmuş əsərlər həm ictimai, həm də elmi auditoriyanın böyük marağına səbəb olmuşdur. Adı və əsərləri dillər əzbəri olan ingilis yazarının dünya şöhrəti qazandığının əsas meyarlarından biri onun zaman-zaman bəşər övladını düşündürən, narahat edən ümumbəşəri ideyaları böyük sənətkar qüdrəti ilə qələmə almasıdır. Tamaşaçı ilə üzbəsurət qəhrəmanlarının taleyüklü problemlərinin həllində dramaturq öz humanist münasibətini açıqlamış, insanları narahat edən, düşündürən tarixi-ictimai həqiqətlərin səhnə təcəssümünə imza qoymuşdur.

Dünya, o cümlədən Böyük Britaniya və ABŞ ədəbiyyatşünaslığında son onilliklərdə aparılan araşdırmalar və monoqrafik nəşrlər sırasında Katerina Dunkan – Counsun “İncə olmayan Şekspir” (“Ungentle Shakespeare”), Antoni Holdenin “Uilyam Şekspir” (“William Shakespeare”), Park Honanın “Şekspir: Həyatı” (“Shakespeare: A life”), Erik Samsın “Əsil Şekspir” (“The Real Shakespeare”), Stanley Uelsin “Şekspir: Dramatik həyat” (“Shakespeare: A Dramatic Life”), Riçard Uilsonun “Uil qüdrəti” və “Gizli Şekspir” (“Will Power” and “Secret Shakespeare”), Miçel Vudun “Şekspirin axtarışında” (“In Search of Shakespeare”) kimi alim və bioqrafların

əməllərindən bəhrələndiyini qeyd edən Piter Akroyd “Şekspir: Bioqrafiya” adlı romanı ilə dünya şekspirşünaslığında yeni iz açmışdır.

Yazıcı-bioqraf 546 səhifəlik bioqrafik romanının sonuncu – 9-cu hissəsinin doxsan birinci bölməsində amerikan şekspirşünası S.Şenbaumun (S.Schoenbaum) “Şekspirin ömürləri” (“Shakespeare’s Lives”) [136] kitabında XIX əsr Amerika filosofu və şairi Ralf Ualdo Emersonun “*Şekspir, Şekspirin yeganə bioqrafıdır*” (“*Shakespeare is the only Biographer of Shakespeare*” [102, s.487]) mühakiməsinin yazdığı əsərin kontekstinə nə qədər uyğun gələn məntiqini təsdiq edir.

Əslində Uilyam Şekspir bioqrafiyasının təxminən onun ölümündən yarım əsr keçəndən sonra yaranmağa başlanıldığı söylənir. Və bu bioqrafiya Piter Akroydun qeyd etdiyi kimi “*heç bir alim, yaxud tənqidçi Şekspiri müzakirə etmək üçün onun (Şekspirin) dostları və ya müasirlərini təngə gətirmədi*” (“... no scholar or critic bothered to discuss Shakespeare with any of his friends or contemporaries”) [102, s.487].

Uilyam Şekspirin həyatı və yaradıcılığına dair yazılmış, söylənilmiş sirli hekayətlər belə həmişə oxucunun da, tədqiqatçının da nəzər-diqqətindən yayınmamışdır. Bu, hər şeydən əvvəl, dahi dramaturqun dünyada qazandığı böyük sənət uğurları ilə bağlıdır.

Uilyam Şekspirin ölümündən (1616) sonra onun yaxın aktyor dostlarından iki nəfər – Con Heminqz (John Heminges) və Henri Kondell (Henry Condell) böyük dramaturqun əməllərinin xatirə nəşrini (a commemorative edition) hazırlamışlar. O, ilk dəfə 1623-cü ildə çap edilmişdir. Təxminən üç yüz ilə Şekspir kanonunun (Shakesperian canon) dəqiq versiyası kimi geniş şöhrət qazanmışdır. Piter Akroyd Uilyam Şekspirə aid olan ilkin bioqrafik istinadlardan söhbət açarkən Con Aubreyin (John Aubrey) öz sağlığında nəşr olunmamış bir neçə bioqrafik qeydlərin, eləcə də Ben Consonun “*Timber: or, Discoveries Made upon Men and Matter*” (1641) adlı əsərində bu haqda maraqlı mühakimə və faktların olduğunu söyləmişdir. Tarixi xronoloji ardıcılıqla ingilis dramaturqunun bioqrafiyasının bəzi məqamları haqqında Cəkob Tonsonun “Şekspirin əməlləri” nəşrində (1709) (Jacob Tonson’s Edition of the

“Works of Shakespeare”) Nikolas Rounun “Həyat” adlı giriş sözündə (Nicholas Rowe’s Prefatory “Life”) yazıldığını xatırladır.

Lakin Uilyam Şekspirin bioqrafiyasının öyrənilməsinin, əsasən XIX əsrin ikinci yarısına təsadüf etdiyini söyləmək daha düzgün və əsaslı olardı. Edvard Daudenin “Şekspir: Onun zəka və sənətinin tənqidi araşdırılması” (Edward Dowden’s “Shakespeare: A Critical Study of His Mind and Art”) ilk dəfə 1875-ci ildə nəşr olunmuşdur.

Uilyam Şekspir yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi və mədəni həyatında mühüm rol oynamış, onun çoxsaylı pyesləri, poemaları və 154 soneti Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş, bir sıra monoqrafik araşdırmalar aparılmışdır. Mərhum dilçi və ədəbiyyatşünas alim İsmixan Rəhimovun Uilyam Şekspirin həyat və yaradıcılığının elmi sübutlarla öyrənilməsi və tədqiq olunması haqqında aşağıdakı mühakiməsi diqqəti cəlb edir. O yazır: *“XVII-XVIII əsrlərdə Şekspirin həyatı haqqında yazanların heç biri onun adı ilə bağlı əsərlərin stradfordlu Uilyam Şekspirə aid olduğuna şübhə etmirdilər”* [46, s.9].

Sonra araşdırmanın müəllifi birdən-birə XIX əsrdə Uilyam Şekspirin şəxsiyyətinə şübhə yarandığını qeyd edərək ilk dəfə Amerika tədqiqatçı alimi Deliya Bekonun “Şekspir pyeslərinin fəlsəfəsinin açılması” adlı araşdırmasında həmin pyeslərin filosof və dövlət xadimi Frensis Bekon tərəfindən yazıldığını sübut etməyə çalışdığını göstərərək yazır: *“... Şekspiri danmaq istəyənlər çoxaldıqca onun dövrü, yaradıcılığı daha dərinlən öyrənilmiş, bu da Şekspir yaradıcılığının çoxcəhətliliyini, şəxsiyyətini dəqiq öyrənməyə kömək etmişdir”* [46, s.10].

Piter Akroyd 1769-cu ildə Uilyam Şekspirin yubileyi – anadan olmasının 205-ci ildönümü münasibəti ilə onun anadan olduğu evin pəncərələri qarşısında maraqlı bir şəklə asıldığını və şəkildəki təsvirin ecazkarlığını oxucu diqqətinə çəkərək yazır: *“1769-cu ilin yayında Şekspirin yubileyi münasibəti ilə dramaturqun doğulduğu güman edilən otağın pəncərələrinin qarşısında buludları yarıb keçən günəş obrazının təsvirini verən bir rəsm əsəri nümayiş etdirilirdi. Bu, doğum gününün ən gözəl emblemi idi”* [102, s.487-488].

Bu, Piter Akroydun uydurması deyil, sadəcə olaraq müəyyən məxəzlərdən əldə olunan hekayət kimi diqqəti cəlb edir.

Piter Akroyd, Uilyam Şekspir sənətini və dahiliyini nə qədər yüksək dəyərləndirsə də, onun teatr aləmində şöhrət qazanmış bir sıra yazarlarla şərikli pyeslərini yazdığını açıqlamışdır. Dahi dramaturqun “Hər şey doğrudur” (“All is true”), eləcə də “İki müdrik qohum” (“The Two Noble Kinsmen”) adlı pyeslərini Con Fletçerlə (John Fletcher) birlikdə yazdığını ön plana çəkərək qeyd edir:

“Bununla belə, heç bir şübhə yoxdur ki, “İki müdrik qohum” pyesi Uilyam Şekspir ilə Con Fletçerin növbəti əməkdaşlığının məhsuludur. Pyesin 1634-cü ildə kvorto formasında çap olunmuş birinci nəşrinin üz qabığında təsvir edilir ki, o (pyes) “Blækfrayers truppası teatrında kralın əlahəzrət xidmətçiləri tərəfindən böyük alqışlarla təqdim edilmişdir. Öz dövrünün unudulmaz dəyərli sənətkarları: Ser Con Fletçer ilə Ser Uilyam Şekspir, Centlemen tərəfindən yazılmışdır”. Qeyd etməyə dəyər ki, Fletçerin adı sırada birinci qeyd olunmuşdur” [102, s.474].

Uilyam Şekspirin dahiliyindən söhbət gedəndə onunla əməkdaşlıq etmiş yazarların imzası, yaxud xidməti nədənsə arxa plana çəkilir. Lakin belə həqiqətdən yan keçmək olmaz. Uilyam Şekspirin dünya şöhrəti qazanmasında Con Fletçerin səy və istedadı ilə yaranan bir çox əsərlərdə onun nə qədər böyük rolu olduğunu etiraf etmək lazım gəlir.

Ədəbiyyatşünas alim İsmixan Rəhimov Şekspirin ilk bioqrafının Nikolas Rou olduğunu xatırladaraq Azərbaycan oxucusuna aşağıdakı mühakiməsini təqdim etmişdir: *“İngiltərədə Şekspirin həyatı, kimliyi, ailə və yaradıcılığı ilə əvvəllər maraqlananlar olmuşsa da, onun tərcümeyi-halını ilk dəfə Nikolas Rou yazmışdır. 1709-cu ildə o, Şekspirin altı cildlik əsərlərini hazırlamış və tərcümeyi-hal ilə birlikdə çap etdirmişdir. N.Rou əvvəlki uydurmalarından və rəvayətlərdən fərqli olaraq, daha dəqiq məlumatlara istinad edir. Onun xahişi ilə aktyor Betterton Stratforda gedir və Şekspir haqqında daha ətraflı məlumat toplayır” [46, s.8].*

Belə bir mühakimənin doğru olduğunu Piter Akroyd da qeyd edir. O yazır: *“On səkkizinci əsrin əvvəllərindən yazıb-yaradan Şekspirin ilk bioqrafı olan Nikolas Rou qeyd edir ki, Con Şekspir “onu böyüdüb ərsəyə çatdırmışdır”. Bu da həqiqətdir ki, o,*

bir müddət azad məktəbdə yaxın ki, latın dilini əxz edib ona yiyələnmişdir” [102, s.53].

Britaniyanın müxtəlif ədəbiyyat ensiklopediyalarında Nikolas Rou (Nicholas Rowe, 1674-1718) dramaturq kimi təqdim edilir. Onun sənət aləmində ən böyük uğuru “O (xanım) – faciələr” (“She – Tragedies”) olmuşdur və o, 1709-cu ildə Şekspir əsərlərinin ilk müasir nəşrinin redaktoru kimi çıxış etmişdir və təbii ki, ölümündən sonra 1848-ci ildə Londonda “Cənab Uilyam Şekspirin həyatının bəzi məqamları” (“Some Account of the Life of Mr. William Shakespeare”) adlı kitabı nəşr olunmuşdur.

Nikolas Rounun nəşri ilə (1709) Uilyam Şekspirin ölüm tarixini təxminən 90 ildən bir qədər çox zaman ayırır. Onun bioqrafiyasında şərh olunan fakt və hadisələr daha inandırıcı görünür. Piter Akroyd da bioqrafik romanında Nikolas Rou bioqrafiyasının özəlliklərinə üstünlük vermişdir.

Piter Akroyd Şekspirin ilk bioqrafı Nikolas Rounun aşağıdakı mühakiməsində 1613-cü ildən ömrünün təxminən üç ilini əhatə edən illərin bir növ rahatlıq və dostları ilə dramaturqun söz-söhbət dövrü adlandırması təbii görünür.

“Onun (Şekspirin) ömrü bütün yaxşı ruhlu adamlarda olduğu kimi rahatlıq, asudəçilik və dostların söhbətləri ilə gəlib sona çatdı. Onun (Şekspirin) öz imkanına və bu imkanda öz arzusuna tuş gələn bir malikanəyə sığışmaq üçün yaxşı bir bəxti vardı və belə söylənilir ki, o (Şekspir) ölümündən əvvəl öz doğma Stratford şəhərində ömrünün bir neçə ilini keçirmişdir” [102, s.476].

Bioqraf yazıçı Uilyam Şekspirin ömrünün son Stratford illərini aşağıdakı kimi təqdim edir: *“O, geri qayıtdı, bilirdi ki, ölümünə az qalır. O, geri qayıtdı ki, öz pyeslərini gələcək nəsillər üçün sahmana salsın”* [102, s.476].

Piter Akroydun bioqrafik romanında istifadə etdiyi çoxsaylı istinadlar, yaxud məxəzlər sırasında Ser Edmund Kerçever Çəmbərsin (1866-1954) “Uilyam Şekspir: Fakt və problemlərin öyrənilməsi” (“William Shakespeare: A Study of Facts and Problems”, 2 vols, 1930) əsəri xüsusi yer tutur. Səksən səkkiz il ömür yaşamış Ser E.K.Çəmbərs XIX və XX əsrlər Britaniya mədəniyyəti (və ədəbiyyatı) tarixində əsasən Uilyam Şekspir həyatı və yaradıcılığının görkəmli alimi kimi tanınır. Onun

S.T.Koleric, Matyu Arnold adlı bioqrafik əsərləri də bioqrafiya janrında yazılmış sənət abidələri sırasında müəyyən yeri ilə seçilir.

Ədəbiyyatşünas alim İsmixan Rəhimov da araşdırmasında Ser E.K.Çəmbərlə yanaşı Şekspir bioqrafiyasının araşdırmaçılarından E.Məlonun (Edmond Malone, 1741-1812) müəyyən fikir və faktlarına istinad edərək yazır: *“Bəzi bioqraflar Şekspirin atasının savadsız olduğunu deyir və qeyd edirlər ki, o, sənədlərə imza əvəzinə “Con Şekspir” (John Shakespeare) kimi cızıq çəkərmiş. Başqa bir tədqiqatçı – Smart bu fikri yalana çıxardır, qeyd edir ki, belə olsaydı, bu adama şəhər bələdiyyəsində iki dəfə xəzinədarlıq vəzifəsi tapşırılmazdı”* [46, s.8].

Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün Piter Akroydun bioqrafik romanında aşağıdakı qeydlərə diqqət yetirmək kifayətdir. O yazır: *“Beləliklə, Con Şekspir çevik və imkanlı, işgüzar adam idi. Bununla belə, onun savadlı adam olub-olmadığı haqqında çox fərziyyələr olmuşdur. O (Con Şekspir), imza atmaqdan, işarə ilə qolunu təsdiqləmişdir, bu isə onun yaza bilmədiyini ortaya atır”* [102, s.22].

Daha sonra müəllif qeyd edir: *“Əsas fakt bu idi ki, Con Şekspir yazdığı bacarmırdı, lakin bu mütləq onun yazını oxuya bilməyinə dəlalət etmir. Məktəblərdə oxu və yazı bir-birindən ayrı şəkildə öyrədilirdi və onlar ayrı-ayrı bacarıq hesab edilirdi. Hər halda onun oxumağı bacarması müxtəlif çeşidli ticarət işlərini aparmağa çətinlik törədərdi”* [102, s.22].

Beləliklə, Piter Akroydun bioqrafik romanında hər bir mübahisə doğura biləcək hadisə və faktın sübut-dəlillərlə şərhə oxucuda istər-istəməz məmnunluq hissi yaradır.

Londonun teatr səhnəsinin yeni səsə, yeni nəfəsə ehtiyacı var idi. Teatra böyük həvəs və gənclik eşqi ilə bağlanan Uilyam Şekspir ilə yanaşı Tomas Kid və Xristafor Marlo kimi dramaturqlar gəlmişdi. Gələcəyin dahi dramaturqu Şekspir həmin dramaturqların həm pyeslərində aktyor kimi çıxış edib yaratdığı ilk əsərlərində bir növ onları “yamsılamış” və parodiyalar yazmışdı. Tomas Kidlə Uilyam Şekspirin Universitet təhsili almadığını qeyd edən Piter Akroyd onların hər ikisinin “universitet zəkaları” (“university wits”) tərəfindən az təhsil aldıkları damğalanır, tənqid edildiyini göstərir.

Lakin Xristafor Marlonun Uilyam Şekspir yaradıcılığına daha güclü təsir etdiyini qeyd edən bioqraf Uilyam Şekspirin də onun “II Edvard” adlı tarixi pyesinə təsir göstərdiyini yazır: *“Əmir Teymur” (Xristafor Marlonun “Böyük Əmir Teymur” pyesi) Şekspirin tarixi pyeslərinin formalaşmasına təsir göstərdi və eləcə də tarixi pyələr (Uilyam Şekspirin tarixi pyələri) öz növbəsində Marlonun “II Edvard” faciəsinin yaranmasına heç şübhəsiz ki, təsir etdi*” [102, s.139].

Piter Akroyd seçdiyi tarixi faktları göstərməklə yanaşı onlara daha məntiqli nəzərlərlə baxır. O, daha sonra yazır: *“Artıq müşahidə etdiyimiz kimi, gənc Şekspir heç şübhəsiz ki, “Malta yəhudisi” və “Parisdə qırğın” (hər iki pyes Xristafor Marloya məxsusdur) pyeslərinin tamaşasında oyunçu kimi iştirak etmişdir və Marlonun ona təsir göstərdiyinə heç bir şübhə yoxdur. Bu da aydındır ki, Şekspir qələmə aldığı ilk pyələrində ya ondan (Marlodan) oğurlamış, ya da onun (Marlonun) bəzi misralarının üzünü köçürmüş, onu (Marlonu) parodiya etmiş və ümumiyyətlə, onunla (Marlo ilə) yarışmışdır. Marlo onun (Uilyam Şekspirin) ən çox öyrəndiyi müasiri olmuşdur. O (Marlo) rəqib idi..., lakin Şekspirin muzası (ilham pərisi) onun paxıllığını çəkirdi, o hər bir rəqibini aradan götürməyə, yaxud məhv etməyə hazır idi*” [102, s.140].

Piter Akroyd Şekspir bioqrafiyasından söhbət açarkən onun 20 yaşından 28 yaşınadək olan mərhələni ənənəvi olaraq bir sıra bioqraflar saydığı “itirilmiş illər” (“lost years”) adlandırır [102, s.96]. Fikrimizcə, dramaturqun 1613-cü ildən 1616-cı ilə qədər ömrünün son üç ilinə dair bioqrafik məlumat və şərhlər də oxucuda cüzi təsəvvür oyadır. Bu həmin illər idi ki, Uilyam Şekspir yaradıcılıqdan uzaqlaşaraq, yorulub əldən düşmüş və ömrünün bir növ ahıl çağını yaşamış, öz səhhətinin və ailə qayğılarının təəssübkeşliyini çəkmişdi.

Piter Akroydun bioqrafik romanında diqqəti çəkən məqamlardan biri də Uilyam Şekspirin 8 iyun 1612-ci ildə Whitehall-da Con Fletçerlə birlikdə tamaşaya qoyduğu “Cardenna” sərlövhəli pyesi ilə əlaqədardır. Həmin pyes “The History of Cardenio” (by Mr. Fletcher and Shakespeare) sərlövhəsi ilə nəşrə təqdim edilmək üçün qeydiyyatda salınmışdır. Piter Akroydun qeyd etdiyi kimi həmin dövrdə Şekspirlə

Fletçer Kralın adamları üçün bir sıra tamaşalar üzərində çalışmışlar. Lakin onların yuxarıda adı qeyd olunan pyesi indiki günlərimizə gəlib çatmamışdır [102, s.465].

Servantesin “Don Kixot”unun 1-ci hissəsində Kardenio obrazına rast gəlirik. Bu, heç şübhəsiz ki, görkəmli ispan novelisti və dramaturqu Miguel de Servantes Saavedranın (1547-1616) 1-ci hissəsi 1604-cü ildə çap olunmuş və onun yaradıcılığının şah əsəri olan “Don Kixot” əsərinin qəhrəmanı üzərində qurulmuşdur. Ən maraqlısı isə budur ki, “Cardenio” adlı kral tamaşası Uilyam Şekspirin “Heç nədən hay-küy” (“Much Ado About Nothing”), “Fırtına” (“The Tempest”), “Qış nağılı” (“The Winter’s Tale”), “Otello” (“Othello”) pyesləri kimi 1612-ci ilin Milad bayramından başlayaraq 20 may 1613-cü ilədək Kralın adamları (the King’s Men) tərəfindən davamlı şəkildə səhnədə oynanılmışdır. Piter Akroyd İngiltərə və Şotlandiyanın kralı Ceymsin qız övladı şahzadə Yelizavetanın (Princess Elizabeth) nişan və nikahı münasibəti ilə kralın adamlarının bu pyesin 14 dəfədən az olmayaraq ifa etdiyini və bu tamaşalar üçün £153 6s 8d böyük məbləğin sahibi olduğu qeyd olunur [102, s.466].

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Uilyam Şekspirin bioqrafiyasına və ədəbi yaradıcılığına həmişə böyük maraq olmuşdur. Xüsusilə dramaturq və şairin qarabəniz xanımına əlaqədar sevgi macərası tədqiqatçılar üçün də yeni maraq dairəsinə çevrilmişdir. Bu məsələ ilə bağlı tənqidi araşdırmalarda öz əksini tapan hadisələrə dair aşağıdakı qeydlərə diqqət yetirək: *“Sonralar Şekspirin ailə həyatı haqqında da bəzi yeni məlumatlar üzə çıxmışdır. Onun “qarabəniz xanıma” məhəbbəti faktı aydınlaşdırılmamışdır. Müəyyən edilmişdir ki, onun ictimai vəziyyəti kifayət qədər yüksək olmuşdur. Yaxın tanışları içərisində təkcə qrafların deyil, hətta kraliça Yelizavetanın adını çəkənlər də var”* [46, s.9].

Əvvəla, oxucu təsəvvüründə yaranan fakt və fərziyyələrin daha doğru və inandırıcı olması araşdırıcıdan geniş erudisiya və məxəzlərin doğru-dürüstlüyünü tələb edilir. Uilyam Şekspir yaradıcılığının mahir tədqiqatçısı İsmixan Rəhimov bu sahədə məntiqli, zəngin fakt və fərziyyələrə üstünlük versə də, bəzi hallarda oxucu çaşqınlığına səbəb olan mühakimələrə də yol vermişdir. Bu baxımdan zəngin tarixi

və ədəbi faktları özündə cəmləşdirən Piter Akroydun bioqrafik romanına müraciət etməklə həmin məsələlərə bir qədər aydınlıq gətirmək istərdik.

Əvvəla, araşdırmanın bir qədər əvvəlində Anna Hətəveylə rəsmi nikaha girmək məcburiyyətində qalan Uilyam Şekspirin bu izdivacdən “*Suzan adlı bir qızı və əkiz oğlanları – Yudif və Hamlet olduğu*” [46, s.6-7] oxucuda yanlış fikir yaradır.

Şekspir haqqında bioqrafik romanda isə onun ilk övladı – qızı Suzannanın (Susannah) may 1583-cü ildə, əkiz oğlu və qızı – Hamnet və Cuditin (Hamnet and Judith) fevral 1585-ci ildə dünyaya gəldiyi [102, s.93-95] faktı düzgün variant kimi qəbul edilə bilər. O ki qaldı, Uilyam Şekspirin “qarabəniz xanım”a məhəbbəti faktının aydınlaşdırılmamasına, onu qeyd etmək istərdik ki, Piter Akroydun romanında bu məsələyə müəyyən aydınlığın gətirilməsi təkzibedilməzdir.

Piter Akroyd, Şekspir bioqrafiyasında çox vacib və oxucu üçün maraqlı olan elementlərdən və məqamlardan söhbət açır. O, Uilyam Şekspirin erkən uşaqlıq illərindən aktyorluq etdiyini, yaradıcılığı ilə böyük dramaturqla bənzərlikləri olan ingilis yazıçısı Çarlz Dikkensin etirafını yazısına gətirir. Eləcə də fransız dramaturqu Molyer, Şekspirin “anadangəlmə aktyor” olduğunu söyləyəndə onun tamaşaçı qarşısında səhnədə yad adam olmadığını və dramaturq səviyyəsinə yüksəldiyinin heç də o qədər asan hasil olmadığını demək istəmişdir.

Uilyam Şekspirin 20 yaşından 28 yaşına qədər olan dövrünün “itirilmiş illər” olduğunu qeyd edən bioqraf demək olar ki, qeyd etdiyimiz dövrün təfəsilatının incəlikləri haqqında əhatəli fikir və faktları qələmə almamışdır.

1583-cü ilin mayında onun dünyaya gələn ilk övladı Suzanna (Susannah), 1585-ci ilin fevral ayında isə Hamnet (bu ad həmin illərdə Hamblet (“Chimney” (baca) sözü də “chimbley” kimi tələffüz edilirdi) adları qeyd etdiyimiz şəkildəki kimi qəbul edilmişdir. Əlbəttə, bu elə Hamletdir deyə bioqraf dəqiqləşdirmələrini təqdim etmişdir. Bioqraf dramaturqun ilk övladı Suzannanın adının apokrifik kitablardan (məzmunu Bibliyaya aid olan, lakin rəsmi kilsə tərəfindən rədd edilən qədim kitablar) götürüldüyünü saflıq və ləkə götürməməzlik mənası verdiyini qeyd edir. Hətta bunu da qeyd edir ki, bu ad sonralar geniş yayılmağa başlamışdır, eləcə də Şekspirin qızına

ad qoyduğu 1583-cü ilin baharında eyni adlı üç qız xaç suyuna salınıb və onlara da Suzanna adı qoyulmuşdur.

Lakin dramaturqun oğlu Hamletin on yaş yarımında vəbanın – “qara ölüm”ün qurbanı olduğu qeyd edilir. Onun hər iki qızının təhsil ala bilmədiyi vurğulanır: “...beləliklə, onun (Şekspirin) yazdığı bircə sözü belə oxumağı bacarmayan qadınlarla əhatə olunmuş dünyanın tarixində biz bu qüdrətli dramaturqun kinayəsi ilə üzbaşurət dayanırıq” [102, s.84].

Piter Akroydun “qarabəniz xanım” haqqında təfərrüatlı şərhlərinin bəzi seçmə məqamlarını olduğu kimi təqdim edirik: “*Qarabəniz xanım*” müxtəlif variantlarda *Meri Fitton*, *Emiliya Lanier* və *Klerkenuell*dəki *Törnmill* küçəsində yaşayan qaradərili əxlaqsız bir qadın kimi müəyyənləşdirilmişdir” [102, s.288].

Daha sonra bioqrafın “qarabəniz xanım” obrazının Emilia Lanier olduğunu aydınlaşdırmaq cəhdi diqqəti cəlb edir: “*Emiliya Lanier* yəqin ki, *Şekspirə* yaxşı tanış idi... O, həm də şairə olmuşdur. Bir zamanlar yazdığı şeir kitablarından birini *Pembrouk* qrafınyasına ithaf etmişdi. Anası *Emiliya Bassano* idi, o, *Babtist Bassanonun* qeyri-qanuni qızı idi. *Bassanolar Venesiyadan* köçüb gələn yəhudi ailələrindən biri idi və sarayda musiqiçi olmuşdular. O (*Baptist Bassano*), çox tez dünyasını dəyişdi və gənc yaşlarında *Emiliya* saraya gəlməmişdən burada “əlahəzrət və onun əsilzadələrinə iltifat göstərməkdən” əvvəl *Kentin Qrafınyasının* mühafizəçisi işləmişdir. Həmin əsilzadələr arasında ondan (*Emiliyadan*) əlli yaş böyük qoca *Lord Hansdon* adlı birisi var idi; o (*Emiliya*), hamilə olanda “öz rənginə uyğun” *Alfonse Lanier* adlı bir “menestrel”lə (şair və çalğıçı) ilə evləndi.

Bassano ailəsinin üzvləri kral saraylarında *Şekspir* pyeslərinin tamaşalarını müşayiət edirdilər. Onlar qara dərili venesiyalılar idi... Onun (*Emiliya Lanierin*) nə vaxtsa *Şekspirin* məşuqəsi olub-olmadığını, yaxud onun sonetlərin (*Şekspir sonetlərinin*) vəfasız xanımı kimi xatirələrdə əbədiləşib-sə belə, bunlar bilinməyəcəkdir” [102, s.289].

Beləliklə, Uilyam Şekspirin bioqrafiyasında müəyyən izləri olan “qarabəniz xanım”ın *Emiliya Lanierin* Venesiyalı olduğu faktını müəyyənləşdirmək olmuşdur. Bununla belə, bu təklif olunan detallı da tədqiqatçı *Simon Forman* irəli sürmüşdür ki,

Emilia Lanierin boğazının aşağısında qara xal olubmuş, Piter Akroyd da bu fakta istinad edərək Uilyam Şekspirin “Cymbeline”ndə İmogen adlı gözəl xanımın sinəsində belə bir xalın təsvirini verdiyini və heç şübhəsiz ki, qara rəngli gözəlliyin şərinə təriflər deyəndə onun Venesiyalı “qarabəniz xanım” – Emiliya Lanier olduğunu təsdiq etmək üçün yeni yollar axtarmışdır.

Lakin Piter Akroyd bu kimi hipotezaları irəli sürsə də, venesiyalı Bassano ilə əlaqədar adekvat və inandırıcı bir tarixi reallığı müəyyənləşdirmişdir. Onun ümumiləşdirmə və yekun rəyinə görə Uilyam Şekspirin Venesiyadakı yəhudi ailəsinə həsr etdiyi “Venesiyalı tacir” (“The Merchant of Venice”) onun şəxsən tanıdığı Baptist Bassano ilə əlaqədardır və bu venesiyalı Bassanio Şaylok (Shylock) kimi təqdim olunmuşdur. Dramaturqun “öz-özünə bölmə” (“self-division”) prosesinə aludə olduğundan bu mövzunun “Otello” (“Othello”) faciəsində bir növ davamını yaratdığını və hadisələrin məkanının yenə Venesiya olduğunu əsaslandırmağa səy göstərən Piter Akroyd fikrində yanlış olduğunu söyləmişdir [102, s.289].

Tanınmış rus alimi Dmitri Mixayloviç Urnov Uilyam Şekspirin bioqrafik araşdırılması haqqında yazırdı: *“Tam şəkildə açılmış arxivlərə istinad edən tarixilik prinsipi indi yazıçının bioqrafiyasının öyrənilməsi normasına çevrilmişdir. Şekspirin həyatının təsvirindən başlayaraq bioqrafik araşdırmalar yazıçının şəxsiyyətini tam şəkildə əhatə edir və bu kimi araşdırmalar yazıçının yaşayıb yaratdığı epoxa fonunda bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan mədəni-məişət çevrəsində və ən başlıcası isə, əvvəllər yazıçı haqqında söylənməsi mümkün olmayan iç dünyasının mümkün qədər geniş şəkildə dərk olunmasını təmin edir. Belə bir halda yazıçının şəxsiyyətindən çox onun yaradıcılığı araşdırmanın əsas predmetinə çevrilir”* [95, s.12].

Beləliklə, son onillikdə Uilyam Şekspirin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqat və bioqrafik romanlar sırasında özünəməxsus yeri olan “Şekspir: Bioqrafiya” romanının ədəbiyyatşünaslıq elminin yeni tədqiqat obyektinə çevrilməsi təsadüfi deyildir. Dünya, o cümlədən Azərbaycan oxucusunun ingilis şairi və dramaturqu haqqında öyrənmək arzusunda olduğu hər bir faktın, yaxud hadisənin əsərin məzmununa gətirilməsi, eləcə də ədəbi nəzəri fikrin bu haqda öz rəyini söyləməsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Tədqiqatçı alim C.B.Harrison I Yelizaveta, yaxud Renessans dövrünün dramaturqu Uilyam Şekspirin bioqrafiyasının yazılmasında əsasən dörd məlumat mənbəyinin olduğunu göstərmişdir:

- (a) – onun (Uilyam Şekspirin) əsərləri;
- (b) – onun (Uilyam Şekspirin) müasirlərinin şərhləri;
- (c) – ənənələr və şayiələr;
- (ç) – sənədli yazıya alınmış qeydlər [121, s.35].

Əlbəttə, belə bir təsnifatın yalnız Uilyam Şekspirə deyil, dünya ədəbiyyatının digər korifeylərinə həsr olunmuş bioqrafik əsərlərə də şamil etmək olar. Fikrimizcə, belə bir təsnifata bioqrafik roman üçün vacib olan tələblərdən biri və ən əsası elə romanın baş qəhrəmanının doğulduğu məkan, mühitlə bağlı bioqrafik məlumatların elə bioqrafik şəkildə təqdim edilməsidir.

Dilçi və ədəbiyyatşünas alim İsmixan Rəhimovun bir araşdırmasında Uilyam Şekspirin bioqrafiyası haqqında ilkin bioqrafik əsərin Nikolas Rouya (Nicholas Rowe, 1674-1718) aid olduğu aşağıdakı mühakiməyə diqqət yetirək: *“İngiltəradə Şekspirin həyatı, kimliyi, ailəsi və yaradıcılığı ilə əvvəl maraqlananlar olmuşsa da, onun tərcümeyi-halını ilk dəfə Nikolas Rou yazmışdır. 1709-cu ildə o, Şekspirin altı cildlik əsərlərini hazırlamış və tərcümeyi-halı ilə birlikdə çap etdirmişdir.*

Nikolas Rou əvvəlki uydurmalarından və rəvayətlərdən fərqli olaraq, daha dəqiq məlumatlara istinad edir. Onun xahişi ilə aktyor Betterton Stratforda gedir və Şekspir haqqında daha dəqiq və ətraflı məlumat toplayır. Rounun yazdığı oçerk əvvəlki yazılara nisbətən daha dəqiq faktlarla zəngin idi. Rounun yazdığına görə, Şekspir, Tomas Lyusun Stratford yaxınlığında olan meşəsində maral ovladığı üçün torpaq sahibi onu cəzalandırmışdır. Şekspir bu cənaba acı bir həcv yazmış və buna görə də ser Tomas Lyus tərəfindən daim təqib olunduğu üçün Londona qaçmışdır” [46, s.8].

Azərbaycan ədəbi-bədii poetik düşüncə tarixində Qərbi Avropa ədəbiyyatı tarixində təxminən 800 ilə yaxın zamanın sınağından məharətlə çıxan sonet janrının Uilyam Şekspirin yaradıcılığında onun bioqrafiyasının müəyyən izini əks etdirir. Bu da təsadüfi deyildir. Ona görə ki, sənət adamlarının bioqrafiyasının bir parçası olan

əsərlərində heç şübhəsiz ki, onların müəlliflərinin bioqrafik göstəricilərinin daha aydın, yaxud gizlin qatlarına enmək mümkündür.

Belə bir məqamı da qeyd edək ki, Uilyam Şekspir yalnız dramatik əsərləri ilə deyil, poemaları, xüsusilə, 154 sayda soneti ilə Azərbaycan ədəbi auditoriyasında yaxşı tanınmış, geniş şöhrət qazanmışdır. Mərhum tədqiqatçı alim Seyfulla Əsədullayev “Azərbaycan poeziyasında sonet janrı” adlı monoqrafik araşdırmasında şair və mütərcim Adil Babayevi (1925-1977) Şekspir sonetlərinin Azərbaycan dilinə ən yaxşı tərcümələrinə və özünün yazdığı sonetlərindən çıxış edərək onu böyük sənət ustası, “Azərbaycan Şekspiri” adlandırmışdır [18, s.38]. Bu, təbii ki, Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində mütəfəkkir ingilis şairinin yaradıcılığına olan sevginin ən bariz ifadəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Belə bir tipoloji aspektdə Adil Babayevin də 52 illik ömür yolunun elə Uilyam Şekspirin ömrünə (o da 52 il yaşamışdır – X.İ.) bənzərliyini görmək olar.

Lakin Azərbaycan lirik poeziyasında, poetik-fəlsəfi düşüncəsində bir sıra görkəmli şairlərin, o cümlədən Mikayıl Müşfiq, Əliağa Kürçaylı, Adil Babayev, Şəkər Aslan, Vaqif Hüseynov, Sabir Mustafa və onlarla sənət adamlarının sonetləri milli mədəniyyət tariximizdə sonetin təxminən 100 yaşı olduğunu söyləməyə zəmin yaradır.

Azərbaycanın xalq yazıçısı və alimi Elçin Əfəndiyev haqlı olaraq yazır: *“Şekspir yaradıcılığı əsrlərdən bəri nəinki böyük mədəniyyət xadimlərinin, sənətkarlarının, eləcə də tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur, dünya ədəbiyyatşünaslığında xüsusi bir sahə – şekspirşünaslıq yaranmışdır”* [15, s.8].

Bu baxımdan Azərbaycan şekspirşünaslığında mərhum ədəbiyyatşünas və dilçi alim İsmixan Rəhimovun qeyd etdiyi kimi *“Mikayıl Rəfili, Əli Sultanlı, Cəfər Cəfərov, Əkbər Ağayev kimi mahir tədqiqatçılar Şekspirin yaradıcılığı haqqında maraqlı və orijinal fikirlər söyləmişlər”* [46, s.10.].

Daha sonralar isə nisbətən orta nəslin nümayəndəsi sayılan mərhum prof. Zeydulla Ağayev, prof. Ülfət Bədəlbəyli, prof. Şahin Xəlilli, dos. Sabir Mustafa və başqaları Uilyam Şekspir yaradıcılığının ayrı-ayrı problemləri haqqında polemik

fikirlərini irəli sürmüş, Azərbaycan mədəni və ədəbi mühitində Şekspir pyeslərinin və lirikasının tərcümə məsələlərinin elmi açıqlamasını yaratmışlar.

Piter Akroyd bioqrafik romanda tanınmış söz adamlarının, həm Uilyam Şekspirin müasirlərinin, həm də xələflərinin onun şəxsiyyəti, yaradıcılığının ayrı-ayrı elementləri haqqında söylənmiş fikir, mühakimələrindən məharətlə istifadə edərək onları mətnin ümumi kontekstinə uyğunlaşdırmışdır. Belə bir çevik və məntiqli arqumentlər romanın faktlar üzərində qurulduğuna və onun oxunaqlı nəqlinə meydan açmışdır. Bu baxımdan irland əsilli yazıçı və şair Ceyms Coysun (James Joyce, 1882-1941) Uilyam Şekspirin dram əsərləri haqqında lakonik deyimləri xüsusilə diqqəti çəkir: *“Ceyms Coys qeyd edirdi ki, “ürəkdən və vətəndən didərgin salınmaq” (“banishment from the heart, banishment from home”) Şekspir dramlarının əsas motividir”* [102, s.104].

Daha sonra bioqraf yazıçı söylənilən fikrə münasibətini bildirərək yazır: *“Bu deyimi qəbul etmək daha çox Ceyms Coysun öz mühacirət statusuna uyğun gəlir, lakin bu, yerində deyilmiş doğru qeyddir. Uilyam Şekspirin “ulduzu” onu öz evindən, vətənindən qoparıb apardı. Lakin indi də onun nəyi itirdiyinə boylanıb geri baxmaq mümkün bir işdir. Coys öz vətənini tərk etdikdən sonra yalnız Dublin haqqında yaza bilərdi. Bəs Şekspir necə, Ardenin düzənlik və meşələrinə oxşar münasibətini yazmışdı?”* [102, s.104].

Doğrudur, bioqraf yazıçı belə bir ritorik suala birbaşa cavab verməsə də, romanın ayrı-ayrı fəsil və səhifələrində Uilyam Şekspirin ayrı-ayrı əsərlərində müəllif münasibətinin açıqlanmasına rast gəlmək mümkündür. Bir zamanlar Roma işğalçılara qarşı vuruşan ardenlilər Arden meşəsini Britaniya tayfalarının sığınacağı, yurd yerinə çevirmişdi. Arden sözü elə kelt mənşəli sözdür, mənası meşəliklə örtülmüş vadi deməkdir. Uilyam Şekspirin anası Meri Arden də məhz bu məkanın övladı idi. Piter Akroyd romanının “O, mənim cövhərimdir” (“She is my Essence”) adlı ikinci fəslində Ardenin tarixinə nəzər salıb dramaturqun “Necə xoşlayırsınızsa” (“As You Like It”) pyesindən kiçik bir xatırlama təqdim edir: “Tarix çox uzaqlara gedib çıxır və bu tarix torpaqdan ayrılmazdır. “Necə xoşlayırsınızsa” pyesində Taçstoun meşəyə girib belə bəyan edir ki, *“Mən, indi Ardendəyəm, indi mən əməlli-*

başlı səfəhəm". Şekspirin anasının adı Meri Arden idi. Onun (Şekspirin – X.İ.) gələcək həyat yoldaşı Anna Hətəvey meşənin (Arden meşəsinin – X.İ.) kənarında məskən salmışdı. Onun bu yer barədə dürüst, müfəssəl məlumatı vardı" [102, s.7].

Beləliklə, Uilyam Şekspirin əsərlərində Arden haqqında müfəssəl bədii poetik təsvirlər olmasa da, həm anasının, həm də Arden meşəsinin ətəyində yerləşən Şotteri (Shottery) kəndindən olan, özündən səkkiz yaş böyük (Uilyam Şekspir Anna Hətəveylə evlənəndə özünün 18, zövcəsinin isə 26 yaşı olduğu göstərilir – X.İ.) həyat yoldaşı ilə bu məkanın vurğunu olsa da, onun Stratfordda uşaqları dünyaya gələndən sonra bu yerləri tərk etmək məcburiyyətində qaldığının səbəbini alimlər də, bioqraflar da müxtəlif cür yozurlar. Lakin onun Stratfordda ikən gəzərgən London teatr truppası ilə tanışlığı və teatr sənətinə böyük marağı, ən başlıcası isə London teatrlarında işləyib yaxşı pul qazanmağın, özünə yaxşı gün-güzəran qurmağın feilinə düşən Uilyam Şekspir, heç şübhəsiz ki, bir çox həmkəndlisi kimi Londonda lövbər salmağa qəti qərar vermişdi. Piter Akroyd yazır ki, *"Londonsuz Şekspir, Şekspir olmazdı"* [102, s.104].

1958-ci ildə "Doktor Jivago" (1957-ci ildə xaricdə nəşr edilmişdi – X.İ.) romanına görə Nobel mükafatına layiq görülən rus şairi və yazıçısı Boris Pasternak (1890-1960) mükafatdan imtina etmişdi. Onun Uilyam Şekspir dramlarından – "Hamlet" (1941), "Romeo və Cülyetta" (1943), "Antonio və Kleopatra" (1944), "Otello" (1945), "IV Henri" pyesinin 1-ci və 2-ci kitablarının (1948), "Kral Lir" (1949) və "Maqbet" (1951) faciələrinin rus dilinə etdiyi tərcümələri Rusiyada klassik versiyalar kimi ədəbi hadisəyə çevrilmişdi. Piter Akroyd, Boris Pasternakdan aşağıdakı alıntıya müraciət edərək yazır: *"Şekspiri tərcümə edərkən müşahidələr" adlı əsərində Boris Pasternak qeyd edirdi ki, bu zaman Şekspir özünün "tamamilə inandığı aydın bir ulduzun arxasınca getdi"* [102, s.104].

Uilyam Şekspirin Stratfordu tərk edib London teatrlarının birində işə düzəlməsini 1583-1586-cı illərdə müəyyən mövsümü vaxtlarda Oksford qrafının adamları, Lord Berkeleyin adamları, Lord Çandosun adamları, Uorsester qrafının adamları, Esseks qrafının adamları adı ilə tanınan səyyar teatr truppalarının fəaliyyəti ilə bağlayan bioqraf yazıçı və alimin mühakiməsi inandırıcı görünür. Heç şübhəsiz ki,

şeyrə, teatra hədsiz həvəsi olan gənc Uilyam Şekspirin bu truppaların adamları ilə görüşü onun ulduzunu London teatrına çəkib aparmışdı. Həmin dövrdə, xüsusilə, 1570-ci illərdə kraliça Yelizavetanın böyük rəğbət və ehtiram bəslədiyi Tarlton (Tarlton) adlı məşhur söz sənəti və təlxəyin gənc Uilyamın teatr dünyasına gəlişində mühüm rol oynadığı ədəbi mübahisələrdə bir fakt kimi irəli sürülüb qəbul edilmişdir. Hətta 1583-cü ildə Tarltonun kraliça Yelizavetanın adamları adlanan yeni yaranmış məşhur teatr truppasına təhkim olunduğu da qeyd edilir [102, s.97].

“O (Tarlton – X.İ.), birinci böyük ingilis təlxəyi və Yelizaveta dövrünün ən məşhur komik aktyorudur... Tarlton, eləcə də dramaturq idi və o, “Yeddi olmazın günahın oyunu” (“Play the Seven Deadly Sins”) adlı dram əsərini yazmışdı. O, kraliçanın sevimlisi idi və sarayda onun qeyri-rəsmi təlxəyi oldu” [102, s.97].

“İngilis səhnəsinin birinci “ulduzu” olmaq iddiasında olmağa” layiq olan Tarltonun Uilyam Şekspirin dramaturji fəaliyyətinə təsir göstərdiyi də ehtimaldan çox, dövrün həqiqət libasını geyinmiş tarixi fakt kimi qəbul edilə bilər. Uilyam Şekspirin bioqrafiyasının böyük hissəsi olan dram əsərlərində ingilis təlxək obrazları müəyyən cəhətləri ilə tamaşaçı ixtiyarına verilmişdir. Biz bunu daha qabarıq şəkildə dramaturqun yaratdığı və Tarltonun prototipi sayılan təlxək Yorikin obrazında görə bilərik.

Sabir Mustafanın Uilyam Şekspirin məşhur “Hamlet” faciəsinin orijinaldan tərcüməsində təlxək Yorik haqqında bədii parça aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir:

*“**Hamlet.** O kimin kəlləsidir,*

***Birinci məzarçı.** Lənətə gəlmiş bir cüvəllağının. Siz bilən kimin olar?*

***Hamlet.** Nə deyim, bilmirəm.*

***Birinci məzarçı.** Kaş bu başıboş yaramazın başına daş düşəydi. Bir dəfə o mənim başıma bir qrafın Reyn şərabi tökmüşdü. Bu həmin kəllədir, cənab, mərhum kralın təlxəyi Yorikin kəlləsidir.*

***Hamlet.** Ver, bir baxım (Kəlləni əlinə götürür). Yazıq, zavallı Yorik! – Mən onu tanıyırdım, Horatsio. O, dedikcə zarafatçı, olduqca gözəl qaravəllilər ustası, mehriban bir adam idi. Azı min dəfə məni çiynlərində gəzdirib. – İndi isə gör necə də iyrənc olub, ona baxdıqca ürəyim ağzımdan gəlir. Burada dodaqları vardı. Bu*

dodaqlardan neçə dəfə öpdüyüm yadımda deyil. – Ah, biçarə, sənin lağlağışların, sənin məzhəkələrin, sənin nəğmələrin indi harda qalıb? Məclisdəkiləri qəhqəhə çəkməyə məcbur edən o şaqraq gülüşlərin hanı, necə olub? İndi özün özünə gülməyə belə heç nəyin yoxdur. Necə də yazıq, acınacaqlı bir hala düşmüşsən!” [49, s.271].

Tərcümənin məzmununda qeyd olunan tarixi bioqrafik məlumatın aydın şəkildə bədii əksini tapdığını söyləmək olar.

Uilyam Şekspirin Londona gəldiyi zamanlarda əyləncə üçün ümumi sığınacaq yeri kimi inşa edilmiş ən azı dörd geniş tikinti strukturunun olduğunu yazan Piter Akroyd buranın ayıları təqib edib tələyə salmaq üçün yer kimi də istifadə olunduğunu qeyd etmişdir [102, s.129]. Əslində həmin dövrdə fəaliyyət göstərən “Qırmızı şir” (“The Red Lion”), “Pərdə” (“The Curtain”), “Teatr” (“The Theatre”), eləcə də “Qızılgül” (“The Rose”) kimi teatr evləri tamaşaçılar üçün bir növ əyləncə və “tədris” məkanına çevrilmişdi.

Uilyam Şekspirin Londona qədəm basdığı günlərdə isə “Qızılgül” (“The Rose”) teatrında artıq tikintinin son tamamlama işləri gedirdi. I Yelizavetanın hakimiyyəti dövründə İngiltərənin mədəni tarixində “Qızılgül” (“The Rose”) teatrının və onun idarəçisi Filip Henslounun (Philip Henslowe) əslində tacir və kommersial möhtəkir kimi tanındığı və hətta sonralar daha üç teatr binasını inşa edib icarəyə götürdüyü də qeyd edilir.

Gənclik illərində Uilyam Şekspir dostları arasında “Johannes Fac Totum” adı ilə tanınmış [102, s.469] və heç şübhəsiz ki, bu illərdə kiçik həcmli şeirlər də yazmışdır.

Onu da qeyd edək ki, Britaniya Renessansı dövrünün tanınmış dramaturqu Robert Qrin (Robert Greene, 1558-1592) Kembridc Universitetinin məzunu olduğundan həmin dövrdə “Universitet zəkaları”ndan (“University Wits”) biri kimi London səhnəsində əsərləri daha çox tamaşaya qoyulan sənət adamı kimi şöhrət qazanmışdı. 1592-ci ilin payızında çox səfil bir vəziyyətdə can verən Robert Qrin bir vaxtlar onun beyninin məhsulları hesabına var-dövlət sahibi olan aktyorları məzəmmət edərək özünə yaxın bildiyi üç dostuna – Xristafor Marlo (Christopher Marlowe, 1564-1593), Tomas Loc (Thomas Lodge, 1558-1623) və Corc Pilə (George Peele, 1556-1596) müraciət edərək onların dram əsərlərini yazmaqdan, ağallarını

daha yaxşı məqsədlərə həsr etməyi israrla təhrik edirdi. Hətta onun qələmindən çıxan “Qrinin dörd pens dəyərində olan hazırcavablığı” (“Greene’s Groat’s-Worth of Wit”) adlı nəsrə yazılmış traktatı müasiri, dramaturq və çapçı Henri Çetl (Henry Chettle, s.1560-1603/7) tərəfindən yazıya alınıb redaktə edilərək nəşr olunduğu (1592) tarixin yaddaşından silinməmişdir. “İngilis ədəbiyyatının Oksford bələdçisi”ndə (“The Oxford Companion to English Literature”) həmin əsərə dair belə bir fikir diqqəti çəkir: “*O (“Qrinin dörd pens dəyərində olan hazırcavablığı” adlı bədii traktatı – X.İ.) “qarğa kimi atılıb düşən” bizim lələklərimizlə özünə bərbəzək vurmuş “Cohannes Fak Totum” indi ölkədə (İngiltərədə – X.İ.) yeganə səhnəni lərzəyə gətirən müştəbəhliyəndədir, yalnız özünü bəyənir*” [118, s.440].

Bu bir tarixi həqiqət, yaxud faktdır ki, Londonda ilk “Teatr” binasını 1576-cı ildə inşa edənə qədər Yelizaveta dövrü aktyorlarının daimi teatr evi olmamışdır. Beləliklə, onlar özlərinin düşünüb tapdıqları ayrı-ayrı məkanlarda tamaşa səhnələri zadəgan malikanələrinin böyük salonlarında, yaxud Kraliça saraylarının birində, sarayın mehmanxanalarında özəl teatr tamaşalarını quran aktyor truppaları səhnə yaradaraq sadə adamları başlarına cəm edərək tamaşalar göstərirdilər. Şəhərin salonlarında, mehmanxanaların meydanlarında tamaşalarla tanınan belə truppaların sayı isə o qədər də az deyildi.

Onu da qeyd edək ki, ingilis aktyoru və ingilis teatr sənətinin pioneri Ceyms Barbic (James Burbage, c.1531-1597) ilk dəfə Londonun “The City” adlı hissəsinin şimalında 20 il müddətinə torpağı icarəyə götürərək “The Theatre” adlı teatr evini inşa etsə də, bir il sonra – 1598-ci ilin dekabrında Londonun “Bankside” hissəsinə köçürülmüş və “Dünya teatri” (“The Globe Theatre”) kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Uilyam Şekspirin “Hamlet” faciəsində tamaşaçılarda “tamaşa içində tamaşa” təəssüratı yaradan və faciənin kulminasiyasında çox mühüm bir hadisə diqqəti cəlb edir. Bu, kral sarayına təşrif buyuran səyyar teatr truppası haqqında Hamletlə Rozenkransın dialoqunda dramaturqun özünün səhnə fəaliyyəti ilə əlaqədar real tarixi həqiqətləri özündə təcəssüm etdirir. Yaradıcılığının ilk dövründən Xristafor Malonun (Christopher Marlowe, 1564-1593) və Robert Qrinin (Robert Greene, 1558-1592)

əsərlərini təqlid edən Uilyam Şekspirin bu və ya digər əsərinin, hətta həmin müəlliflər tərəfindən qələmə alındığı mühakiməsini söyləmək dilemması qarşısında qalmışlar. Bu haqda Piter Akroydun aşağıdakı mühakiməsinə diqqət yetirək: *“Tarixi dramlar haqqında heç bir dramatik nəzəriyyə yoxdur; dramaturqlar bir-birindən öyrənirdilər və pyeslər bir-birinin köçürməsi idi”* [102, s.166].

“Hamlet” faciəsində teatr truppasının aktyorları haqqında belə bir dialoq xüsusilə diqqəti çəkir:

“Hamlet. ...Yaxşı, gələnlər hansı aktyorlardı?

Rozenkrans. *Bir vaxtlar sizin xoşunuza gələn həmin aktyorlardı, paytaxtımızın faciə ustaları.*

Hamlet. *Bəs necə olub ki, belə gəzirlər. Öz yerlərində qalsaydılar, daha yaxşı şöhrət tapar, daha yaxşı mənfəət əldə edərdilər.*

Rozenkrans. *Məncə, onları səyyahlığa məcbur edən son zamanlar yaranmış yenilikdir.*

Hamlet. *Mən şəhərdə olanda onlar böyük hörmət qazanmışdılar. O hörməti yenə saxlayırlarmı?*

Rozenkrans. *Yox, həqiqətən, işləri pisdır.*

Hamlet. *Nəyə görə? Məgər onlar pas atıblar?*

Rozenkrans. *Xeyr, yenə də əvvəlki kimi öz sənətlərində parlayırlar. Fəqət öz yuvalarından təzə uçmuş qartal balalarına bənzəyən uşaqlar elə ucadan qışqırırlar ki, başqalarını ağız açmağa belə qoymur, ağlagəlməz dərəcədə təmtəraqlı alqışlar qazanırlar. İndi bu dəbdədir. Beləliklə də, xalq teatrlarını hörmətdən salırlar. Hətta qılinc qurşamış hərbiçilər də xalq teatrlarına getməyə cəsarət etmir, uşaq teatrları üçün yazanlar qaz lələyindən qorxur, rüsvay olunmaqdan ehtiyat edirlər.*

Hamlet. *Doğrudan, onlar uşaqdır? Onları kim saxlayır? Onlar nə qədər əmək haqqı alırlar? O balacalar səsləri tutulmayınca bu sənəti davam etdirə biləcəklərmimi? Bəs onlar böyüyəndə nə olacaq? Əgər ayrı peşə seçməyə bir imkan tapılmasa, xalq teatrlarının aktyorları olanda deməyəcəklərmimi ki, onları öz gələcəklərinə qarşı qaldırmaqla böyük səhv ediblər?”* [49, s.195].

Tədqiqatçı alim Şahin Xəlillinin “Kaş bütün insanlar məni sevəydi: ...” adlı xatirə yazısında Uilyam Şekspirin qəbirdaşı üzərində həkk olunmuş misralara və onun ifadə tərzinə diqqət yetirək. O yazır: “*Qəribə də olsa, şairin (Uilyam Şekspirin – X.İ.) sağlığında belə bir qayda, adət var idi. Əvvəla, Triniti kilsəsində (şairin dəfn olduğu kilsədə – X.İ.) yalnız tanınmış adamlar dəfn olunardı. İkincisi isə, müəyyən vaxt ötəndən sonra həmin kilsədəki köhnə qəbirləri qazıb kilsəyə bitişik yerdə ümumi sərdabədə ikinci dəfə dəfn edirdilər... Hələ sağlığında bu “köçürmə əməliyyatı”ndan xəbəri olan Uilyam Şekspir bir zamanlar qəbrinin itəcəyindən ehtiyatlanıb öz epitafiyasını (məzar kitabəsini) yazmışdı:*

*Ey dost, Allah eşqinə sən,
Sümüyümə dəyməyəsən.
Ömrün-günün nurla dolsun,
Əl vurana lənət olsun”* [27, s.48-49].

Uilyam Şekspirin bioqrafiyasının maraqlı görünən bu poetik məzar kitabəsinin orijinal mətnini bir çox tədqiqatçılar əsərlərinə daxil etmişlər. “Şekspirin təqdimi” (“Introducing Shakespeare”) adlı araşdırmada mətn belə təqdim edilmişdir:

*Good friend: for Jesus' sake forbear
To dig the dust in closed here.
Blest be the man that spares these stones,
And curst be he that moves my bones* [121, s.46].

Uilyam Şekspirə həsr olunmuş bioqrafik romanda onun 25 mart 1616-cı il tarixdə 3 vərəqlik perqament (yağ və su buraxmayan möhkəm kağız) kağızda yazdığı vəsiyyətnaməsi qiymətli sənəd kimi indi də qorunub saxlanılır.

Uilyam Şekspirin “Otello” faciəsi Azərbaycan ədəbi və mədəni mühitində ən birinci tərcümə əsəri kimi dəyərləndirilmişdir. “Otello” faciəsinin ilk dəfə 1892-ci ildə Həşim bəy Vəzirov (1868-1916) tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunduğu qeyd edilir [46, s.12]. Lakin Azərbaycan dilində çap olunmuş nəşrlərdə, o cümlədən Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında “Otello” faciəsinin Azərbaycan dilinə 1901-ci ildə tərcümə olunduğu [22, s.459] göstərilir.

1985-ci ildə “Azərbaycan – Avropa əlaqələri” məqalələr toplusunda tədqiqatçı A.S.Cəbrayilov “Əhməd Cavad – Şekspirin tərcüməçisi” adlı araşdırmasında “Otello” faciəsinin ilk dəfə 1893-cü ildə Azərbaycan dilinə edilmiş ilk tərcümə əsəri olduğunu [72, s.168] yazmışdır.

“Otello” faciəsinin ingilis dilindən azərbaycancaya ilk dəfə tərcümə edən Sabir Mustafa olduğunu [5, s.4] qeyd edən tanınmış alim Ağamusa Axundov Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında orijinaldan tərcümənin zəruri olduğunu vurğulamışdır. Onu da əlavə edək ki, Sabir Mustafanın orijinaldan etdiyi tərcümə ilk dəfə 1989-cu ildə nəşr olunmuşdur [43].

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində Uilyam Şekspir faciələrinin, o cümlədən “Otello” faciəsinin müstəsna yeri danılmazdır. Yazıçı və alim Elçin Əfəndiyevin yazdığı kimi: *“Şekspir və Azərbaycan” anlayışı ətrafında düşündükdə mədəniyyətimizin dünəni və bu günü ilə əlaqədar oxuyub, tədqiq edib öyrəndiyimiz, eşidib-bildiyimiz və gördüyümüz məqamlar, faktlar istər-istəməz gözlərimiz önündə canlanır, hafizəmizdə baş qaldırır və bu üzvi bağlılığın dərəcəsi bəzən heyrətə səbəb olur: Hüseyn Ərəblinski və Otello; Abbas Mirzə Şərifzadə və Hamlet, Otello, Maqbet; Ülvi Rəcəb və Romeo, Otello...; İsmayıl Dağıstanlı və Otello...”* [15, s.7].

Elçin Əfəndiyev bir vaxtlar – 1864-cü ildə Uilyam Şekspirin anadan olmasının 300 illiyi ilə əlaqədar tədbirdə rus yazıçısı İvan Turgenevin (1818-1883) (Yazıçı həyatının son 20 ilini xarici ölkələrdə, daha böyük illərini isə Fransada yaşamışdır – X.İ.) Şekspir haqqında söylədiyi nitqində onun rus xalqının qəlbinə, qanına daxil olduğu fikrini xatırlatmış və *“... Şekspir bizim də “canımıza və qanımıza daxil olmuşdu”* fikrinin yeni interpretasiyasını yaratmışdır [15, s.6-7].

İngilis tədqiqatçı alimi C.B.Harrison (G.B.Harrison) 1991-ci ildə İngiltərənin “Penguin Books” nəşriyyatında “Şekspirin təqdim edilməsi” (“Introducing Shakespeare”) adlı monoqrafik və bioqrafik 3-cü nəşrində yazır: *“Again, Fabian says, “I will not give my part of this sport for a pension of thousands to be paid from the Sophy” (11, v, 196). Persia was being much talked about. In 1597 Sir Anthony Shirley set out with his brother Robert and a party of Englishmen on a mission to the Sophy (Shah) of Persia. After many adventures on the way, they were kindly treated*

and well rewarded. Some of the party returned to London, by way of Russia, in September 1600; but Shirley was much suspected as he had been a hot partisan of Essex. An account of the voyage was immediately printed, but in October 1600 it was suppressed by order of the Council and all copies burnt. A year later – 11 November 1601 – a longer account was entered for printing in the Stationers' Register. As he borrowed a few phrases from this book for "Hamlet", Shakespeare evidently read it" [121, s.159].

Həmin hissənin orijinaldan tərcüməsini diqqətə çatdırırıq: *"Yenə, Fabian deyir, "Yox, bu əyləncəmi Sofinin mənə ödəyəcəyi min tümənə dəyişməyəm" (11, v, 196). Persiya haqqında həddindən çox söz-söhbət gədirdi. 1597-ci ildə Ser Antoni Şirley qardaşı Robert və bir qrup ingilislə Persiyada Sofinin (Şahın) hüsuruna gəlmək üçün yola düşdü. Səyahət zamanı başlarına gələn çox-çox sərgüzəştlərdən sonra sarayda onlarla çox mehriban davranıb yaxşı ənamlar bəxşiş etdilər. Həmin qrupun bəzi adamları Rusiya yolu ilə 1600-cü ilin sentyabrında Londona qayıtdılar; Lakin Şirley Esseksin qızgın tərəfdarı olduğundan böyük şübhə hədəfinə çevrilmişdi. Dəniz səyahətinin hesabatı dərhal çap olundu, lakin 1600-cü ilin oktyabrında bu hesabat Şuranın əmri ilə qadağan edildi və onun bütün çap nüsxələri yandırıldı. Bir il sonra 1601-ci ilin 11 noyabrında nisbətən böyük hesabat Dəftərxana jurnalına çap olunmaq üçün daxil oldu. O (Şekspir), bu kitabdan bəzi ifadələri "Hamlet" pyesində iqtibas etmişdir; Şekspir, görünür ki, həmin hesabatı oxumuşdu"* (Tərcümə bizimdir).

Uilyam Şekspirin 52 illik bioqrafiyası İngiltərədə Reformasiyanın üçüncü nəslinin hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Tüdorlar sülaləsinin bütövlükdə 116 illik hakimiyyətinin son və ən qüdrətli nümayəndəsi olan I Yelizaveta isə düz 45 il (1558-ci ildən 1603-cü ilə qədər) ömrünü, güc-qüdrətini İngiltərəyə həsr etdi. Yalnız XX əsrdə nə qədər ağırlı olsa da, britaniyalıların yeni nəslə Tüdorlar sülaləsini totalitar diktatorlar olduğunu etiraf etdi. Uilyam Şekspir isə hələ XVI əsrin axırlarında və XVII əsrin əvvəllərində İngiltərəyə həsr etdiyi tarixi pyeslərində bu sülalənin dramatik təcəssümünü yaratmağa müyəssər olmuşdu. O, "İkinci Riçard" ("Richard the Second") pyesindən tutmuş "Üçüncü Riçard" ("Richard the Third") pyesinə qədər

İngilis tarixi pyeslərində Tüdorlar sülaləsinin tacidarlarının “dramatik bioqrafiyası”nı səhnəyə gətirmişdi.

Tüdorlar sülaləsinin ilk kralı VII Henri 1485-ci ildə hakimiyyət başına gəlsə də, onun 18 yaşlı oğlu VIII Henri 1509-cu ildə atasının davamçısı kimi sülalə hakimiyyətində özünün “qanlı” imicini yazdı. VIII Henrinin hakimiyyəti dövründə İngiltərədə sosial, dini, iqtisadi inqilablar ölkənin ümumi inkişaf mənzərəsində silinməz izlər qoydu.

Çox erkən yaşında Araqonlu Katerina ilə nikah bağlayıb 17 illik ailə həyatından sonra Xanım Anna Boleynlə yeni ailə həyatı qurmağa hazırlaşan VIII Henri bu izdivacın Roma Papası tərəfindən pozulduğundan İngiltərə ilə Roma əlaqəsinin üstündən xətt çəkərək özünü İngiltərədə Kilsənin ali başçısı olduğunu elan etdi.

Kraliça I Yelizavetanın Gizli Şurası (Elizabeth's Privy Council) mədəniyyət aləmində, xüsusilə, teatr tamaşalarında tarixi pyeslərə daha diqqət və həssaslıqla yanaşırdı. Həmin şura müəyyən tarixi paralelləri özündə əks etdirən pyeslərin tamaşaçıda yaradacağı impulsdan ehtiyat edərək ölkədə bütün tarixi pyeslərin tamaşasına iyun 1599-cu ildə qadağa qoydu.

Sir Sidney Linin (Sir Sidney Lee, 1859-1926) “Stratford-on-Avon ən erkən dövrlərdən Şekspirin vəfatına qədər” (“Stratford-on-Avon from the Earliest Times to the Death of Shakespeare”, 1885), “Uilyam Şekspirin həyatı” (“Life of William Shakespeare”, 1898) adlı əsərləri bir müddət – XIX əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərinədək Britaniya tənqidində və ədəbiyyatşünaslığında “standart bioqrafiya” (“The Standard Biography”) janrında yazılmış ən yaxşı və sevilən əsərlər sırasında dayanmış, mövzu və onun işlənilməsi baxımından dəyərli nümunə sayılmışdır. 1911-ci ildə nəşr olunan “Bioqrafiyanın prinsipləri” (“Principles of Biography”) adlı kitab ədəbi-nəzəri əhəmiyyəti ilə bioqrafik janrda yazılan əsərlərin dəyərləndirilməsində elmi arealın adamlarını, eləcə də yazıçıların nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. İngilis tədqiqatçı alimi C.B.Harrisonun “Şekspirin təqdimi” (“Introducing Shakespeare”) adlı sənədli kitabında Uilyam Şekspirin “ikinci oğlu” Uilyam Davenant (William Davenant) haqqında Uilyam Oldisin (William Oldys) əlyazmasından bir alıntı aşağıdakı kimi təqdim olunmuşdur: *“Oksfordda bu bir adət halını almışdı, həmin*

oğlan Şekspiri həddən çox sevirdi və hər dəfə onun şəhərə gəldiyini eşidəndə məktəbdən çıxıb onu görməyə tələsirdi. Bir dəfə şəhərin yaşlı sakinlərindən biri oğlanın təngnəfəs qaçdığını görüb ondan niyə tələsdiyinin səbəbini soruşur. Oğlan cavab verir ki, xaç atası Şekspirlə görüşməyə gedir. – Gör nə yaxşı oğlandır, bu sözləri eşidən başqa birisi deyir. – Amma əbəs yerə sən sən xaç atası adını daşımırsan.

Bu versiya 1761-ci ildə vəfat etmiş antikvar Uilyam Oldisin apardığı bir neçə qeydində əksini tapmışdır” [121, s.47].

Uilyam Şekspir 23 aprel 1616-cı il tarixində dünyasını dəyişəndə ona məxsus 37 pyesdən yalnız 14-nün müntəzəm nəşr edildiyini şekspirşünas tədqiqatçı alimlər dəfələrlə oxucu diqqətinə çatdırmışlar. Həmin pyeslər aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir: “III Riçard” (“Richard III”), “Tit Andronik” (“Titus Andronicus”), “İtirilmiş məhəbbətin cəhdi” (“Love’s Labour’s Lost”), “Romeo və Cülyetta” (“Romeo and Juliet”), “Yay gecəsində yuxu” (“A Midsummer Night’s Dream”), “İkinci Riçard” (“Richard the Second”), “Venesiya taciri” (“Merchant of Venice”), “IV Henri” (I hissə) (“Henry IV” (Part I)), “IV Henri” (II hissə) (“Henry IV” (Part II)), “Heç nədən hay-küy” (“Much Ado About Nothing”) “Troil və Kressida” (“Troilus and Cressida”), “Hamlet” (“Hamlet”), “Kral Lir” (“King Lear”), “Perikl” (“Pericles”).

Uilyam Şekspir ömrünün son illərini Stratfordda keçirmişdir və yaxın dostları ilə ünsiyyətdə olduğu bu illərdə onun epitafiyaları (məzar kitabələri) ilə də məşhur olduğu söylənilir. Belə bir epitafiyadan birinin onun yaxın dostu cənab Kombeyə (Mr.Combey) yazıldığı söylənilir:

*Ten in the hundred lies here engrav’d,
‘Tis a hundred in ten his soul is not sav’d;
If any man ask, Who lies in this, tomb?
Oh! Oh! Quoth the devil, ’tis my John-a-Combe [121, s.46].*

Satirik qələmlə yazılmış epitafiyanın sözlərini eşidən dostu Kombeyin həmin vaxtdan Uilyam Şekspirlə münasibətlərinə son qoyduğu yazılır. Həmin misraların sətri tərcüməsinə diqqət yetirək:

*Yüz adamdan on nəfərinə burada baş daşı qoyulubdur,
Bu on adamdan yüzüncüsüdür, onun ruhu hifz olunmamışdır;
Bir kəs yaxınlaşıb soruşsa ki, bu türbədəki kimdir?
Şeytan söyləyəcək ki, bu mənim Con-a-Kombemdir.*

Uilyam Şekspirin bioqrafik portret cizgilərində Piter Akroyd bu hissəni təqdim etməsə də, elə hesab edirik ki, dahi dramaturqun həyata nikbin baxışının təzahürü olan bu kimi detallar oxucu yaddaşında müəyyən təəssürat yaradır.

Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) “Kəmalüddövlə məktubları”nda yazırdı: *“Yunan millətinin içində qədim əsrlərdən bir şair məşhurdur ki, adına Homer deyilir. Milləti-yunanın qədim əsrdə baş vermiş müharibələrini və pəhləvanlarının mübarizəsini və hünərini Firdovsi kimi nəzmə çəkibdir. Belə ki, bu zamana qədər bir yaranmış onun şeirlərinə tay şeir deməyə qadir deyildir. Hələ ingilis millətinin içində bir neçə yüz il bundan irəli bir şair peyda oldu. Şekspir adlı ki, İngiltərə şahlarının müsibətlərini nəzmə çəkibdir. Elə təsirlidir ki, şeirinə qulaq asan nə qədər daşqəlbli olsa da, ağlamaqdan özünü saxlaya bilmir. Bu kimi şairlər bütün millətlər arasında mövcuddur [6, s.207].*

Ədəbiyyatşünas alim, prof. Qorxmaz Quliyev Azərbaycan (Cəlil Məmmədquluzadə) və ingilis (Uilyam Şekspir) dramaturgiyasını qarşılaşdıraraq söz, fikir mübadiləsi ilə hər iki dramaturqun yaradıcılığı əsasında oxşar və fərqli cəhətlərin dinamik məxrəclərini ortaya qoymağa cəsarət etmişdir. O yazır: *“Dünyanın bədii dərkində obyektiv meyarlardan söhbət gedə bilməz. İncəsənətin ayrı-ayrı sahələrini öyrənən elmlər, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq bu iki diametral şəkildə bir-birinə əks dərkolunma formaları arasında orta mövqe tuturlar. Onlar da dəqiq və təbiət elmlərində olduğu kimi araşdırma prosesində obyektiv meyarlardan çıxış edirlər, lakin tədqiqat obyektini subyektivizm ilə maraqlandığı üçün ədəbiyyatşünas bədii nümunədə ifadə olunmuş emosiyaya emosiya ilə cavab verməyə, bir çox məqamlarda, xüsusilə dəyərləndirmə prosesində öz mövqeyini ortaya qoymağa məcburdur” [34, s.12-13].*

Bədii ədəbiyyatda müqayisəli tipoloji metod nə qədər vacib və əhəmiyyətlidirsə, belə bir metod yaradıcılıq ənənələrinin, ən başlıcası isə bədii ədəbiyyatda oxşar və fərqli konturların müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Lakin teatr, yaxud onun

korifeyləri olan dramaturqlarımızdan nə Mirzə Fətəli Axundzadənin, nə də Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş bioqrafik romanların yazılmadığından bu haqda daha müfəssəl yaradıcılıq paralellərinin aparılması çox hallarda tədqiqatçılara onların yaradıcılıq mənbəyi olan kitabları əsasında aparılmasını əsas tədqiqat obyektinə çevirməyə təhrik edir.

Piter Akroyd Uilyam Şekspirin bioqrafiyasına həsr etdiyi romanında onun hyat və yaradıcılığını əsasən “Kraliçanın adamları” (“The Queen’s Men”), “Lord Streyncin adamları” (“Lord Strange’s Men”), “Qraf Pembrokun adamları” (“The Earl of Pemroke’s Men”), “Lord Çamberleynin adamları” (“The Lord Chamberlain’s Men”), “Yeni yer” (“New Place”), “Dünya” (“The Globe”), “Kralın adamları” (“The King’s Men”), “Bləkfrayərz” (“Blackfriars”) adlı fəsillərlə təqdim edərək, ingilis dramaturqunun anadan olduğu Stratford-upon-Avon” (“Stratford-upon-Avon”) adlı şəhərdə onun keçirdiyi mürəkkəb bioqrafiyası zəminində bioqrafik romanının zəngin bədii təsvirini yaratmışdır.

Uilyam Şekspirin teatra gəlişi dövründə Londonda ən azı dörd böyük teatr strukturunun inşa edildiyini göstərən Piter Akroyd Londonun ilkin yazıya alınmış arxiv sənədlərində Londonlu baqqal Con Braynenin (John Braine) 1567-ci ildə “Qırmızı şir” (“The Red Lion”) adlı ilk teatr binasının maliyyə möhtəkirliyi məqsədi ilə inşa olunduğunu [102, s.125] yazır.

İstər-istəməz Azərbaycan teatrının təşəkkülü və onun yaradıcıları haqqında kiçik ekskursun tədqiqat işinə daxil edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Azərbaycan yazıçısı, dramaturqu və ictimai xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) “Azərbaycanda teatr” adlı araşdırmasında yazır: *“İranda küçə sehrbazları hələ də çoxdur. Azərbaycanda teatrdan və ümumiyyətlə tamaşalardan bəhs edərkən bu barədə danışmaq olmaz, çünki Azərbaycan, demək olar ki, XIX əsrin axırınadək İran mədəniyyətinin təsiri altında olmuşdur...”* [21, s.389].

Ədibin mühakiməsində bir həqiqət olsa da, onu da unutmaq olmaz ki, Azərbaycan türkləri İrandan gələn sehrbazlar, yalançı pəhləvanlar, dərvişlər və s. Azərbaycan torpağında teatrın təşəkkülündə deyil, onun rəngarəng repertuarında müəyyən kolorit zənginliyinə xidmət göstərməyə çalışmışlar. Azərbaycanda xalq

oyunları və mərasim tamaşaları sırasında “Kos-kosa”, “Keçəl pəhləvan” və s. geniş yayılmış və teatr maskalarından istifadə edilmişdir. Əvvəla, dünya teatr tarixində Yunanistanın adı birinci çəkilir, hətta “teatr” (yunanca “theatron” – tamaşa yeri, tamaşa) eramızdan əvvəl V əsrdə ellin (Yunanistan) şəhərlərində böyük sənət ocağına çevrilmişdir. Dram sənətinə aid edilən tragediya adının da yunan mənşəli “tragos” sözündən alındığını və mənasının isə “keçi” (“goat”) olduğu gün kimi aydındır. Yunanıstanda “minoanlar” (“the Minoans”) mərasimlər və musiqi ilə geniş tamaşaçı kütləsini əyləndirmək üçün ilk dəfə daşdan teatr binalarını inşa etmişlər” [127, s.94].

Doğrudur, bəzi mənbələrdə teatr binalarının eramızdan əvvəl VI əsrdə Qədim Yunanıstanda meydana gəldiyini söyləyənlər də vardır. Ədib Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yazır: *“İsanın (İsa Peyğəmbərin) anadan olmağından beş əsr əvvəl Yunanıstanda Aristotanın nümunəvi bir teatri olduğu məlumdur. Hindistanda isə Yunanıstandan da əvvəl teatr varmış. Belə bir rəvayət vardır ki, yunanlar teatri hindlilərdən götürmüşlər.*

Kütləvi hipnoz və müxtəlif “möcüzələr” göstərmək qədimdən məlum olan adi bir şeydir; hind sehrbazları bunu xüsusilə bacarmışlar və indi də bacarırlar” [21, s.388-389].

Dünya xalqlarının mədəniyyət tarixində teatr tamaşaları əsl sənət məktəbi olmaqla yanaşı, xalqların milli-mənəvi inkişaf yolunda xüsusi yeri ilə seçilmişdir. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında oxuyuruq: *“Azərbaycanda ilk Teatr binası 1858-ci ildə Şamaxıda memar Q.Hacıbababəyov tərəfindən inşa olunmuşdur. Bakıda isə ilk teatr binasını 1880-ci ildə H.Z.Tağıyev tikdirmişdir”* [51, s.181].

Lakin 1873-cü ilin martında Bakıda birinci Azərbaycan tamaşasının – Mirzə Fətəli Axundzadənin “Lənkəran xanının vəzir” komediyasının göstərildiyi və bu tamaşanın Bakı realını məktəbinin şagirdləri tərəfindən oynanıldığı teatr tariximizin yaddaşından silinməmişdir. Onu da əlavə edək ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin öz pyeslərinə yazdığı müqəddimədə *“... knyaz Voronsov, fərman – fərmayn məmləkəti – Qafqaziyyə 1226-cı sənədə (1848-ci ildə) şəhri – Tiflisdə bir imarəti-aliyyə teatr ismi ilə bərpa edib...”* deyə yazmışdı [21, s.395].

Beləliklə, Azərbaycan türk əhlinin məskən saldığı Tiflis şəhərində inşa edilən teatr binasının yerli dillərdə, o cümlədən Azərbaycan türk dilində tamaşaların göstərilməsi Azərbaycan teatr tarixinin ayrılmaz bir hissəsi kimi teatr tariximizin 1858-ci ilə deyil, 1848-ci ilə aid olduğunu təsdiq edir. Mirzə Fətəli Axundzadənin Qərbi Avropa ədəbiyyatı və dramaturgiyası ilə yaxından tanışlığı isə heç şübhəsiz ki, Azərbaycan, eləcə də İran həyatından altı məşhur pyesinin yazılması onun Tiflisdə Qafqaz canişini idarəsində tərcüməçi işlədiyi zaman Canişinin fərmanı ilə yaradılan Azərbaycan türk komissiyasının rəhbəri təyin edilməsi ilə sıx bağlı olduğunu söyləmək lazımdır. Doğrudur, dramaturqun 1850-1856-cı illərdə yazdığı pyesləri 1848-ci ildə fəaliyyətə başlayan teatrın yaranışından 25 il sonra – 1873-cü ildə qeyd etdiyimiz kimi, Bakıda səhnə üzü görə bilmişdir. Bir vaxtlar, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yazdığı kimi Gəncənin şəhər meydanında nəhəng tonqalda Mirzə Fətəli Axundzadənin pyesləri təntənəli bir surətdə yandırılırdı [21, s.307].

Lakin Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin pyesləri müasir günlərimizə çatan və teatr səhnəmizin repertuarında xüsusi yeri ilə seçilən sənət şedevrləri hüququnu qazandı. Azərbaycan elmi-mədəni, ədəbi-dramaturji fikir tarixinin seçimli yerini tutan dramaturqun yaradıcılıq nümunələri hətta bir sıra Qərb ölkələri xalqlarının dillərinə tərcümə edilərək Azərbaycan teatrının varlığını dünyaya bəyan edə bildi.

Alim və şair Xəlil Rza Ulutürkün “Dramaturgiyada ədəbi əlaqələr” adlı monoqrafik araşdırmasında qeyd etdiyi kimi: “... *Azərbaycan dramaturgiyası yaşca gənc olsa da, ağsaçlı, pirani, zəngin bir mədəniyyətin bünövrəsi üstündə yüksələrək həm milli, həm də qeyri-milli qaynaqlardan gələn təsiri bənzərsiz biçimdə mənimsəməklə kamala yetişmiş, çox keçmədən öz inkişafında ən böyük hadisəyə – milli teatrın yaradılmasına gətirib çıxarmış (1873), səhnə təcəssümünü tapdıqdan sonra daha böyük estetik vüsət qazanmışdır*” [47, s.3].

Son dövr müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqda ayrı-ayrı ölkə xalqları ədəbiyyatı və onların korifeyləri haqqında fakt və məntiqli paralellərin müəyyənləşdirilməsi ciddi elmi maraq doğurur. Bu baxımdan kanadalı alim Ues Jamrozun (Wes Jamroz) 2015-ci ildə Kanadada nəşr etdirdiyi monoqrafik araşdırmasında [123] müəllifin elmi

arqumentləri mühüm aktuallığı ilə diqqəti çəkir. Araşdırıcı Uilyam Şekspirin Movlana Cəlaləddin Ruminin əsərlərindən bəhrələndiyini və mütəfəkkir türk şairinə sevgi, aludəçiliyinin inandırıcı ədəbi-poetik sübutlarını nümunə gətirmişdir.

Kanadalı alim Ues Jamroz yazır: *“Bununla belə hardasa 350 il əvvəl və bir-birindən 2.000 mil aralıda yaşamış poeziyanın bu iki böyük nəhəngi arasında çox-çox ümumi cəhətlər vardır. Şekspir sonetlərində Rumi poeziyasından ilhamlanaraq yazdığını etiraf etmişdir. O (Şekspir), “Yabançı qələm sahibləri”ndən biri olan Rumini öyrənilməsi təvəqqe edilən bir şair kimi müraciət etmişdir. O (Şekspir), Rumini “Uca bir malikanə və mərhəmətli iftixar sahibi” kimi təsvir etmişdir. Şekspir Rumi şeirlərinin əzəmətli olduğunu etiraf edərək, o, fikirlərini ifadə etmək istəyəndə Rumi düşüncələrinin onu yolundan saxladığını söyləmişdir”* [123, s.8].

Tədqiqatçı alim qeyd edir ki, *“...Rumi yaradıcılığı ilə tanışlıq Şekspirin pyeslərini və onun sonetlərini dərk etməyə kömək edir”* [123, s.20].

Uilyam Şekspirin 59-cu sonetinin 5-12-ci misralarını nümunə gətirən müəllif bu kontekstdə Şekspirin sonetindəki məna ruhunu daha aydın dərk etməyin mümkünlüyünü nümunə gətirmişdir.

*“O, that record could with a backward look,
Even of five hundred courses of the sun,
Show me your image in some antique book,
That I might see what the old world could say.
To this composed wonder of your frame;
Whether we are mended, or whether better they,
Or whether revolution be the same”* (Sonnet 59, 5-12) [123, s. 20].

Əslində 59-cu sonet şairin bələdçisinə müraciətlə yazılmışdır. Uilyam Şekspirin sonetlərində şair və onun mənəvi bələdçisinin dayandığını görürük. Qeyd olunan şair və bələdçisinin qarşılıqlı hərəkətinin poetik mücəssəməsi olan sonetlərdə Şekspirin Mövlana Cəlaləddin Ruminin söz mülkünün təsir gücünün təkzibedilməz olduğunu onun Azərbaycan dilinə tərcüməsində daha aydın görmək və duymaq mümkündür. Həmin sonetin misralarının Sabir Mustafa tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

*“Günün beş yüz dəfə dövr etməsini
Gətir xəyalına, bir yetir nəzər,
Sözlə əks olunmuş qədim əksini
Qədim kitablarda tap, mənə göstər.
Söyləyim: o vaxtkı kamil insanlar
Nə deyə bilərdi bu gül hüsnünə.
Bizmi irəliyə, yoxsa ki onlar,
Yoxsa dəyişməmiş cahanda heç nə”* [29, s.131].

Yeri gəlmişkən, dünyanın Şərq və Qərb mədəni-ədəbi mühitində bir-birindən bəhrələnmədən, yaxud təsirdən söz gedirsə, elə düşünürük ki, belə bir vəhdət qloballaşan dünyamızda heç də təsadüfi məqam deyildir. Bu baxımdan janrından asılı olmayaraq yazılan hər bir əsərdə, əgər belə bir təsir olubsa, onun üstündən keçmək ən azı problemə birtərəfli münasibətin təzahürüdür.

Mərhum ədəbiyyatşünas alim Əkbər Ağayev yazırdı: *“Əgər biz tarixi nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq görərik ki, sonralar Şekspirin əsərlərində toxunulmuş bir sıra elmi məsələlərə Nizami hələ 400 il əvvəl öz əsərlərində toxunmuş və Şekspiri maraqlandıran suallara, öz dövrünün elmi bilik səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən cavablar vermişdir. Məsələn, Şekspirin əsərlərində toxunulan yerin cazibə qüvvəsi, habelə planetlər arasında cazibə qüvvəsi məsələsinə, magnitizm probleminə Nizami daha böyük maraq göstərmiş, “Xosrov və Şirin” poemasının əvvəlində, həmçinin “İskəndərnamə” poemasında yeddi alimin məşhur söhbətində bu məsələlər haqqında danışmışdır”* [3, s.114].

Doğrudur, hər hansı bioqrafik romanın öz strukturu və əvvəlcədən yazıçı tərəfindən planlaşdırılmış süjet xətti, xüsusilə, bioqraf yazıçının maraqları ilə üst-üstə düşən problemlərin həlli yazıçı üçün aktual və vacib vəzifədir. O, bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün həmin sahələrə uyğun sənəd və arxivləri araşdırıb onu oxucu ixtiyarına vermək səlahiyyətini yerinə yetirir.

Yəhudi əsilli rus ədəbiyyatşünası Yuri Mixayloviç Lotman (1922-1993) yazır: *“Qərb” sivilizasiyası “Şərq” sivilizasiyası ilə mədəni baxımdan “mövcud olmayanla” kimi deyil, bundan belə “dünya mədəniyyəti” adı altında bütövə daxil*

edilən tərəfdaş kimi üz-üzə gələndə sivilizasiya hər şeydən əvvəl özü üçün qeyri-adi olan mətnləri öz fəlsəfəsinin, yaxud elminin metadili vasitəsilə şərh edir. Mətnlər bu sistemə adekvat olaraq çevrilmədiklərinə görə irrasionallıq xarakteri kəsb edirlər. Rasional Qərb və irrasional Şərq paradigması meydana gəlir, bununla yanaşı, Qərb ənənəsindən irrasional konsepsiyalar, Şərq düşüncə tərzindən isə çoxsaylı rasional ənənələr çıxarılır və unudulur” [39, s.243].

Piter Akroydun bioqrafik romanında müəyyən dərəcədə Şərq, o cümlədən türk sivilizasiyasının ədəbi-poetik şəxsiyyətləri və onların əsərlərinin təfərrüatlı nəqli ya arxa planda verilmiş, ya da unudulmuşdur, desək, səhv etmərik. Bu baxımdan yuxarıda təhlil və şərh edilən materialların ümumi mündəricəsindən çıxış edərək qeyd etmək istərdik ki, Uilyam Şekspirin bioqrafiyası, Piter Akroydun yaratdığı Şekspir obrazı bütün əzəməti və təfərrüatı ilə əks olunsa da, onun Şərq, o cümlədən türk ədəbi və poetik dünyası ilə əlaqədar çox-çox məqamlar unudulmuşdur. Tədqiqat işində göstərilən müəyyən məqamlar və nüansların nəzərə alınması ilə gələcəkdə ingilis dramaturqu və şairinin daha orijinal və mükəmməl obrazı haqqında oxucu geniş məlumat əldə edə bilər.

III FƏSİL

BİOQRAFİK ROMANLARDA MİF VƏ REALLIĞIN VƏHDƏTİ

3.1. “Venesiya. Saf şəhər” romanında mif və tarixi reallıq

XV əsrdə İtaliyanın ən zəngin şəhərlərindən biri olan Venesiya ticarətdən əldə etdiyi büdcə gəlir və göstəricilərinə görə İspaniya, İngiltərəyə bərabər səviyyədə dayanmışdı. Bu dövrdə müqəddəs Markın şəkli qala divarına həkk olunmuşdu, əslində boya ilə həkk edilmiş bu şəkil Venesiyanın obrazını təcəssüm etdirirdi.

Piter Akroydun bir çox tarixi, sosial və ədəbi gerçəkliyə yazıçı-alim mövqeyi xüsusilə diqqəti cəlb edir. O, Venesiyada olmuş Britaniya şairi Corc Qordon Bayronun, Venesiyanın bütün həzz və məmnunluqlarına daha yaxından bələd olmaq üçün italyan dilindən çox erməni dilinə meyl göstərdiyini və bu dil vasitəsi ilə erməni monastırına təşrif buyurduğunu söyləməkdə, təbii ki, böyük bir yanlışlıq yaratmışdır. Müəllif qeyd edirdi ki, Venesiyada *“ermənilərin və albanların özlərinə xas rayonları var idi. S.Lazzaro adasında erməni monastırının əsası qoyulmuşdu. Bayron bu monastıra erməni dilini öyrənmək üçün baş çəkirdi...”* [103, s.51].

Venesiyanın bioqrafik tarixinə dair Piter Akroydun ikinci yarımşərtlövhlə ilə təqdim etdiyi kitabında aşağıdakı qeydlərə rast gəlirik: *“Onun (Uilyam Şekspirin – X.İ.) “Venesiya taciri” (“The Merchant of Venice”, 1598) və “Otello” (“Othello”, 1602) adlı iki pyesinin hadisələri bütövlükdə, yaxud müəyyən hissəsi ilə Venesiyada vaqe olur... Bəzi tədqiqatçı alimlər belə bir iddiadadırlar ki, Şekspir sözün həqiqi mənasında bu şəhərə (Venesiyaya – X.İ.) səfər etmişdir, lakin bu, fərziyyədən başqa bir şey deyildir. Onun belə bir səfərə ehtiyacı yox idi. Venesiya onun üçün xəyalına gətirdiyi bir şəhər olmuşdur”* [103, s.292-293].

Onu da əlavə edək ki, Uilyam Şekspirin müasiri Tomas Nəşin (Thomas Nashe) *“Bəxtsiz səyahətçi”* (“The Unfortunate Traveller”, 1594) adlı əsəri hadisələrin Venesiyada cərəyan etdiyi ilk ingilis novellalarından biri kimi dəyərləndirilir. Eləcə də XVII, XIX və XX əsrlərdə Venesiyanın valehedici mənzərəsinin təsvirinin bədii, poetik təcəssümünü yaradan yüzlərlə əsərin yarandığını ədəbiyyat tənqidçiləri xüsusi

qeyd etmişlər.

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, Venesiya zaman-zaman ədəbiyyat yaradıcılarının nəzər-diqqətini çəkmiş, onun şərinə şeir, poema və pyeslər həsr olunmuşdur. Beləliklə, bu şəhərin “ədəbiyyat şəhəri” olduğunu söyləmək olar.

Bu da bir tarixi gerçəklikdir ki, Uilyam Şekspir İngiltərənin kraliçası I Yelizavetanın həkimi Roderiqo Lopezin onu zəhərləmək cəhdinə görə ittiham etdiyi və onun dar ağacından asıldığı bir vaxtda yazmış, hadisədən bir neçə gün sonra pyesin tamaşası olmuşdur.

Venesiya və Yelizaveta cəmiyyəti, həyatı arasında müəyyən oxşarlıqlar olduğunu həm tarixi, həm də ədəbi faktlarla sübut etməyə çalışan tədqiqatçılar Uilyam Şekspirin Venesiyani hadisələrin cərəyan etdiyi məkana çevirdiyinin təsadüfi hal olmadığını söyləməkdə haqlıdirlar. İkinci bir tərəfdən isə, Venesiya ticarət mərkəzinin simvolu kimi 1590-cı illər İngiltərəsinin bir çox keyfiyyətlərini əxz etmiş və yelizavetaçılar üçün ticarət əlaqələrinin mühüm mərkəzi kimi tanınırdı.

Dəniz suları üzərində nəhəng bir gəmini xatırladan Venesiyanın 1605-ci ildə “bəşəriyyətin yekun mücəssəməsi” (“the summary of the universe”) kimi təqdim edilməsi təsadüfi deyildir. Piter Akroyd belə bir mühakiməsini oxucu ixtiyarına verir: “... ona görə ki, dünyanın hər hansı bir yerində olan hər cür naz-neməti Venesiya özündə cəmləşdirmişdi: əgər dünya bir üzük olsaydı, onda Venesiya onun qiymətli daş-qaşları olardı” [103, s.167].

“Venesiya. Saf şəhər” adlı bioqrafik romanında müəllif Venesiyanın tarixi, sosial və ədəbi gerçəkliyinin oxunaqlı, maraqlı üslubda yeni tipini yaratmışdır. Kitab on üç fəsildən ibarətdir. Həmin fəsillər aşağıdakı kimi sıralanmışdır: I Dənizdən çıxan şəhər; II. Müqəddəs Markın şəhəri; III. Dövlətin gəmisi; IV. Kommersiya Respublikası; V. Ticarət imperiyası; VI. Zamansız şəhər; VII. Yaşayan şəhər; VIII. Həyatın incəsənəti; IX. Müqəddəs şəhər; X. Tarixin kölgələri; XI. Əsatir şəhəri.

Göründüyü kimi, bioqraf-yazıcının əsərində hər fəslin sərlövhəsi Venesiyanın müxtəlif parametrlərini özündə ehtiva edir və hər fəslin materialı müəllif tərəfindən elmi, tarixi sənədlər əsasında təqdim olunur.

Əslində Venesiyada dünyanın bir çox xalqlarının təsir elementlərini görmək olar. Piter Akroyd Venesiyanın tarixən açılan dəniz ticarəti yollarının, bura ayaq açan dəniz yolu ilə təşkil olunmuş karvanların yaranmasını İslam dünyasının adamlarının fəaliyyəti ilə bağlaması təsadüfi deyildir. Sosial həyatın demək olar ki, hər elementində bir türk naxışına rast gəlmək mümkündür. Piter Akroydun qeyd etdiyi kimi “*Türk xalçası, yaxud namaz həsiri*” bu şəhərin adi məişət dəstinə çevrilmişdir [103, s.432].

Böyük rus yazıçısı Anton Pavloviç Çexov Venesiya axşamlarının birində musiqi sədalarını və nəğmələri eşidəndə ağlamaq istədiyini söyləmişdi. İrland əsilli ballada yazarı, “Lalla Ruk” poemasının müəllifi Tomas Mur isə dostu Bayrona baş çəkdiyi zaman dərhal bu şəhərdən zəhləsi getdiyini söyləmiş, Venesiyanın “qəm məskəni” olduğunu bəyan etmişdi. Hətta XIX əsrdə Venesiyanın ingilis sakinləri həmvətənləri – ingilislər Venesiyaya səfər edəndə onlara şəhərdə çox vaxt keçirməməyi məsləhət bilmişdilər. Bəlkə də həmin dövrdə Britaniya imperiyasının süqutu ingilislərdə belə bir ovqatın yaranmasına səbəb olmuşdu [103, s.407]. Piter Akroyd Venesiyada və sərhədlərindən uzaqlarda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin şərhində seyrçi mövqeyində dayanmamışdır.

Beləliklə, Piter Akroydun 498 səhifəlik “Venesiya. Saf şəhər” adlı bioqrafik romanının tarixlə, psixocoğrafi tədqiqatla qol-boyun olduğunu, bir-birini tamamladığını yazan Qərbi Avropa ədəbi tənqidi ilə yanaşı müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da tədqiqatçı sözünə ehtiyac olduğunu xüsusilə qeyd etmək olar.

Azərbaycan Ensiklopediyasında İtaliyanın şimal-şərqində yerləşən Venesiya haqqında məlumatda aşağıdakı məqamlar müəyyən cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir: “Azərbaycanda Venesiyanın ticarət əlaqələri XI-XII əsrlərdən başlanır. Bu əlaqələr Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə (1468-1501) xüsusilə genişlənmişdi. Səfəvilər dövründə də (1501-1736) Venesiya ilə Azərbaycan arasında müntəzəm əlaqələr var idi. Venesiyalılar yüksək keyfiyyətli Azərbaycan ipəyini həvəslə alır, əvəzində silah, şüşə məmulatı və s. satırdılar. XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilər dövlətində varlı ailələrdən ərə gedən qızların cəhizində, heç olmasa, bir Venesiya güzgüsü də olurdu.

Şərq dövlətlərinə göndərilən Venesiya səfirləri bu ölkələr haqqında ətraflı məlumat toplayırdılar. Bu səfirlərdən bəzisi (Alessandri, Zeno, Barbaro, Kontarini və b.) Azərbaycanda olmuşdur” [55, s.437].

Eramızın IX əsrindən təşəkkül tapan Venesiya arxivi indi dünyanın ikinci böyük arxivi kimi tanınır. Bu şəhərdə hər bir qərarın, təminat əməllərinin nə vaxtsa faydalı olacağı ümidi ilə kağızlara köçürülməsi indi ölkənin tarixinin yazılmasında ən etibarlı sənədə çevrilmişdir. Venesiyadakı “Archivio di Stato” adlı çoxsaylı rəsmi arxivlərdən birinin 160 kilometr (100 mil) uzunluğunda qovluq və sənədlərdən ibarət olması təsadüfi deyildir. *“Venesiyalılar elə bu səbəbdən öz tarixi ilə qürrələnmişlər”* [103, s.119].

Azərbaycanın tarixi yaddaşında özünəməxsus izi olan Venesiya haqqında tarixşünaslıq elmində müəyyən əsərlər yazılsa da, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqda Venesiyaya həsr olunmuş bədii bioqrafik əsərlər barədə demək olar ki, tədqiqatçı sözü söylənilməmişdir. Bu baxımdan tədqiqat işinin bu bölməsində bioqrafik roman əsasında və Azərbaycan elmi fikrində bu şəhərlə bağlı müəyyən müqayisələrin aparılmasını vacib hesab edirik.

Piter Akroydun “Venesiya. Saf şəhər” bioqrafik romanında ticari, siyasi, mədəni və ədəbi həyatın gizlin mətləbləri, olayları müəllifin təsvirində tarixin yaddaş faktı, sənədli arxiv materialları əsasında qurulduğundan oxucu romanın hər sətrində onu təəccübləndirən təsvir faktlarının reallığına inanır. Bioqraf yazıçının qeyd etdiyimiz romanında venesiyalıların qədim xalq yaradıcılığı nümunələri bu baxımdan xüsusilə diqqəti çəkir. Piter Akroyd yazır: *“If there is not much poetry in Venice, there is a great deal of song. The folk songs of the city, however, bear no resemblance to the expression of high deathless passion in other folk traditions; there is no pity, and no tragedy. There is pathos and sentimentality. “Would you weep if I were dead?” a mother asks her infant child. “How could I help weeping for my own mamma, who loves me so much in her heart?” Sentimentality is the enemy of true feeling, and suits a city where the mask is preeminent. But the folk songs are also filled with gaiety and optimism, a joyful seizing of the day that might be related to the merchantile tradition of the city... It was once believed that cities could not create or nourish folk songs –*

that such songs flourished only in rural areas – but Venice disproved that pastoral myth. In these songs there is much local patriotism, but no politics; there is also satire, and obscenity. Like the Venetian liking for “sweet and sour” in food, the songs are a mixture of acid and honey” [103, s.274. 275].

Yuxarıda Piter Akroydun orijinal mətnini təqdim etməkdə məqsədimiz, hər şeydən əvvəl, bioqraf yazıcının bioqrafik romana xas bədii bioqrafik üslubun və bu üslubda fikrin ifadə tərzini oxucuya çatdırmaq olmuşdur. Həmin hissənin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə gəldikdə isə onu aşağıdakı kimi təqdim edirik:

“Venesiyada çoxsaylı poetik nümunələr yaradılmasa da, burada həddən çox mahnılara rast gəlmək olar. Şəhərin (Venesiyanın) xalq mahnılarında bununla belə digər xalq ənənələrindəki ən böyük ölümsüzlük hisslərinin ifadəsi ilə heç bir oxşarlığı yoxdur; bu mahnılarda nə təəssüf, nə də faciə vardır. Bu mahnılarda pafos və sentimentallıq meydan oxuyur. “Mən ölsəm, görəsən, göz yaşı tökərdinmi?” ana öz körpə balasından soruşur. “Mən doğma anamın ölümünə ağlamaqdan özümü necə saxlaya bilərəm ki, o ana bütün varlığı ilə məni sevir?” Sentimentallıq həqiqi insan duyğularının düşmənidir, o, maskaların daha vacib və uğur qazandığı şəhərə bənzəyir. Lakin xalq mahnıları, həm də şadyanallıq və optimizmlə yoğrulmuşdur, həmin günü qamarlayan şənlik şəhərin (Venesiyanın) ticarət ənənəsi ilə əlaqələndirilə bilər... Bir zamanlar inanırdılar ki, şəhərlər xalq mahnılarını yaradıb pərvazlandıra bilməz – ona görə ki, belə mahnılar yalnız kənd yerlərində inkişaf etmişdi – lakin Venesiya belə bir pastoral mifi alt-üst etdi. Bu mahnılarda vətənpərvərlik üstünlük təşkil edir, lakin burada siyasətdən əsər-əlamət yoxdur; burada satira vardır, arsızlıq da. Venesiyalıların “şirin və turş” yeməklərdən xoşu gəldiyi kimi, onların mahnıları da turşu və balın qarışığıdır”.

Piter Akroydun mühakiməsindəki fakt və həqiqətlər bioqrafik romanda daha çox diqqəti cəlb edir və oxucunun gözləri qarşısında Venesiyanın xalq ənənələrinə söykənən mahnılarının lirizmi, ana-övlad münasibətlərindən, şəhər həyatına xas folklor ənənələrinin əsrarəngiz gözəlliyi və ruhundan xəbər verir.

Venesiyanın dünyanın ədəbi dünyasında özünəməxsus yeri olduğunu qeyd edən Piter Akroyd yazır: *“O (Venesiya) həm də ədəbiyyat şəhəridir, əgər mübaliğəli*

şəkildə desək, ədəbi şəhərdir. Şekspir Venesiyaya və onun dominionuna (tərkibinə) daxil olan əyalətlərə dair qırx sayda məlumat vermişdir və onların heç də hamısı iltifat, yaxud kompliment deyildir. Dramaturqun pyeslərindən “Otello”nun birinci pərdəsi qaranlıq küçəsi və pərdələrlə bağlanmış evləri ilə bu şəhərin təsəvvür edilə bilən abu-havası ilə tamaşaçı diqqətini özünə ram edir. Bir sıra tədqiqatçı alimlər Şekspirin bu şəhərdə (Venesiyada – X.İ.) olduğunu təklif kimi irəli sürmüşlər, lakin bu həqiqətə uyğun deyildir. Heç onun bu şəhərdə olmasına ehtiyac yox idi. Venesiya ələlxüsus onun üçün təsəvvürünə gətirdiyi şəhər olmuşdur” [103, s.292-293].

Piter Akroydun Uilyam Şekspirin Venesiya həyatı ilə bağlı hadisələrin cərəyan etdiyi məkanda olmaması mühakiməsi tarixi həqiqətdir. Cahanşümul Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi də doğma şəhəri Gəncədən heç vaxt kənara çıxmamışdır. O, “Xəmsə”sində, xüsusilə, “Yeddi gözəl” poemasında dünyanın ayrı-ayrı ölkələrindən olan yeddi gözəl şahzadə qızların obrazını, “İskəndərnamə”də isə Makedoniyalı İskəndərin ideal obrazını yaratmışdır.

Görkəmli tacik şairi və filosofu Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) Nizamiyə həsr etdiyi aşağıdakı şeirində qeyd etdiklərimizin aydın ifadəsinə rast gəlirik:

“Çox zamanlar təbim quşu söz bağında qanad açdı,

Qafiyəli nəğmələrim yeddi evə inci saçdı,

“Yeddi gözəl” əsəri tək o Gəncəli xəzinədarın

Yüz xəzinə qiyməti var şeirindəki mənaların” [8, s.137].

Beləliklə, dünyanın mütəfəkkir söz adamlarından Nizami Gəncəvinin də, Uilyam Şekspirin də yaradıcılığında ayrı-ayrı məkan və obrazlardan ibarət sənət əsərləri heç də onların bu və ya digər ölkələrə səfəri ilə bağlı deyildir. Əgər Nizami Gəncəvi Gəncədə doğulub elə burada ömrünü başa vurmuşdusa da, Uilyam Şekspirin də 52 illik ömrünün təxminən yarısını doğma şəhəri Stratfordda və Britaniyanın paytaxtı Londonda yaşadığı bir daha onu təsdiq edir ki, onların hər ikisi beynəlmiləlçi mövqeyi və məramı ilə dünyanın ayrı-ayrı ölkələri arasında mənəvi körpünün özüldəşini qoymuş, dünya ədəbiyyatının korifeyləri adına layiq görülmüşlər.

“Bəlkə bu da təəccüblü deyildir ki, dünyada birinci qəzet (“Gazzetta”) XVII əsrin əvvəllərində Venesiyada təşəkkül tapmışdır. Növbəti əsrin müxtəlif vaxtlarında

ilk müasir jurnalistlərdən biri Qasparo Qozzi (Gasparo Gozzie) “L’Osservatore Veneto” və “La Gazzetta Veneta” adlı qəzetləri çap etdirmişdir. Adı çəkilən qəzetlərdən sonuncusunun əsası 1760-cı ildə qoyuldu və bu qəzet həftədə iki dəfə çap olunmuşdur...” [103, s.108].

Bu da bir tarixi həqiqətdir ki, Azərbaycanda “Əkinçi” adlı ilk milli qəzet 1875-1877-ci illərdə Bakıda iki həftədən bir nəşr edilsə də, dövrü mətbuatımızın başlanğıcı sayılan “Əkinçi”nin yaradıcısı – korrektor, redaktoru və nəşiri Həsənbəy Zərdabi (1842-1907) maarif və mədəniyyətin, eləcə də ədəbiyyatın inkişafı yolunda əsl maarifçi və ədəbiyyatın keşiyində dayanan söz adamı kimi böyük xidmətləri ilə ədəbiyyat tarixinin inkişafına öz töhfələrini vermişdir.

Lakin Venesiyanın publisistik və ədəbi tarixində İtaliyada anadan olmuş Pietro Aretino (Pietro Aretino, 1492-1556), eləcə də I Yelizaveta (Elizabethan) dövründə və sonrakı Britaniya ədəbiyyatında adı ehtiramla çəkilən beş komediyası və faciəsi müxtəlif janrda yazdığı əsərləri ilə ədəbiyyat xadimi kimi yaxşı tanınır. Piter Akroyd isə bioqrafik romanında 1527-ci ildə Pietro Aretinonun Romadakı papa sarayından mühacir kimi Venesiyaya gəldiyini və ömrünün qalan son 29 ilini ictimai diskursa həsr etdiyini göstərir. Həmin dövrdə ictimai və ədəbi dövriyyədə məşhur olan həftəlik qəzetlərdə çıxış edən dramaturqu erkən bioqraflardan biri “mətbuatın ilk böyük sərgüzəşt axtaranı” kimi təsvir etmişdir [103, s.108].

İtaliyanın ən böyük gəmi tərsanələrinin məkanı və liman şəhəri kimi məşhur olan Genuya (Genoa) yazıçı bioqrafın yazdığı kimi dünyaya “La Superba” (ingilis dilində “Genoa the proud” kimi verilmişdir, bu mənada onu “məğrur”, yaxud “fəxr” kimi qəbul etmək olardı – X.İ.) ibarəsi ilə təqdim olunduğunu qeyd edərək İtaliyanın Renessans dövrü humanist mədəniyyətinin banilərindən biri olan Françesko Petrarcanın (Petrarca, 1304-1374) “Venesiya ilə Genuanı “İtaliyanın iki məşəli” (“The two torches of Italy”) olduğunu; oddan od yarandığını” [103, s.204] söyləmişdir.

Beləliklə, İtaliyanın qoşa qanadlarından, yaxud məşəllərindən biri kimi təqdim olunan Venesiyanın özünəməxsus tarixi, mədəniyyəti (və ədəbiyyatı) olduğunu da unutmaz olma. Piter Akroydun bioqrafik romanında Venesiyanın özəlliyi, kimliyi haqqında fakt və düşüncələri deyilənləri bir daha təsdiq edir.

Dünyada ilk dəfə çəngəl və şüşədən hazırlanmış məişət məmulatlarının, o cümlədən xörək boşqablarının, içki qədəhlərinin ilk dəfə Venesiyada istehsal və istifadə edildiyini [103, s.348] yazan bioqraf yazıçı bu məkana məxsus adət-ənənələrin, məişət məsələlərinin oxucu üçün maraqlı, yeni görünən tərəflərinə nəzər salaraq ən diqqəti cəkmək məqamlara toxunmuşdur. “*Venga a mangiar quattro risi con me*” (“*come and eat four grains of rice with me*”) – “*gəl mənimlə dördcə düyü dənəsi yeyək*” söyləyən [103, s.348] sadə venesiyalının bu ifadəsi venesiyalıların XIX əsrdə dildən düşməyən qonaqpərvərliyinə işarədir. Eləcə də “*Allah şərabi xoşlamayan adamın əlindən suyunu alar*” (“*God would take water away from the man who did not like wine*”) zərb-məsəli də [103, s.349] venesiyalıların məişətində içkinin məşhur olduğundan xəbər verir.

Venesiyanın mədəniyyət tarixinin bioqrafiyasına nəzər salan Piter Akroyd, heç şübhəsiz ki, mədəni tarixin yaddaşında və arxiv sənədləri əsasında aşağıdakı təsvir və müqayisəni təqdim etmişdir: “*Ələlxüsus pyeslərin nümayiş etdirilməsi üçün ilk Avropa teatrı 1565-ci ildə inşa edilmişdir. On yeddinci əsrin sonlarında on səkkiz ictimai teatr var idi, əhali üçün bu xidmət iəşəsinin tutum rəqəmi heç vaxt 150.000 tamaşaçıdan yuxarı olmamışdır. Eyni dövrdə Londonda vur-tut altı, Parisdə yalnız on teatr fəaliyyət göstərirdi. İtalyan bəstəkarı Girolamo Paraboskonun (Girolamo Parabosco) söyləməsinə görə XVI əsrdə şəhər əhli “komik aktyorun oynadığı tamaşa yerinə özünü çatdırmaq üçün divarların başına çıxar, açıq qapıları sındırır, ya da şəhərin içindən keçən kanallara baş vurardılar*” [103, s.160].

Beləliklə, əski dövrlərdə insanlara ən gözəl dərslərin tamaşalar vasitəsilə verildiyi və tamaşaçının səhnədə oynanılan pyeslərdən tarixin ən yaxşı dərslərindən birini aldığını söyləmək olar. Hər bir dramaturq isə belə bir missiyanın tamaşalar vasitəsi ilə yerinə yetirildiyindən xəbərdar idi. Çox vaxtlar kasıb adamların məktəblərə gedib dərslər ala bilməməsi məhz dövrün yazar adamlarını daha çox narahat etmişdi. Venesiyada teatra olan hədsiz marağın ən incə məqamlarına toxunan Piter Akroyd tamaşaçı üçün mif və reallığın təcəssümünü yaradan pyeslərin xüsusilə vacib olduğunu, keçmişlə müasirliyin vəhdətini yaradan tamaşalar vasitəsi ilə həyat dərslərinin öyrədildiyini vurğulamışdır.

Piter Akroydun tarixi gerçəklikdən çıxış edərək Şərq xalqlarının, İslam bəndələrinin Venesiyanın tarixi inkişaf yolunda mühüm rolunu dəyərləndirməsi təsadüfi deyildir. Bu baxımdan bioqrafik romanın bir çox bölümlərində, o cümlədən kitabın “Əsatirlər şəhəri” (“City of Myth”) adlı XI fəslinə daxil edilmiş “Xəritə açılır” (“The Map Unrolls”) bölümündə Şərq, türk dünyasının Venesiyada yeri məsələsinə dair qeydə diqqət yetirək:

“By some it (Venice) was considered to be oriental, with the Basilica of Saint Mark as the very model of a mosque and the Rialto as a souk. That was why the city was so distrusted by other European nations. It contained within itself intimations of “the other” ... “Alas Venetian race”, Pius II wrote in 1458, “how much of your ancient character have you lost! Too much intercourse with the Turks has made you the friend of the Mohammedans”. The façade of the ducal palace, facing the lagoon, is Muslim in inspiration. There are in fact borrowings and adaptations – of Islamic architecture and Islamic art – throughout the city. Even the Venetian colours, ultramarine blue and gold, are derived from the Middle East. The trade routes, the organised seagoing caravans, even the craft guilds, of Venice were Muslim in origin. There was a genuine sympathy with, and admiration for, Islamic civilisation that was not unconnected with distaste for papal pomp. In the paintings of Carpaccio, for example, Venetian interiors are shown to be decorated with objects of eastern provenance; the throne of the Virgin in Gentile Bellini’s “Virgin and Child Enthroned” is placed carefully on a Turkish carpet or prayer rug” [103, s.431-432].

Piter Akroydun mətnində Şərq, o cümlədən türk mədəniyyətinə və sənətinə maraq və vurğunluğunun orijinal ifadəsi xüsusilə diqqəti çəkir. İstər-istəməz oxucu auditoriyasına aydın olsun deyə həmin bədii parçanın tərcüməsini təqdim etməyi zəruri hesab edirik:

“Bəziləri onu (Venesiyanı), müqəddəs Markın Basilikasını (Patriarxal baş kilsəsini) məscidin ən yaxşı modeli və dizayner marketi olan Rialto ilə Şərq məkanı hesab etmişlər. Buna görə də digər Avropa xalqları üçün bu şəhər belə şübhəli görünmüşdür. Bu şəhər öz iç dünyasında “özgə” məhrəmini birləşdirmişdir... “Əfsuslar, Venesiya irqi” deyə II Pius 1458-ci ildə yazırdı: “gör bir sən nə dərəcədə

öz qədim imicini itirmisən! Türklərlə həddən ziyadə qaynayıb-qarışmağın səni “Məhəmməd şəriətinin adamları” ilə dostlaşdırıbdır. Laqunla (dənizdən ayrılmış kiçik göllə) üzbəüz dayanan hersoq sarayının fasadı öz ruhu ilə müsəlmansayağıdır. Faktiki olaraq bütün şəhərdə İslam incəsənətindən alınma və adaptasiyalara rast gəlmək mümkündür. Hətta Venesiyanın ultramarin (göy boya) və qırmızı boyaları Orta Şərqdən qopub gəlmişdir. Ticarət yolları dəniz yolları ilə təşkil olunmuş karvanlar, hətta gəmi gildiyası (tacirlər, yaxud sənətkarlar birliyi) belə əslində müsəlmanlardan gəlmişdir. Burada İslam sivilizasiyasına həqiqi bir rəğbət və heyranlıq olmuşdur və bu Papa cah-calalına olan nifrətlə əlaqədar deyildi. Carpassionun (Carpaccio) rəsm əsərlərində, məsələn, Venesiya interyerlərini Şərq üslublu əşyalarla bəzədildiyini görmək olar; Centile Bellininin “Müqəddəs Məryəm və taxta oturulmuş uşaq” şəklində Müqəddəs Məryəmin taxtı türk, yaxud namaz xalçası üzərində səliqə ilə yerləşdirilmişdir”.

Şərq, türk mədəni və ədəbi dünyasının ən çox tanınmış nümunələrini özündə ehtiva edən Venesiyanı müəyyən mənada Şərq və Türk dünyasının ötürücüsü də adlandırmaq olar. Dünya xalqlarının ən diqqəti çəkən sənət incilərinə biganə qalmayan Venesiyanın bədii portretini tamamlayan bu kimi cizgilər isə bioqrafik romanda yetərincə bioqrafik bədii əksini tapmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında – 1882-1884-cü illərdə Qədim Şərq (Azərbaycan) peyğəmbəri Zərdüştün həyatına və müdrik ruhani dünyasına həsr etdiyi “Zərdüşt belə deyirdi” (“Also Sprach Zarathustra”) əsərinin müəllifi, mütəfəkkir alman alimi, filosof və şairi Fridrix Nitsşe (Nietzsche, Friedrich, 1844-1900) “Esse Homo” adlı əsərində yazırdı ki, “*mən musiqi sözünü əvəz edən başqa bir ifadəni axtaranda həmişə ona yaxın olan yeganə Venesiya sözünü tapıram*” [103, s.449].

Bir-birindən 150 kanalla ayrılan 118 adada salınan Venesiya vilayəti və Venesiya əyaləti haqqında Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında [55, s.437] qeyd edilən Venesiyanın 118 ada əvəzinə 117 bir-birindən ayrı adadan ibarət olduğu həqiqətə uyğundur [103, s.12].

Piter Akroydun “Venesiya” adlı bioqrafik romanında tarixi sənədlər və arxiv materialları bazasında ədəbi-bədii mükəlliməyə gətirilən materialların çeşidliyi və

zənginliyi oxucu diqqətini ram edir. Biz bu əsərin ədəbi mühit və Şərq mədəniyyətinin Venesiya ədəbi-mədəni mühitinə təsiri məsələsinə öz münasibətimizi söyləmək istərdik.

Əvvəla, onu qeyd edək ki, bir sıra səyyahlar Bakıda olarkən buranı ikinci Venesiya adlandırmış, Bakı ilə Venesiya arasında mühüm və əhəmiyyətli tarixi ticarət əlaqələrindən söhbət açmışlar. Aşağıdakı fakta nəzər salaq: *“XIV əsrin ortalarına doğru Bakıda ticarət (xüsusilə dəniz ticarəti) yenidən canlandı. Xəzərdə Genuya və Venesiya tacirlərinə məxsus gəmilər, limanlarda isə ticarət faktoriyaları var idi. Gilan və Şamaxı ipəyinin beynəlxalq ticarətdə əhəmiyyətinin artması ilə əlaqədar Bakının iqtisadi mövqeyi yüksəldi”* [11, s.551].

Doğrudur, Piter Akroydun bioqrafik romanında Venesiya – Səfəvilər ticarət və mədəniyyət (və ədəbiyyat) əlaqələrinə xüsusi yer ayrılmamışdır. Lakin bioqrafik yazıçının əksər hallarda öz ölkəsinin yazdığı şəhər, ölkə ilə əlaqələri bir qayda olaraq özünün əhatəli təsvirini tapır. Biz də araşdırmada belə bir əlaqə fəvqündə hər hansı bioqraf yazıçının romanında qeyd etdiyimiz ölkələrlə bağlılıqlara da yetərinəcə diqqət verilməsini məqsəduyğun hesab edərək təhlil və şərhlərimizi təqdim edirik.

“İlk ingilis romanlarından birində hadisələrin cərəyan etdiyi məkan da Venesiya olmuşdur” [103, s.294] – yazan Piter Akroyd Britaniya yazıçısı – Tomas Nəşin (Thomas Nashe, 1567-1601) *“Bəxtsiz səyahətçi”* (*“The Unfortunate Traveller”*, 1594) adlı romanının Venesiya haqqında ən oxunaqlı əsər olduğunu da qeyd etmişdir.

XVIII əsrin sonunda Britaniya yazıçısı Ann Radkliffenin (Ann Radcliffe, 1764-1823) 1794-cü ildə nəşr etdirdiyi *“Udolfonun sirləri”* (*“The Mysteries of Udolpho”*) romanında əsas hadisələrin yenə Venesiya ilə bağlı olduğunu yazan Piter Akroyd Britaniya yazarlarının Venesiyaya xüsusi diqqət ayırdığını və bu şəhərin britaniyalılar üçün dünyanın möcüzə məkanlarından biri olduğunu da yazmışdır.

Piter Akroydun Venesiyaya həsr etdiyi romanının bir yerində oxuyuruq: *“Tacir obrazı Venesiyanın dərk olunmasında mərkəzi fiqurdur. Hətta bir vaxtlar belə söyləyirdilər ki, bütün venesiyalılar tacirdirlər”* [103, s.127].

Hətta kiçik yaşlı uşaqların – beş yaşından ticari işlərə qoşulduğu haqda

sənədlərin olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışan bioqraf-yazıçı “*ticarətin onun* (Venesiyanın – X.İ.) *qanına yeridiyini*” [103, s.123] qeyd etmişdir.

Lakin Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikri Uilyam Şekspirin “Venesiya taciri”, eləcə də bir sıra əsərləri haqqında əhatəli təhlil materiallarından çox uzaqda dayanmış, yaxud faciələrin əsas süjet, konteksti və obrazlar silsiləsinin dərkə və onların milli auditoriyada daha düzgün və elmi anlamı məsələsinə empirik mövqedən baxmışdır. Bu baxımdan Uilyam Şekspirin ümumi yaradıcılığının bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərini diqqət mərkəzinə çəkən mərhum dilçi və ədəbiyyatşünas alim İsmixan Rəhimovun dramaturqun “Venesiya taciri” pyesinin ümumi konturları aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir: “*Venesiya taciri*” pyesinin süjetini Şekspir XIV əsr İtaliya xronikalarından götürmüşdür. Bu əsərdəki əsas obrazlardan biri olan Şeylokun simasında Şekspir millətçiliyi, guya yəhudilərə əzəldən məxsus olan yamanlıq ideyasını pisləyir, lakin eyni zamanda bu obraz vasitəsilə yaranmaqda olan burjuaziyanın mənfur keyfiyyətlərini dünya ədəbiyyatında misli görünməmiş bir uzaqgörənliklə ifşa edir. Əsərin sonunda humanizm ideyaları qalib gəlir” [46, s.9].

Qədim Venesiyada əsas, yaxud doğma dilin italyan dilindən nisbətən qədim olduğu və onun dialekt deyil, erkən Veneti (Veneti) dili olduğu da diqqətə çatdırılır. Lakin indi də işlək dil sayılan Venesiya danışq dilinin erkən əsrlərdə işlədilən latın dilindən ayrılıb özünəməxsus dil kimi müəyyən inkişaf yolu keçdiyini söyləmək olar. Piter Akroyd bioqrafik romanında yazır: “... venesiyalıların bütün İtaliyada çox gur səsi olduğunu söyləyirlər... və on dördüncü əsrdə Dante (Dante Alighieri, 1265-1321) belə bir məlumat vermişdi ki, venesiyalı qadın elə lap kişi səsi ilə danışır. Bu, musiqili, yaxud “*kantilena*” (“*cantilena*”) kimi tanınan nəğmənin oxunuşunu xatırladır” [103, s.277].

Daha sonra Piter Akroyd Venesiya dilini Britaniyanın romantik şairi Corc Qordon Bayronun (George Gordon Byron, 1788-1824) ifadəsi ilə onun “sadelövhlük dili” olduğunu [103, s.277-278] söyləyərək Britaniya şairinin Venesiya dilini ingilis dilinin Somersetsayə (Somersetshire) versiyası ilə müqayisəsinə bənzətdiyini xatırlatmışdır [103, s.278].

Eramızdan əvvəl VIII əsrdən adalarda məskən salmağa başlayan venesiyalılar

İtaliyanın şimali-şərq hissələrindən, eləcə də indiki Sloveniya (Slovenia) və Xorvatiyanın (Croatia) su sahillərindən qopub gələn tayfalar idi. *“Onlar (venesiyalılar – X.İ.) Veneti (Veneti), yaxud Venetkenlər (the Venetkens) kimi tanınmışlar; Homer onlara “Enetoi” kimi müraciət etmişdir, ona görə ki, klassik yunan dilində “v” səsi yoxdur”* [103, s.5].

Veneti dilinin fonetikasının standart italyan fonetikasıdan fərqliliyini nümunələrlə təqdim edən bioqraf yazıçının bu dil haqqında mühakiməsi aşağıdakı kimidir: *“Bu dil digər italyan dialektlərindən daha çevik və şübhəsiz ki, daha canlıdır. Məsələn, danışq ifadələri ilə zəngindir”* [103, s.277].

Venesiyanın bioqrafik tarixində diqqəti çəkən məsələlərdən biri də, məlumatların bu şəhərdə çox sürətlə yayılması hesab edilir. Hətta şəhərdə tez yayılan sensasiyalı xəbərləri XVII əsr Britaniya ədəbiyyatında şair kimi tanınan Ser Henri Uttonun (Sir Henry Wotton, 1568-1639) 1604-cü ildən 1624-cü ildə Venesiyada Britaniyanın səfiri və digər diplomatik xidmətlərdə işlədiyi zaman 20 ildə yaxşı tanıya bildiyi şəhər və onun ticari əlaqələri haqqında öz sözünü söyləmişdir. Piter Akroyd Britaniya şairi və səfirinin tez yayılan xəbərlər, yaxud sensasiyalar barədə mühakiməsinə müraciət edərək yazır: *“Ser Henri Uotton (Sir Henry Wotton) “xəbərləri”n “bu şəhərin ən çox yayılmış xəstəliyi” olduğunu təsvir etmişdir”* [103, s.107].

Venesiyanın bioqrafiyasında yazıçının oxucu üçün maraqlı görünə biləcək məlumat bolluğu, hər şeydən əvvəl, Piter Akroydun zəngin arxiv sənədləri və mənbələri əsasında bioqrafiyası maraqlı və heyrətləndirici olan çox-çox məsələlərin müəllif təhkiyəsi ilə obrazlı dildə işıqlandırılmasıdır. İstər-istəməz oxucu Venesiyada dünyanın sivil tarixində mühüm yer tutan ixtira və vasitələr haqqında bioqrafik romandan çox şeyləri əxz edə bilər. Şərqdən Qərbə, eləcə də, Qərbdən Şərqə göndərilən xəbərlərin mərkəzinə çevrilən Venesiyanın bioqrafik tarixinə dair aşağıdakı mühakimədə sözlənir: *“On üçüncü əsrdən başlayaraq tacirlərin məktublaşması əhəmiyyətli məlumat mənbəyi olmuşdur... Nuremberqdən (Almaniyadakı liman şəhərindən – X.İ.) Venesiyaya məktubun çatdırılması dörd günə başa gəlirdi”* [103, s.106].

Venesiya dünyada xəbərlərin ən yaxşı ötürücüsü kimi Qərb aləmində tanına bilmişdir. Bu isə, hər şeydən əvvəl, Venesiyanın sonrakı ticari və mədəni əlaqələrinin daha da genişləndirilməsinə xidmət göstərmişdir.

Tədqiqatçı alim Oqtay Əfəndiyev 1590-1613-cü illərə dair Venesiya arxivinin məlumatları əsasında Suriyadan Venesiyaya 23724 tay ipək gətirildiyini, bunun isə erməni tacirlərinin ixrac etdiyi və Şirvan ipəyi hesabına xeyli sərvət qazandıqlarını göstərməsi [16, s.230] təsadüfi deyildir.

“Seta Mamutawa” – “Mahmudabad ipəyi”, “Seta Siechi”, yaxud “Seta Sacchi” – “Şəki ipəyi”, “Seta Gangia” – “Gəncə ipəyi”, “Seta Cavallini” – “Qəbələ ipəyi” adı ilə Venesiyaya aparılan Azərbaycanın xam ipəyinin şöhrətinin dillər əzbəri olduğu və bu haqda arxiv materiallarının qeydləri ölkənin maddi sərvətinin bol olduğunu dikte edir.

1347-ci ilin payızında Qara dəniz sahilindəki Kaffadan (Caffa) ticarət gəmisi ilə gətirilən qara siçovullarla Şərq və Qərb arasında qara ölümün, yaxud vəbanın insanlara gətirdiyi böyük bəlanın infeksiyon xəstəliyi girdabına düşdüyü tarixi həqiqətdir. Venesiyadan Qərbi Avropanın bir çox ölkələrinə, o cümlədən, Britaniyaya insanların bəlaya düşər olmasına səbəb “siçovul infeksiyası” Venesiya vasitəsilə ölkələri lərzəyə salmışdır. Bir zamanlar “ölüm məskəni” kimi ən dəhşətli şəhər adını daşıyan Venesiya indi XXI əsrin astanasında bir çox üstünlükləri ilə “... *dünyada ən uğurlu şəhərdir*” [103, s.291].

Bu da təsadüfi deyildir ki, Qərbi Avropa mədəniyyətinin paradiqmasına çevrilən Venesiyaya intibah çox gec gəlib çatmışdır. Piter Akroydun qeyd etdiyi kimi, bir vaxtlar klassik incəsənəti və ədəbiyyatı ilə dünyanı lərzəyə salan İtaliyanın tərkib hissəsinə heç vaxt daxil olmayan Venesiya qeyd etdiyimiz italyan intibahının nailiyyətlərini bölüşməmişdir [103, s.264].

Əlbəttə, bioqraf yazıçının qeyd etdiyimiz “ona görə ki, o (Venesiya), heç vaxt İtaliyanın bir hissəsi olmamışdır” (“because it (Venice) had never been part of the mainland (Italy)”) ifadəsi tarixə bələdçiliyin yanlışlığıdır. Lakin bioqrafik romanın II fəslində (“Water, Water everywhere”) Peter Akroyd “*Venice has been part of Italy since 1866*” [103, s.20] – 1866-cı ildən Venesiyanın İtaliyanın bir hissəsi olduğunu

göstərməsi bir növ birinci mühakiməsinin təkzibi kimi səslənir.

Fikrimizcə, Venesiya mədəniyyətini və ədəbiyyatını qəti şəkildə italyan mədəni və ədəbi mühitindən təcrid edilməsi ilə razılaşmaq çətindir. Ona görə ki, İtaliyanın bir çox sənət adamları ya Venesiyaya dəvət almış, ya da öz şəxsi marağı və adalardakı vəziyyətlə tanış olmaq üçün Venesiyaya dəfələrlə səfər etmişlər.

Bu baxımdan yazıçı-bioqrafın italyan fiziki, astronomu və filosofu, təbiətşünaslıq elminin banilərindən biri kimi dünyanın tanınmış alimi Qalileo Qalileyin (Galileo Galilei, 1564-1642) Venesiyadakı fəaliyyəti haqqında təsviri xüsusilə diqqəti çəkir. Onu da qeyd edək ki, Qalileo Qalileyin həm musiqiçi, rəssam, həm də kamil ədəbiyyatçı olduğu ədəbiyyat adamlarına yaxşı məlumdur. Latin dilini mükəmməl əxz edən, elmi araşdırmalarını italyan dilində yazan, bir sıra yunan klassiklərinin əsərlərini orijinaldan latın dilinə tərcümə edən Qalileo Qaliley burlesk (fransızca burlesque, italyanca burlesco, yaxud burla sözündəndir, zarafat deməkdir – məzhəkəli şeir növüdür. Antik ədəbiyyat janrıdır – X.İ.) şeiri üslubunda “Toqo geyinənlərə həcv” poemasının və digər bədii poetik əsərlərin müəllifi kimi yaxşı tanınmışdır. Lakin bu böyük sənət adamının Venesiyadakı fəaliyyəti və yaradıcılığı haqqında demək olar ki, ensiklopedik nəşrlərdə məlumat verilməmişdir. Piter Akroydun bioqrafik romanında Qalileo Qaliley, eləcə də, digər sənət korifeyləri haqqında Venesiya həyatının gizlin mətləbləri çox sadə və maraqlı dildə oxucu ixtiyarına verilmişdir.

Hərəkətin nisbiliyi ideyasının yaradıcısı olan bu böyük alim bir sıra teleskopların müəllifi olmuş, günəşin fırlanmasını və ondakı ləkələri, qalaktikadakı saysız-hesabsız ulduzların olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Piter Akroydun aysberqin görünməyən kütləsinə bənzər araşdırıb tapdığı məlumatlarda bir yenilik var: “Qalileo Venesiyaya cəlb olunan təhsil görmüş italyanlardan biri olmuşdur. O, iyirmi səkkiz yaşında Venesiya hökuməti tərəfindən Venesiyanın müstəmləkəçiliyində olan Padua Universitetində riyaziyyat üzrə aparıcı mühazirəçi təyin olunmuşdur... O, 1609-cu ildə ilk teleskopu icad edəndə hakimiyyətdə olan doja (orta əsrlərdə Venesiya Genuyada respublika başçısı – X.İ.) yazırdı ki, *“bu ixtira ola bilsin ki, quruda və suda olan hər bir biznes sahəsi üçün misli bərabəri olmayan bir xidmət ola; bununla*

belə bu ixtira ola bilər ki, dənizdə düşmənin yük gəmilərini aşkar etsin, yaxud adət edilməmiş məsafələrdən daha uzaq yerlərə üzüb çıxsın” [103, s.267].

Venesiyadakı Müqəddəs Mark Meydanındakı (“Saint Mark’s Square”) qüllənin ən uca zirvəsində teleskopun güclü nümayişi şəhər hakimiyyətini vəcdə gətirmiş və bir neçə həftə sonra ömürlük astronomiya professoru vəzifəsinə təyin edilmişdir. Hətta belə söylənir ki, o, Padua Universitetində heç bir mühazirəçinin layiq görülmədiyi ən böyük – üç dəfə artıq maaşla təmin olunmuşdur.

Piter Akroydun bioqrafik romanında Qalileo Qaliley haqqında ürək yangısı və ehtiramla sənət dühasına verilən qiymətə dair mühakimələrini oxuyanda istər-istəməz Azərbaycanın böyük ensiklopediyaçı alimi və astronomu, XIII əsrdə müxtəlif elm sahələrinə, o cümlədən, astronomiyaya dair əsərləri ilə məşhur olan Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) fəaliyyətini xatırlayırsan. Nəsirəddin Tusinin təsis etdiyi Marağa Astronomiya Rəsədxanasının böyük elm mərkəzində gördüyü işlərin hələ də Qalileo Qaliley kimi tanınmadığına təəssüf edirsən. Azərbaycan alimi Qalileo Qalileydən təxminən 400 il əvvəl dünyada astronomiya elminə verdiyi yeniliklərin mənşəcə gənciyə olan Xristafor Kolumbun (1451-1506) müəllimi olmuş italyalı alim Toskanellinin Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi ilə tərtib edilmiş çoxsaylı riyazi, coğrafi və astronomik cədvəllərindən, XIII əsrdə məşhur olan 256 şəhərin coğrafi koordinatorlar cədvəlindən istifadə olunduğu dünya alimlərinə məlumdur. Qalileo Qaliley kimi şair olan Nəsirəddin Tusinin, Bağdada səfəri zamanı dünyasını dəyişən bu böyük sənət adamının kimliyini elə onun qəbir daşı üzərinə həkk edilmiş aşağıdakı ifadə ilə təyin etmək olar: *“Elmin köməkçisi, elm ölkəsinin şahı, dövr anası belə oğul hələ doğmamışdır”*.

O ki qaldı Azərbaycan mütəfəkkirinin dünya, o cümlədən, Şərq elmində tutduğu mövqeyə, onu əlavə etmək istərdik ki, “Marağa rəsədxanasının banisi” (H.Məmməd-bəyli) adına layiq görülən Nəsirəddin Tusinin astronomiya sahəsində böyük yaradıcı fəaliyyəti və kəşfləri olmuşdur. Mərhum şərqşünas alim Rəhim Sultanov bu böyük Şərq alimi, yazıçı və şairi Nəsirəddin Tusi haqqında yazırdı: *“... Tusi özünün çoxdan arzuladığı məşhur Marağa rəsədxanasının tikilməsinə lazım olan bütün vəsaiti Hülaküdən (Hülakü xan, 1217-1265, Elxani hökmdarı, 1256-1265, Elxanilər*

sülaləsinin və dövlətinin banisi, Çingizxanın nəvəsi – X.İ.) *alır, beləliklə, həm özünə, həm də bütün Şərq mədəniyyətinə əzəmətli bir abidə olan həmin rəsədxananı qurub başa çatdırır və dövrünün ən görkəmli astronom alimlərini başına toplayıb Nizamimülkün Bağdadda yarada bildiyi Nizamiyyə Akademiyasından heç də geridə qalmayan Marağa akademiyasını yaratmağa nail olur*” [53, s.10].

Beləliklə, Şərq məxəzlərində 74 il (1200-1274) yeddi ay və yeddi gün ömür sürdüyü ehtiramla diqqətə çatdırılan Azərbaycan türk alimi Nəsirəddin Tusinin italyan alimi kimi tanınan Qalileo Qalileydən (o isə 78 il ömür sürmüşdür – X.İ.) çox-çox əvvəl dünya astronomiya aləminə verdiyi töhfələr Piter Akroydun bioqrafik romanında xatırladılmasa da, elə hesab edirik ki, Şərq dünyasının elm aləminə gətirdiyi ixtiralarından, o cümlədən, Nəsirəddin Tusinin Marağa rəsədxanası, yaxud Akademiyası italyan Qalileo Qalileyin bilavasitə tanış olduğu bir elm məbədgahı idi.

Yeddi yüz ildən çox bir zamandır ki, Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” adlı hikmətli söz boxçası Orta və Yaxın Şərq ölkələrindəki bir sıra məktəblərdə əxlaq dərslisi kimi geniş yayılmış, hətta belə demək mümkünsə, tərcümə edildiyi dünya xalqlarının dillərində çoxsaylı oxucu sevgisinin sahibi olmuşdur. Əsərin bir yerində oxuyuruq: *“Kəramətə talib olan adam həmişə özünün söz və işi ilə təriflənməsini, böyüdülməyə şöhrətləndirilməsini, istər sağlığında, istərsə də öldükdən sonra adının dünyaya yayılmasını, istər öz vaxtında, istərsə də sonralar bütün xalqların onu bu yaxşı işlərlə yad etməsini arzulayır*” [53, s.202].

Piter Akroydun bioqrafik romanında Qalileo Qalileyin Müqəddəs Mark Meydanındakı qüllədə teleskopundan söhbət gedəndə nədənsə çox-çox əvvəllər Marağa Astronomiya Rəsədxanasının əsasını qoyan mütəfəkkir Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin adı və fəaliyyəti haqqında heç olmazsa kiçik bir istinada rast gəlmirik. Bu da bizi çox narahat edib düşündürür. Ona görə ki, elmi arealda belə, bu barədə – Nəsirəddin Tusi və Qalileo Qaliley paralellərinin indiyə qədər araşdırılmaması, heç şübhəsiz ki, araşdırmaların empirik xarakter daşdığını söyləməyə əsas verir.

Bioqrafik roman janrının imkanları belə səsleşmə və paralellər zəminində daha böyük oxucu marağına səbəb olan məqamların tipoloji təhlilini təmin edə bilər.

Rus yazıçısı Sergey Markov “Salnamə” («Летопись») kitabına daxil etdiyi “Marko Polonun səyahətləri” adlı miniatüründə yazır: *“1271-ci ildən 1295-ci ilə qədər Şərq ölkələrinə səyahətə çıxmış venesiyalı Marko Polonun ilk çap olunmuş kitabı 1477-ci ildə Nyurnberqdə dünya işığı görmüşdür.*

Marko Polonun *“Dünyanın möcüzələr kitabı”nın 80-ə yaxın əlyazması vardır, bunlardan ən qiymətli 1298-ci ildə qədim fransız dilindəki əlyazmasıdır*” [90, s.36].

Lakin tarixin əlyazmalarda izinin axtarılması nəinki tarixçi alimlərin, eləcə də bioqraf yazıçıların və tədqiqatçıların daha çox etibar edilə biləcək mənbəyi hesab edilir. Bu baxımdan bu kimi əlyazmalarda qorunub saxlanılan faktlar tarix və ədəbiyyat adamları üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında Marko Polonun atası Nikkolo və əmisi Matteo ilə birlikdə 1271-ci ildə Kiçik Asiya, İraq, Azərbaycan və İrandan keçərək təqribən üç il yarımından sonra Pekinə – monqol xanının sarayında 17 il monqol xanına xidmət etdikdən sonra isə dənizlə Çindən çıxaraq Malakka, Sumatra, Seylon, Hindistan, İrandan keçərək yenidən Azərbaycana gəldiyi [45, s.585] qeyd olunmuşdur.

Sonralar – 1298-ci ildə genuyalılara əsir düşən Marko Polonun dünyanın çox-çox ölkələrinə səyahətinin məcmusu olan xatirələri Genuyada həbsxana yoldaşı pizalı Rustiçano tərəfindən fransız dilində yazıya alınmış və bu gün dünya xalqlarının dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq onun müəllifinə şöhrət gətirmişdir.

“Marko Polonun səyahətnaməsi” adlı bu əsərdə Azərbaycan tarixinə, mədəniyyətinə və məişətinə dair bir çox maraqlı fikir və məlumatlar təqdim edilmişdir. Azərbaycanın iqtisadi-ticari həyatı, ipəkçiliyi ilə məşhur olan bir çox şəhərləri, eləcə də Xəzər dənizi və Venesiyanın Azərbaycanla ticarət əlaqələri haqqında təfəssilatlı məlumatlar, heç şübhəsiz ki, Azərbaycanla Venesiya arasında əlaqələrin öyrənilməsinə xidmət edən qiymətli mənbə sayıla bilər. Azərbaycanın tarixçi alimi Yaqub Mahmudov “Səyyahlar Azərbaycana gəlir” və rus araşdırmaçısı V.Sklovskinin “Səyyah Marko Polo” adlı kitabının Azərbaycan dilinə tərcüməsi mədəni həyatımızda bir iz qoymuşdur [40].

Beləliklə, Azərbaycanın mədəni-ədəbi həyatında “bir iz qoyan” Marko Polonun

səyahətlərinə həsr olunan kitabla Venesiya – Səfəvilər əlaqələrinin tariximiz üçün nə qədər dəyərli, əhəmiyyətli olduğunu göstərmək lazımdır.

Bir sıra ensiklopedik nəşrlərdə venesiyalı səyyah və tacir Marko Polo (təqr. 1254-1324) nədənsə italyalı kimi təqdim edilmişdir. Piter Akroyd bioqrafik romanında Marko Polonu *“Kasanova (Casanova) istisna olmaqla bütün venesiyalıların, eləcə də bütün səyyahların ən məşhuru”* [103, s.425] olduğunu yazmışdır. Bioqraf yazıçı, Marko Polonun şəcərə təfərrüatları haqqında kitabında sənədli və bədii sözünü oxunaqlı şəkildə təqdim edərək bir çox məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Marko Polonun dünyada yaxşı tanınan *“Marko Polonun səyahətləri”* (*“The Travels of Marco Polo”*) kitabının orijinal nüsxəsinin Rialtoda saxlanıldığını qeyd edən Piter Akroyd bu kitabın *“tipik Venesiya ticarəti hekayəti”* [103, s.425] olduğunu diqqətə çatdırır.

Venesiyalıların öz ədəbiyyatına gəlinəcə isə, bioqraf yazıçının dili ilə desək, *“Əsrlər boyu tanınmış yazıçılar Venesiyaya gəlmişlər. Lakin bu şəhərin özünəməxsus çoxsaylı yazıçısı yetişməmişdir. Onun iki çox məşhur övladı Marko Polo (Marco Polo, 1254-1324) və Kasanovadır (Giacomo Casanova, 1725-1798), onların hər ikisi çox vacib olan memuarlar yazmışlar. Kasanova Venesiyanın möhtəşəmliyinin tarixinə maraqlı səhifələr ərməğan etmişdir”* [103, s.272].

Azərbaycan – Venesiya əlaqələri tarixən iqtisadi və siyasi zəmin üzərində qurulmuşdur. Bir faktı xatırlatmaq yerinə düşər: Orta əsrlər salnaməçisi Marin Sanudovun (1466-1536) Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə həsr etdiyi 42 cildəndən ibarət olan *“Gündəliklər”*ində Şah İsmayıl Xətai dövrü haqqında məlumat və təsvirləri heç şübhəsiz ki, yuxarıda söylənilənlərə əlavələrdir. Həmin *“Gündəliklər”*in Romada Şərq İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən toplu halında redaktə edilən (B.S.Amoretti) və qorunub saxlanılan 571 səhifəlik Amoretti toplusu 937 sənədi əhatə edir [9, s.418].

Azərbaycanın Venesiya ilə əlaqələri haqqında təqdim olunanlar bioqrafik romanda zərrə qədər də olsun öz əksini tapmamışdır. Onu da əlavə etmək istərdik ki, Azərbaycanın Venesiya ilə ticari və diplomatik əlaqələri Şah İsmayıl Xətainin hakimiyyətə gəlişindən (1501) əvvəlki illəri də əhatə edir. Daha bir Venesiya diplomatı Konstantine Laskari 1499-1502-ci illər Venesiya – Türkiyə müharibələri

ərəfəsində Azərbaycana səfər etmiş, 1502-ci il 14 oktyabr tarixində Venesiya hökumətinə təqdim etdiyi hesabatda “türk mənşəli Səfəvi xalqı və Səfəvi əsgəri” haqqında məlumat vermişdir.

Bir sıra Qərbi Avropa ölkələri ilə aparılan iqtisadi, diplomatik münasibətlər Azərbaycan mədəni və ədəbi həyatı haqqında müəyyən əsərlərin həmin ölkələrin muzey və arxivlərinə daşınmasına da zəmin yaratmışdı. Məsələn, Təbriz bədii miniatür ustalarından ən məşhuru sayılan Soltan Məhəmmədin bir çox miniatürləri indi də London, Leypsiq və Venesiya muzeylərində qorunub saxlanılmaqdadır. Lakin bu ayrıca bir tədqiqat işinin mövzusudur.

İngiltərə – Azərbaycan iqtisadi və diplomatik münasibətlərin mədəni-ədəbi əlaqələrimizin yaranmasına və inkişafına təkan verən əsas, yaxud baza rolunu oynadığını xüsusilə qeyd etmək istədik. 1561-1563-cü illərdə İngiltərədən Azərbaycana daxil olan ilk ticarət gəmisi hər iki ölkə arasında belə bir mühüm əlaqənin yaranmasına səbəb oldu. 1561-ci ildə “Qaranquş” onun yedəyində qiymətli mallar yüklənmiş daha iki gəmi İngiltərənin kraliçası I Yelizavetanın (Elizabeth I, 1533-1603) tapşırığı ilə Azərbaycana göndərilmişdir. Onu da qeyd edək ki, I Yelizaveta Şah İsmayıl Xətai kimi şair olmuş və öz sarayında yüksək qiymətləndirilmişdir. Britaniya Renessansının tənqidçi və araşdırıcısı Corc Puttenham (George Puttenham, c.1529-1591) üç cilddən, yaxud kitabdan ibarət olan 1589-cu ildə ilk dəfə anonim şəkildə yayılan əlyazmasında ingilis kraliçasının şeirlərindən birini ritorika nümunəsi kimi təqdim etmişdir. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə – Təhmasib şahı (1524-1576) göndərdiyi 1561-ci il 25 aprel tarixli “xoşməramlı” məktubdan bir parçaya diqqəti yetirək:

“Əgər dövlət və xalqımız arasında xoş niyyət və məramla müqəddəs qonaqpərvərlik hüquqları və ümumi xeyirxah insani xidmətlər müəyyən olunarsa və onlar siddiq-ürəkdən qorunarsa, onlara ciddi şəkildə riayət edilərsə, ümid edirik ki, başlanğıcdan şərəf və şöhrətimiz, eləcə də xalqlarımızın rifahı naminə böyük uğurlar əldə edəcəyimizə qadir Allah özü yardımçı olacaqdır” [59, s.117].

“Azərbaycanın nəticə etibarı ilə, xüsusilə Azərbaycan Səfəvilər dövləti mərhələsində geniş beynəlxalq, o cümlədən ədəbi əlaqələri olmuşdur” [70, s.6] yazan

mərhum prof. Arif Hacıyev bu mərhələdə tarixi-tipoloji ümumiləşdirmələrin çox aktual və əhəmiyyətli olduğunu gündəmə gətirmişdir.

Fikrimizcə, yalnız Azərbaycan Səfəvilər dövləti mərhələsinin deyil, eləcə də xronoloji ardıcılıqla bu mərhələdən əvvəlki Azərbaycan Ağqoyunlu dövləti mərhələsinin (1468-1501) də Qərbi Avropa ölkələri ilə həm beynəlxalq, həm də ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrindən çıxış edərək hər iki mərhələnin bütövlükdə öyrənilməsi daha düzgün və məqsədəuyğun olardı. Azərbaycan, Ermənistan, İraq, Şərqi Gürcüstan və sair kimi əraziləri əhatə edən, paytaxtı Təbriz şəhəri olan Ağqoyunlu dövlətinin ipək ticarəti ilə Qərbi Avropa ölkələri arasında həm iqtisadi, həm də mədəni mərkəz kimi tanınmışdır. Uzun Həsənin (1423/24-1478) hakimiyyəti illərində (1468-1478) (onu da əlavə edək ki, Uzun Həsən Avropa ölkələri ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi üçün hətta Trabzonun imperatoru IV İoanın (1429-1458) qızı Dəspinə xatunla ailə həyatı qurmuşdur. Qərbi Avropa ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələri yaratmaq məqsədi ilə Qara dəniz və Aralıq dənizi ilə ticarət yollarına sahib durmağa çalışan Uzun Həsən Osmanlı imperiyasına qarşı Venesiya ilə saziş bağlamaq məcburiyyətində qalmışdır. Lakin Ağqoyunlular 1473-cü ildə məğlub olmuşlar.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ipəyi Venesiyada çox məşhur olmuşdur.

Azərbaycan xalqının keşməkeşli tarixinin, mədəniyyətinin (və ədəbiyyatının) zəngin dövrü, yaxud mərhələsi sayılan Səfəvilər və yaxud Qızılbaşlar dövlətinin tarixin yaddaşına həkk etdiyi 234 il (1501-1736) ölkənin siyasi, mədəni həyatında beynəlxalq əlaqələrin çeşidli və unudulmaz səhifələrini özündə təcəssüm etdirir.

Doğrudur, Piter Akroydun “Venesiya. Saf şəhər” adlı bioqrafik romanı Venesiya – Səfəvilər əlaqələri haqqında xüsusi fəsil, yaxud bölüm ayırmasa da, bioqraf yazıcının hər iki ölkə arasında ticari əlaqələr çevrəsində bəzi məqam və mətləblərə aydınlıq gətirməyi vacib hesab edirik.

“1500-ci ildə dünya iqtisadiyyatını mərkəzi kimi səciyyələndirilən Venesiya” [103, s.130], 1599-cu ildə *“bütün dünya üçün müştərək və ümumi bazar”*a çevrilən [103, s.130] şəhər Adriatik dənizində öz hakim mövqeyində dayanaraq bütün ticarətin özünəməxsus limanlarla aparılmasını təkid etdi və buna nail oldu. Və bütün Avropa ticarətinin Venesiya ilə məhdudlaşdığını nəzərə alsaq, demək olar ki, əksər

Şərq ölkələrinin zəngin sərvət və xammalının Venesiya ilə əlaqələndirilməsi təsadüfi olmamışdır.

Lakin ingilis ədəbiyyatında, o cümlədən “ingilis poeziyasının banisi” Cefri Çoserin (Geoffrey Chaucer, 1340-1400) “Kənterberi hekayələri”ndə (“Canterbury Tales”), eləcə də Piter Akroydun haqqında təhlil və şərhlərini təqdim etdiyimiz bioqrafik romanında “Atrpatakan” (“Azərbaycan”) kimi salnaməçilərin tez-tez işlətdiyi məmləkətin adı “Tartary” (“Tatar ölkəsi”) verilmişdir. Bu, heç şübhəsiz ki, Qərbi Avropa səyyah və tacirlərinin o dövrdə şifahi dildə “tatar” kəlməsinin əcnəbilərə təqdimi ilə əlaqədardır.

Lakin bəzi təzkirəçilər, o cümlədən Azərbaycan Səfəvilər dövlətində XVI əsrin sonlarında baş verən aclığın və vəba xəstəliyinin fitnə-fəsadı haqqında ermənidilli salnaməçi Ovanes Tsaretsin yazırdı: *“1028(1579)-ci ildə Atrparakanda və bütün Ağvanqda dəhşətli və böyük xəstəlik başlandı. O, bütün tayfalardan çoxlu insan apardı. İş o yerə çatdı ki, xeyli ev sahibsiz, ata və ana isə uşaqsız qaldı”* [16, s.165-166].

Həmin dövrdə ümumxalq fəlakətinin çox acınacaqlı, fəlakətli səhnəsini Ovanes Tsaretsinin salnaməsi əsasında şərh edən tədqiqatçı alim Oqtay Əfəndiyevin kitabında oxuyuruq: *“Yazın gəlişi ilə bədənləri qaralmış dilənçilər çöllərə səpələndilər və keçi, qoyun sürüləri kimi yabanı tərəvəz və göy ot yeməyə başladılar. Onlar doymaq bilmirdilər. Çünki peyğəmbərin dediyinə görə, “Allah yerə aclıq göndərmiş və hər cür taxıl bitkisini məhv etmişdi”. Başları şişənlər, xüsusilə kütləvi surətdə ölürdülər...”* [16, s.166].

Ölkənin Qarabağ, Şirvan vilayətlərində, eləcə də cənub hissəsindəki vilayətlərdə taun, yaxud vəbanın baş alıb getdiyi, yerli əhalinin min bir əzab-əziyyətə düçar olduğunu Ovanes Tsaretsinin, eləcə də digər salnaməçilərdən Qazi Əhməd və İskəndər bəy Münşinin məlumatları ilə üst-üstə düşdüyünü qeyd edən tarixçi alim bütün dünya üçün böyük təhlükənin fəsadları haqqında tarixi məlumatın dürüstlüyünü təsdiq etməyə çalışmışdır.

Britaniya əsilli alim Rocer Saveri (Roger Savory) Səfəvilər dövlətinə həsr etdiyi araşdırmasında yazır: *“For some two and a half centuries prior to the beginning of the sixteenth century, Venice had been the supreme trading power in the Levant, bat*

two events in the fifteenth century dealt a death blow to this supremacy. The first of them was the capture of Constantinople by the Turks in 1453; the second was the discovery by the Portuguese of the sea-route to the Indies round the Cape of Good Hope in 1487” [135, s.193].

Həmin hissənin tərcüməsinə diqqət yetirək: *“On altıncı əsrin əvvəllərindən əvvəlki təxminən iki əsr yarım dövrdə Venesiya Levantda ali ticarət gücünə malik idi, lakin on beşinci əsrdə iki hadisə bu ali hakimiyyətə ölüm zərbəsi vurdu. Bunlardan birincisi 1453-cü ildə Türklərin Konstantinopolu (İstanbulu) fəth etməsi oldu; ikincisi isə 1487-ci ildə portuqalların Böyük Ümid Burnu çevrəsində Hind okeanına dəniz yolunu fəth etməsi oldu”.*

Beləliklə, dünyanın dəyişən tarixi dövrlərinə məxsus hadisələr kontekstində Venesiya ticarət məkanına dair bir sıra açıqlamaların gətirilməsi, heç şübhəsiz ki, Venesiya tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatının öyrənilməsində çox vacib məsələdir. İngilis alimi Rocer Saveri isə Səfəvilər dövründə Azərbaycanın Venesiya ilə əlaqələrinə xüsusi yer ayırmışdır.

Venesiyanın bioqrafiyasının zəngin və hərtərəfli ədəbi-bədii təsvirini yaradan Piter Akroyd oxucu marağına səbəb ola bilən tarixi istinadlara və tarixi-ədəbi məxəzlərdən alıntılara da xüsusi yer ayırmışdır. Romanın “əbədi qadınlıq” (“The Eternal Feminine”) adlı bölümündə müəllif Herodota müraciət etmişdir: “Herodot eramızdan əvvəl beşinci əsrdə yazırdı ki, Venesi tayfaları (the tribes of the Veneti) açıq auksionda öz qız övladlarını ən yüksək rütbəli, varlı alıcılarına satmağa adət etmişdilər” [103, s.335].

Qızların daha bir üstünlüyünü onların bəy, yaxud qayınata evinə gətirdiyi cehiz olduğunu qeyd edən Piter Akroyd həm əsilzadə və tacirlərin, həm də adi, sıravi ailələrin övladlarının nikahında cehizin əsas meyar olduğunu təsvir etmişdir. Müəllif qayınanaların hər evinə köçməyə hazırlaşan qızlarının cehizini daha da artırmağa cəhd etdiyini də təsvir etmişdir. Bir qayda olaraq Venesiyada 14-15 yaşlarında qızların bir qayda olaraq 29-30 yaşlarında kişilərə ərə verildiyi isə adət halını almışdı.

Amerika yazıçısı Henri Ceymsdən (Henry James, 1843-1916) təxminən yüz il əvvəl Venesiyada yaşayan Maykl Kelli (Michael Kelly) adlı bir musiqi adamının bu

şəhəri “qadınların cənnət-məkanı və Venesiyalı xanımın bu cənnət-məkana layiq olduğunu” bəyan etdiyini söyləyən Piter Akroyd onu bədii ştrix kimi romanına daxil etmişdir [103, s.232].

Beləliklə, Piter Akroydun bioqrafik romanında tarixi faktla bədii sözün vəhdəti öyrənilən ədəbiyyat məsələlərinin daha aydın açıqlanması üçün baza rolu oynadığını etiraf etmək lazım gəlir.

Venesiya ədəbiyyatında, xüsusilə poeziyasında Vətən sevgisinin poetik təcəssümünə rast gəlmək mümkündür. Piter Akroyd Venesiyanın – saf şəhərin bioqrafiyasını yaradan bu məsələlərə də müəyyən yer ayırmışdır. Bioqraf yazıçı onu da qeyd edir ki, nə vaxtsa venesiyalıların həqiqətən də, dənizi sevdiyi haqqında elə bir dəlil-sübuta rast gəlmədik [103, s.25]. Daha sonra müəllif qeyd edir: “*Bayron bəyan edirdi ki, venesiyalılar üzməyi belə bilmirlər və onlar “dərin, yaxud dayaz suların” qorxusu ilə yaşamışlar*” [103, s.25]. Lakin dəniz suları bu şəhərin sakinləri üçün var-dövlətə iz, cığır açmışdır. Dəniz insanlara şər və xaos kimi görünсə də, venesiyalılar dəniz üzərində ağılıq etdiyinə görə bununla qürurlanmışlar.

O ki qaldı poeziyada Venesiyanın təsvirinə, onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, venesiyalılar dialektik fraza ilə özlərini “andara alla deriva”, yəni “evindən qovulmuşlar, taleyin ixtiyarına atılmışlar” adlandırırlar [103, s.24].

XVI əsrin axırlarında Veronika Franko (Veronica Franco) adlı bir venesiyalı şair Venesiyanı təsvir edərkən “dəniz də can atır şəhərə doğru” misrasında təbii ki, insanları özünə məftun edən Venesiya şəhərinə sevgisini ifadə etmişdir [103, s.24].

Ədəbi-poetik parçalarda dünya yazarlarının Venesiya şəhərinə olan böyük sevgisi, heç şübhəsiz ki, romantik yazarların dünyanın möcüzələrinə olan hədsiz maraq və həmin məkanı daha yaxından tanımaq istəyi ilə birləşmişdir. Bu kimi poeziya çələngində, yaxud poetik parçalarla Venesiyanın canlı, yaddaqalan obrazını yaradan Piter Akroyd ədəbi-bədii materialın zənginliyinin yeni cizgilərini müəyyənləşdirmiş, obrazın daha dolğun ifadəsini vermişdir.

Venesiya dramaturqu Karlo Qoldeni daha çox Venesiya ictimai həyatına və məişətinə “güzgü tutan” ən populyar və məhsuldar dramaturq kimi venesiyalıların bu gün də teatrlarının repertuarından düşmür. Belə bir statistik məlumatı qeyd edən Piter

Akroyd yazır ki, 1734-1776-cı illərdə teatrda fəaliyyət göstərdiyi 42 il müddətində 250 pyes yazılmışdır. Öz yurddaşları Tintoretto (Tintoretto Jakopo, 1518-1594; lakin bir çox ensiklopedik nəşrlərdə, o cümlədən Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının IX cildində (1986, s.282) Venesiyada dünyaya gələn və Venesiyada dünyasını dəyişən tanınmış rəssam Venesiya rəssamlıq məktəbinə mənsub olan italyan boyakarı kimi təqdim edilmişdir – X.İ.) Tisinn (əslində Tisiano Veçellio; Tizianno Vesellio, 1476/77, yaxud 1480-ci illər – 1576; Venesiya əsilli və ölümünü Venesiyada qarşılayan bu rəssam da Yüksək və Son Renessans dövrü Venesiya rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi və italyan rəssamı olduğu söylənilmişdir [52, s.286]; və Vivaldi (Vivald) Antonio (1678-1741; Venesiya əsilli bu sənət adamı da Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının II cildində (Bakı: 1978, s.473) italyan bəstəkarı, skripkaçısı, dirijor və pedaqoqu kimi təqdim edilmişdir – X.İ.) Karlo Qoldoninin məhsuldar dramaturq olduğunu [103, s.161] qeyd edən Piter Akroyd “commedia” nümunələri (əslində onun bütöv adı “commedia dell’arte”dir və o, komediya janrı sayılır; bu janr XVI əsrdə İtaliyada təşəkkül tapmış və XVII əsrə qədər inkişaf yolu keçmişdir. Bu janr İngiltərədə pantomima və kukla teatrının yaranmasına təkan vermişdir) əsasında yaradılan “formulaie drama”larını (bu, dramlarda daha tez-tez işlədilən formulalarla yazılan dramlara şamil edilib “formulalarla yazılmış pyeslər” kimi tanınır – X.İ.) yazmağa başlamışdır.

Onu da əlavə edək ki, komediya (comedy) janrının məşhur, ssenari yazıya alınmayana bu növü “commedia dell’arte” adı ilə tanınır. “Commedia dell’arte” XVI əsrdə İtaliyada təşəkkül tapıb və XVIII əsrə qədər böyük inkişaf yolu keçib “çiçəklənmə dövrü”nü yaşamışdır. Komediyanın ədəbi, ssenarisi yazıya alınan “commedia erudita”dan fərqləndirilən “commedia dell’arte” peşəkar aktyor truppaları tərəfindən səhnələşdirilmiş və əsas rolları, eləcə də minimal ssenarisi ilə fərqlənmişdir. Və bu ssenariləri aktyorlar improvizasiya və öz aralarında bölüşdüyü təcrübə əsasında bir qədər genişləndirmişlər. Ən maraqlısı isə budur ki, aktyorların hamısı yox, bəziləri maska geyinmiş və yerli-yerində, vaxtlı-vaxtında müəyyən obrazların adları stereotiplərə çevrilmişlər.

İrland əsilli tədqiqatçı Dina Börx “İngilis ədəbiyyatının Oksford bələdçisi”

(“The Oxford Companion to English Literature”) adlı ensiklopedik toplusunda venesiyalı Karlo Qoldininin 250 tamaşanın müəllifi və onlardan 150-sinin “commedia dell’arte” formasında olduğunu göstərmiş və onun əsərlərinin italyan, Venesiya dialektində, eləcə də fransızca tərtib olunduğunu vurğulamışdır. Müəllif yazır: *“(Karlo Qoldoni), “commedia dell’arte”nin improvizə edilmiş variantı əvəzinə bütünlükdə ssenarisi yazıya alınmış variantının təqdimatı ilə italyan teatr ənənəsinin reforması üçün də məsuliyyət daşımışdır. Onun əsərlərinin əksəriyyətinin süjetləri (venesiyalıların) gündəlik həyatı üzərində qurulmuşdur; o eləcə də aristokratiyanı və müasir dəbləri satira atəşinə tutur. Ömrünün son 30 ilini Parisdə keçirmişdir. Onun bu gün də İtaliyada və İngiltərədə repertuardan düşməyən ən yaxşı səhnə əsərləri aşağıdakılardır: “İki sahibkarın xidmətçisi” (“Il servitore di due padroni” (1745; “The Servant Two Masters”)), “Ağıllı dul qadın” (“La vedova scaltra” (1748; “The Clever Widow”)), “Mehmanxananın sahibəsi” (“La Locandiere” (1752; “The Mistress of the Inn”)), “Məzuniyyət üçün xiffət (“Le smanie per la villeggiatura” (1761; “Pining for Vacation”)), “Çioqqia dava-dalaşları” (Le baruffe chiozzotte” (1752; “The Chioggia Scuffles”)), “Azarkeş” (“Il ventaglio” (1763; “The Fan”))” [115, s.425].*

Venesiyanın orijinal dəst-xətti və üslubu olan şair və dramaturqları doğma məkanı olan Venesiyanın bədii sənət dünyasının məşhurları sırasına daxildir. Bu baxımdan Piter Akroydun “Venesiya” adlı bioqrafik romanında həmin əsərlərdən verilən bədii parçaların romanın dinamik və canlı süjet xəttində Venesiya bioqrafiyasının ümumi mündəricəsinə fikir yeniliyi gətirdiyini söyləmək olar.

“Dünyada heç bir şəhər Venesiya kimi bu qədər çox atalar sözü yaratmamışdır” [103, s.275] yazan Piter Akroyd bioqafik romanının “Öyrənmə və dil” adlı 23-cü fəslində onlardan bir qismini oxucu diqqətinə çatdırmışdır. Həmin atalar sözünün bəzilərinə diqqət yetirək: “Money is our second blood” (“Pul bizim axan ikinci qanımızdır”); “Novelty pleases those who have nothing to lose” (“Yenilik – itirəcək heç nəyi olmayanları sevindirir”); “The first sin is to be born desperate” (“İlk günah – ümitsiz olaraq doğulmaqdır”); “He who loves foreigners loves the wind” (“Əcnəbiləri xoşlayan adamların küləkdən də xoşu gəlir”); “Venetians first, then

Christians” (“Əvvəlcə venesiyalılar, sonra xristianlar”); “*The Lord of the sea is also the lord of the land*” (Dənizin Allahı torpağın da Allahıdır”); “*Venetians are born tired and live to sleep*” (“Venesiyalılar bu dünyaya yorulmaq üçün gəlir, yatmaq üçün yaşayırlar”); “*Venice is a paradise for priests and prostitutes*” (“Venesiya keşişlər və əxlaqsızlar üçün cənnətdir”); “*He who looks for help at a gamind table will grow a long hair like a bear*” (“Oyun stolu arxasında kömək axtaranlar ayı kimi uzun saç saxlayacaqlar”); “*God wants us injured but not dead*” (“Allah bizim ölümümüzü yox, incidilməyimizi istəyir”); “*Wine is the milk of the old*” (“Şərab yaşlı adamların südüdür”); “*The first sign of madness is to remember proverbs*” (“Dəliliyin birinci nişanəsi atalar sözlərini xatırlamaqdır”)) və s. [103, s.275].

1580-1660-cı illər arasında Osmanlı sultanlarından I Murad, III Murad, I Bəyazid, II Bəyazid, II Mehmed, I Səlim, I Sultan Süleyman və Mustafa (1360-cı ildən 1603-cü ilə qədər hakim olan Osmanlı türk sultanlarına dair Britaniya dramaturqları çoxsaylı pyeslərini yazmışlar – X.İ.) haqqında yazılan dramlarında Britaniya dramaturqları Qərbi Avropa ölkələri, o cümlədən İngiltərə üçün böyük təhlükəyə çevrilmiş osmanlıların imicini yaratmağa və onlarla mübarizədə Osmanlı türk kimliyini tamaşaçılara çatdırmağa çalışmışlar. Tomas Qoffe (Thomas Goffe (Geoffrey), 1591-1629) “Qəzəbli türk” (“The Raging Turk”) faciəsi (pyes eləcə də “II Bəyazid” (“Bajazet II”) adlandırılmışdır) təxminən 1613-1618-ci illərdə tamaşaya qoyulmuş və dramaturqun ölümündən sonra – 1631-ci ildə nəşr olunmuşdur. Onun pyesi “Cəsur Türk” (“The Courageous Turk”), yaxud “Birinci Murad” (“Amurath the First”) 21 sentyabr 1618-ci ildə yazılmış, 1632-ci ildə çap edilmişdir. Dramaturqun pyəsləri bir yerə toplanaraq 1656-cı ildə “Üç mükəmməl faciə” (“Three Excellent Tragedies”) kimi bir cildə nəşr olunmuşdur.

Corc Pil (George Peele, 1556-1596) “Alsazar döyüşü”ndə (“The Battle of Alcazar”, 1588-1589) III Muradın dramatik obrazını yaratmışdır. Uilyam Şekspirin həmyaşıdı və rəqibi Xristafor Marlo (Christopher Marlowe, 1564-1594) “Böyük Əmir Teymur”, I hissə (“Tamburlaine the Great”, Part I, 1587), həmin pyesin II hissəsini isə bir il sonra (1589) yazmışdır. Pyes dramaturqun ölümündən bir il sonra 1590-cı ildə nəşr edilmişdir.

“Süleyman və Perseda” (“Soliman and Perseda”, 1589-1599) pyesində Sultan Süleymanın, Ser Uilyam Davenantı (Sir William Davenant, 1606-1668) “Rodusun mühasirəsi” (“The Siege of Rhodes”, 1656) pyesində yenə Sultan Süleymanın tarixi obrazlarının dramatik səhnələri tamaşaçıların ən çox tamaşa etdiyi əsərlər sırasında olmuşdur.

Tərtibçi Rəhimağa İmaməliyev Sankt-Peterburqda (Библиотека иностранных писателей о России. Т. I, СПб, стр.55, 57, 59, 77, 80), Bakıda (Azərbaycan tarixi, c. I, Bakı: 1961, s.229) (Путешественники об Азербайджане. Составитель З.И.Ямпольский, т. I, Баку: 1961, стр.75-95) nəşr olunan kitablara istinad edərək “Ürək sözləri” adlı toplusunda XV əsr Venesiya diplomatı, səyyah və yazıçısı Ambroco Kontarininin (Contarini, ? - 1499) Azərbaycanda fəaliyyəti haqqında (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının V cildi, s.496-da Kontariniyə həsr olunmuş bioqrafik məlumat təqdim edilmişdir [32, s.496]. Azərbaycan haqqında yazdığı aşağıdakı seçmələri təqdim etmişdir: “Xalq üzügülər və nəzakətlidir”; “Şamaxı Təbriz kimi böyük deyil, lakin zənnimcə, ondan hər cəhətdən qat-qat yaxşıdır...” Yaxud Qubanı (bəzi məxəzdə – Şabran) belə təsvir etmişdir: “Kiçik”, lakin yaraşqlı şəhərdir. Burda elə gözəl meyvələr, xüsusən almalar yetişir ki, ... adam öz gözlərinə inanmır” [54, s.70].

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Kontarini 1474-1475-ci illərdə Venesiya Respublikasının Ağqoyunlu dövlətində səfiri işləmişdir. Lakin onun Azərbaycana (Ağqoyunlu dövlətinə) diplomatik təyinatı Uzun Həsəni Osmanlı imperiyasına müharibəyə təhrik etmək məqsədi ilə müəyyənləşdirildiyi tarixi mənbələrdə xüsusi qeyd edilmişdir. Onun 1478-ci ildə Venesiyada nəşr etdirdiyi xatirələr kitabında Zaqafqaziya, o cümlədən Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri, ədəbi, ictimai və siyasi həyatına dair məlumatları təqdim olunmuşdur.

Qərbi Avropa, o cümlədən fransız ədəbiyyatında görkəmli şəxsiyyətlərin həyatı ilə əlaqədar yazılmış bioqrafik romanlar müəllifi sırasında yazıçı və dramaturq Romen Rollanın (1866-1944) adı ehtiramla çəkilir. O, 1915-ci ildə ədəbiyyat sahəsində Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Hələ 1895-ci ildə iki il İtaliyada musiqi sənətinə yiyələndikdən sonra Sorbonna Universitetində “Müasir opera teatrının mənşəyi. Avropada Lyulli və Skarlattiyə qədər operanın tarixi” adlı

dissertasiyasını müdafiə edərək həmin Universitetdə musiqişünaslıq kafedrasına rəhbərlik etmiş, musiqişünas-professor kimi fəaliyyət göstərmişdir.

İtaliyada yalnız musiqi sənətinin deyil, eləcə də dram sənətinin sirlərini öyrənən Romen Rollan mədəniyyətdə və ədəbiyyatda bir sıra dram əsərləri ilə böyük tamaşaçı və oxucu sevgisini qazanmışdır. O, 1903-cü ildə “Bethovenin həyatı”, 1905-ci ildə “Mikelancelo”, 1910-cu ildə “Gendel”, 1911-ci ildə “Lev Tolstoy”, 1924-cü ildə “Qandi”, 1930-cu ildə “Remakriş” bioqrafik romanları ilə də yaxşı tanınmışdır.

Hicri tarixi ilə 981-ci (1573-1574) ildə yalnız Ərdəbildə taun xəstəliyi nəticəsində şəhərdə və şəhər ətrafında otuz minə yaxın insanın ölümü tarixin yaddaşında və salnaməçilərin əlyazmalarında Azərbaycanda ağırlı-acılı günlərin xalqın taleyinə yazılmış “ağ ləkələr” kimi qalır.

Açığını söyləmək lazımdır ki, tarixin ayrı-ayrı dövrlərində Britaniya yazarları haqqında yazılmış bioqrafik əsərlərdə dövrün nəbzi, ictimai-siyasi mühitin elə mətləblərinə və faktlarına toxunulmuşdur ki, onlar tarixi istinadlar kimi vətən tarixi haqqında daha düzgün və müfəssəl fikir yaradır. Ən əsas cəhət budur ki, tarixin unudulmazlığında və onun diqqətlə öyrənilməsində Britaniya bioqrafik romanlarının dəyəri ölçüyə gəlməzdir.

Dramaturq Karlo Qoldoninin məşhur “Azarkeş” (“The Fan”) pyesinin birinci səhnəsində venesiyalıları məxsus həyat və məişət mənzərəsinin sadə və yumoristik təsvirinə diqqət yetirək: *“Evaristlə Baron xudmani stolun qənsərində oturub qəhvə içirdilər. Limonoto onlara qulluq edir, Krispino isə öz köşkündə çəkməçilik edirdi; onun yanında, qapının böyründə oturan Koronato qeyd dəftərində cizmaqara eləyirdi. Bootlar ailəsi restoran şüşələrini silməklə məşğuldurlar. Geltrude ilə Kandida isə artırmada nəşə toxuyurdular. Onların sağında dayanan Toqnito meydanı silib süpürürdü. Nina da evinin qapısının qabağında yun əyirirdi. Onun yanında dayanan Moraçio kəndirlə bağlanmış iki ov itini tutub saxlamışdı. Timoteo arabir əczaxanadan başını çıxardır; Suzanna isə arxada öz dükanının qarşısında tikiş tikməklə məşğul idi”* [103, s.162].

Bu bədii parça Venesiya həyatı, məişəti üçün nə qədər adekvat olsa belə, elə hesab edirik ki, dəyişən dünyamızın, eləcə də Venesiyanın hər yeni səhifəsi indi də

bədii tarixə yazılır.

Hər bir tarixi, yaxud yaradıcı şəxsiyyətin, eləcə də hər bir ölkənin, ya da şəhərin tanınması onun güclü, qeyri-adi potensialından, yaratdığı fəvqəltəbii təsir, cazibəsindən asılıdır. O şəxsiyyət, o ölkə, şəhər dünya tarixində o vaxt tanınır və sehir-cazibəsi ilə insanları özünə çəkir ki, onu tarixin yaddaşına bərpa edənlər tapılır və bu haqda öz ürək sözünü söyləyir. Venesiyanın adına əlavə edilən, yaxud onun təyini kimi çıxış edən “saf şəhər” ifadəsinin işlədilməsi də heç təsadüfi deyildir. Piter Akroyd ciddi axtarışları və bu şəhər haqqında onlarla, yüzlərlə tanınmış sənət adamlarının təəssürat və ürək sözləri zəminində apardığı ümumiləşdirmələr, heç şübhəsiz ki, ədəbiyyatda bədii obraza çevrilən Venesiya haqqında bioqraf yazıçının təqdimatı bu obrazın nə qədər dolğun və cəzbedici olduğunu söyləməyə zəmin yaradır.

Aşağıda təqdim olunan sənət adamlarının fikir və rəyləri bioqraf yazıçının seçdiyi mövzunu diqqətlə öyrəndiyindən xəbər verir. Romanın orijinalında oxuyuruq: *“Petrarka (1304-1374; italyan şairi, Renessans dövrü humanist mədəniyyətinin banilərindən biri) onu (Veneciyanı) “başqa bir dünya” kimi təqdim etmişdir, bununla o, bu dünyanın qoşa imici olduğunu söyləmək istəmişdir. Bu, elə Rilkeyə (Rayne Mariya Rilke, 1875-1926. Avstriya şairi), Vaqner Vilhelm (Vagner Vilhelm, 1813-1883; alman bəstəkarı, dirijor, teatr xadimi və publisisti) və Prusta (Prust Marsel, 1871-1922; fransız yazıçısı, Qonkur mükafatı laureatı, 1919) da təsir göstərmişdir. Özünün “Gözə görünməz şəhərlər” (1972) kitabında İtalo Kalvino (1923-1985; italyan yazıçısı, jurnalist və tənqidçisi) fantastik şəhəri dəniz sularına enən mərmər sarayların pillələrini, körpülərin və sonu bilinməyən kanalları, “eyvan, platforma, günbəz, kilsə zəngi qüllələrinin laqunun (dəniz sularından ayrılmış gölün) bozumtulluğunda yaşıl rəngdə bərq vuran adadakı bağlarını təsvir edir. Küblə xan (“dünyadakı bütün tatarların xanı” – monqol hökmdarı) hekayəçi Marko Polodan (1254-1324; venesiyalı səyyah) bunun kimi şəhəri dünyanın harasında görüb-görmədiyini soruşur. Venesiyalı cavab verir ki, “Bunun kimi bir şəhərin mövcud olduğunu heç vaxt təsəvvürümə belə gətirməmişəm”. Belə bir kontekstdə Kalvino (yazıçı) “Gözə görünməz şəhərlər” əsərində özü deyir ki, “mən hər dəfə şəhəri təsvir edəndə Venesiya haqqında nəşə söyləyirəm”. Bu mənada Venesiya bütün şəhərlərin*

ən safıdır” [103, s.93].

Bioqraf yazıçının yaratmaq istədiyi Venesiya obrazının arxasında tarixi sənədlər, tanınmış sənət adamlarının kitablarından seçilmiş alıntılar, arxiv materialları heç şübhəsiz ki, şəhər obrazının qeyri-adiliyi və insanları lərzəyə gətirən faktların təsvirində romanın süjetinə yeni çalar və rəng gətirmişdir. Ən maraqlısı budur ki, Venesiya obrazının hərtərəfli obraz kimi çıxmasında tanınmış sənət adamlarının mühakimə və təəssüratları bioqraf yazıçının təhkiyəsində yeni çalarları ilə oxucu diqqətinə çatdırılmışdır.

Daha sonra Piter Akroyd bir sıra Qərb və Britaniya yazıçılarının Venesiya haqqında rəy və fikirlərini aşağıdakı kimi bədii təsvirə gətirir: *“Bu şəhər (Venesiya) adətən xülya ilə əlaqələndirilir. Henri Ceyms (1843-1916; amerikan yazıçısı) Venesiyada müvəqqəti sakin olduğunu “gözəl xülya” kimi təsvir etmişdir. “Venesiya – o yazır, – bir kəsin xülyasının büsbütün Venesiyasıdır, lakin ən qəribəsi budur ki, xülyaların Venesiyası dəyərə layiq görülən hər hansı reallıqdan daha üstündür”. Beləliklə, Prust (Prust Marsel, 1871-1922; fransız yazıçısı, Qonkur mükafatı laureatı (1919) üçün bu şəhər “mənim elə əvvəllər də tez-tez arzuladığım elə həmin şəhərdir”... Çarlz Dikens “İtaliyadan olan portretlər”ində bütün səyahətini şəhərin (Venesiyanın) nadir sərgüzəşti kimi təqdim etmişdi – “Mən yenidən öz qayığıma qayıdıb xəyallara dalmaqda davam etdim” – Lakin bu, elə bir xəyal, yaxud xülyadır ki, orada dəhşət və qaranlıqla vahimənin cizgiləri ilə çulğalaşıbdır; fentezi, yaxud görüntünün səthinin altında kədərli, qorxunc, dəhşətli daş küçələri” uzanmışdır. Bu (Venesiya) qeyri-adi şəhərdir, ona görə ki, xülyalar səltənəti kimi elə bil onun özülü yoxdur*” [103, s.93-94].

“Xülyalar səltənəti” kimi təqdim edilən Venesiya haqqında hər bir sənətkarın sözünü birləşdirən bir mifik şəhərin qədimdən mövcudluğudur. Lakin bu mifik şəhərdə kök atan reallıq onun yaşam məmləkəti kimi insanlarda yaratdığı şövq, sevinc hissləri heç də bu şəhərin “cəhənnəm” məkanı olmadığına dəlalət edir. Piter Akroydun nikbin bioqrafik yazı üslubu və onun həyat düşüncələrində gələcəyə inam istər-istəməz dünyanın Venesiya adlı xülyalar şəhərində gözlə görünməyən bir romantikanın təəcəssümünü də ifadə etməyə yeni yollar açdığını söyləmək imkanı verir.

Ədəbiyyat xadimlərinin Venesiya haqqında söylədikləri rəy və mühakimələrini romanının süjet xəttində məharətlə ümumiləşdirən Piter Akroydun bioqrafik üslubu müəyyən cəhətləri ilə diqqəti çəkir. Bioqrafik romanda ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin Venesiya səfəri ilə bağlı söylədikləri fikir, rəy və təəssüratların hər birində miflə reallığın aydın ifadəsini görmək mümkündür: “*Şəhər (Venesiya) heç vaxt belə yuxu kimi və qeyri-real görünməmişdi*” (Uilyam Din Houells, 1837-1920; məlumat üçün qeyd edək ki, o, amerikan yazıçısı kimi tanınmışdır; 1861-1865-ci illərdə Venesiyada amerikan konsulu kimi çalışmışdır. “Venesiya həyatı” (“Venetian life”, 1866) kitabının müəllifidir – X.İ.)... “*onun görünüşü yuxuya bənzəyir*” (Bayron, 1788-1824; Britaniya ədəbiyyatının romantik şairi)... “*xülya kimi*” (Hüqo von Hofmannsal, 1874-1920; Vyanada anadan olmuşdur, Avstriya şairi və dramaturqudur)... “*bu xülyaya bənzər şəhər*” (Rayner Mariya Rilke, 1875-1926; Avstriya şairidir)... “*venesiyalının həyatı yuxuya bənzəyir*” (Dizraeli Bencamin, 1804-1881; ingilis siyasi xadimi və yazıçısıdır; 1874-1880-ci illərdə Britaniyanın baş naziri olmuşdur – X.İ.). “*Venesiyada olanda adama elə gəlir ki, o, yuxudadır*” (Con Adinqton Saymondz, 1840-1893; ingilis şairi və tənqidçisidir; “İtaliyada renessans” (“Renaissance in Italy” 1875-1886) adlı monoqrafik araşdırmanın müəllifi kimi tanınmışdır)... “*Xülyaya bənzər və tutqun, lakin dəbdəbəli şəhər*” (Con Raskin, 1819-1900; ingilis tənqidçisi)... “*Mənim arzularımın şəhəri*” (Jorj Sand, ərlək soyadı Düdevandır, 1804-1876; fransız yazıçısı, demokratik romantizmin nümayəndəsi olmuşdur)... “*Gözəlliyin addımlayan xülyası*” (Franses Trollope, 1780-1863; ingilis qadın yazıçısı, səyahət romanlarının müəllifi kimi tanınmışdır)... “*Biz bütün vaxtı bir növ yarıbayarı addımlayan xülya içində olmuşuq*” (Mark Tven, 1835-1910). Ola bilsin, bu ona görə əhəmiyyətlidir ki, bütün qeyd etdiyimiz alıntı və ifadələrin hamısı on doqquzuncu və erkən iyirminci əsrlə tarixləşir. Onlar mədəniyyətin bir parçasıdır və onun iç həyatı ilk dəfə öyrənməyin obyektı kimi məşhur müddəaya çevrildi... Ziqmund Freyd (1856-1939; Avstriya nevropatoloqu, psixiatr və psixoloqu, psixoanalizin banisi) bir neçə məqsəd və münasibətlə Venesiyada olmuşdur. O, özünü çox narahat edən xülyalardan çıxış edərək şəhəri (Venesiyanı) “xülyaların interpretasiyası” adlandırmışdır. Bura (Venesiya) Laqunun (dəniz sularından ayrılmış göl) üzərindən

keçən hərbi gəmiyə bənzəyirdi” [103, s.94].

Beləliklə, “Venesiya. Saf şəhər” bioqrafik romanından gətirdiyimiz alıntı bir daha onu təsdiq edir ki, tarixən dünyanın ayrı-ayrı xalqlarının iqtisadi, siyasi və mədəni-ədəbi dünyasında müəyyən əlaqələri ilə seçilən Venesiyanın realist bədii obrazının yaradıldığını söyləmək olar. Bioqrafik romanda Venesiya obrazının həqiqi faktlar üzərində qurulma əsaslarını müəyyənləşdirərək bu tipli romanlarla postmodern ədəbiyyatşünaslıqda ədəbi məkan obrazının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinin şahidi oluruq. Piter Akroydun “Venesiya. Saf şəhər” əsərində mif və reallığın vəhdəti şəklində əks olunduğu mütəmadi marağa səbəb olan unikal bioqrafik roman kimi bədii-estetik keyfiyyət orijinallığından xəbər verir.

3.2. Piter Akroydun romanlarında XIX əsr ingilis yazıçılarının bioqrafiyasının görünməyən tərəfləri

Britaniya ədəbiyyatı tarixinin tənqidi realizm, yaxud kraliça Viktoriya dövrü (Victorian period, 1830-1900) ölkədəki siyasi, sosial, iqtisadi problemlər zəminində mədəni-ədəbi həyatın yaddaşında öz paradoksları ilə bədii və dramatik təcəssümünü tapdı.

İngiltərənin kraliçası Viktoriya (Victoria, 1819-1901) 1837-ci ildən kraliça taxt-tacına sahib olanda 18 yaşı var idi və o, nə az, nə də çox, düz 64 il hakimiyyətin uzunömürlü kraliçası kimi bütün dünyada tanınan qeyri-adi şəxsiyyət kimi şöhrət qazandı. Kraliça Viktoriyanın bioqrafiyasına nəzər salanda onun hələ 13 yaşından ölümünə az qalmış zamana qədər mədəniyyət və ədəbiyyata hədsiz maraq göstərdiyinin şahidi oluruq. Kraliçanın ayrı-ayrı insanlara, tarixi şəxsiyyətlərə ünvanlanmış saysız-hesabsız məktublar (hətta onun öz böyük qızı Vikiyə (Vicky) yazdığı həyatı məktublar və qızının anasına göndərdiyi cavablar küll halında toplanıb nəşr edilmişdir – X.İ.), eləcə də təxminən 100 cildlik gündəliyi və jurnal qeydləri ədəbi çevrənin adamları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Lakin kraliça Viktoriyanın “1848-1861-ci illərdə Haylənddə (Şotlandiyada) ömür kitabımızdan

yarpaqlar” (“Leaves from a Journal of our Life in the Highlands 1848-61”) adlı birinci kitabı 1868-ci ildə, onun Şotlandiya həyatının 1862-1863-cü illərini əhatə edən “Daha çox yarpaqlar” (“More Leaves”) adlı ikinci kitabı isə 1883-cü ildə nəşr olunmuşdur.

Doğrudur, hakimiyyətdə olan bütün imperatorların, yaxud şahların, şahzadələrin mədəniyyət və ədəbiyyata maraqları az, ya çox ola bilər. Ən maraqlısı budur ki, kraliça Viktoriya son dövr Böyük Britaniya ensiklopedik ədəbiyyat nəşrlərində öz dövrünün işıqlı ədəbiyyat adamı kimi yazıçılar sırasına daxil edilmişdir. Kraliçanın öz xalqının və imperiyasının siyasi-sosial mədəniyyətində rolu mədəniyyət və ədəbiyyat alimlərinin araşdırma obyektinə çevrilmiş, tədqiqatçılardan M.Homans (M.Homans) və A.Münixin (A.Munich) redaktəsi ilə “Kraliça Viktoriyanın bərpası” (“Remaking Queen Victoria”, 1997), C.Plankettin (J.Plunkett) “Kraliça Viktoriya: İlk Media hökmdarı” (“Queen Victoria: First Media Monarch”, 2003) adlı kitabları nəşr edilmişdir.

Kraliça Viktoriya öz ölkəsinin görkəmli sənət adamlarından Uilyam Şekspir (William Shakespeare, 1564-1616), Tomas Makaley (Thomas Macaulay, 1800-1859), Fransis Barney (Frances Burney, 1749-1810), Ceyn Austinin (Jane Austen, 1775-1818) əsərlərini mütləq edərək gündəliyində qeydlərini mühakimələrini qələmə almışdır. Öz hakimiyyəti dövründə yazıb yaradan şair və yazıçılardan isə Valter Skott (Walter Scott, 1771-1832), Çarlz Dikkens (Charles Dickens, 1812-1870), Bronte ailəsi: Anna Bronte (The Brontes: Anne Bronte, 1820-1849), Branvel Bronte (Branwell Bronte, 1817-1848), Şarlotta Bronte (Charlotte Bronte, 1816-1855), Emili Bronte (1818-1848), Elizabet Qaskell (Elizabeth Gaskell, 1810-1865), Corc Eliot (George Eliot, 1819-1880), Bencamin Disraeli (Benjamin Disraeli, 1804-1881) və Alfred Tennisonun (Alfred Tennyson, 1809-1892) yaradıcılığını yaxından izləmiş və bu haqda gündəliyində öz sözünü söyləmişdir. Alfred Tennisonu “məhəbbət və itki”nin (“Love and loss”) mükəmməl şairi adlandıran kraliça onunla dostluq etmiş, yaradıcılığını dəyərlənmişdir.

Britaniya ədəbiyyatının bir sıra sənət korifeyləri, o cümlədən Cefri Çoser, Con Milton, Uilyam Şekspir, Çatterton, Uilyam Bleik, Uilki Kollins, Çarlz Dikkens və

başqalarının haqqında bioqrafik romanlarında özünəməxsus və bənzərsiz yazı üslubu ilə çıxış etmişdir. O, hər bir romanında ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin həyat-yaradıcılıq bioqrafiyasının qeyri-adiliyi ritorik suallarının düzgün və əsaslı cavablarını axtarmışdır. Bəri başdan qeyd edək ki, tədqiqat işinin bu bölməsində Çarlz Dikkensə və Uilki Kollinsə həsr olunmuş bioqrafik romanlarda bu yazıçıların dərs kitablarında, monoqrafik nəşrlərdə toxunulmayan bioqrafik detalların təhlil və şərhı verilmişdir. İngilis ədəbiyyatında adı geniş oxucu kütləsinə o qədər də tanış olmayan Çatterton (Thomas Chatterton, 1752-1770) adlı 18 il ömür yaşamış bir gənc yazarın həyat və yaradıcılıq bioqrafiyasına həsr olunmuş “Çatterton” (“Chatterton”) bioqrafik romanına qısa nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Əvvəla, qeyri-adi və qısa həyat yolu keçmiş bu gəncin qısa bioqrafiyasına nəzər saldıqda aydın olur ki, o, İngiltərədə Kolstonun məktəbində (Colston’s School) təhsil almış və 14 yaşında məktəbi bitirərək hüquq məsləhətxanasında vəkıl şagirdi təyin olunmuş, 1768-ci ildə “Felix Farley’s Bristol Journey” adlı mətbu orqanında psevdo-arxaik nəşrdən bir fəslı çap etdirərək onun əslinin Müqəddəs Mariya Redcliffe kilsəsindəki (Struktur Mary Redcliffe) sandıqdan tapdığını bəyan etmişdir. Bu, yerli antikvarların diqqətini cəlb etmişdir. Beləliklə, gənc Çatterton antikvarlara saxta sənədləri və nəsil şəcərəsini təqdim etmişdir. Gənc Çatterton yazdığı şeirlərin Bristol taciri Uilyam Kaninqenin (William Canynge) dostu olan XV əsr Bristol rahibi olan Tomas Rouleyə (Thomas Rowley) məxsus olduğunu təkid etmişdir. Hətta, gənc yazar hər iki dost – Tomas Rouleylə Uilyam Kaninqe arasında məktubları və digər əsaslandırmağa çalışdığı sənədləri hazırlamışdır. Çatterton 1768-ci ilin dekabrında hazırladığı şeirlərin bir qismini çapa təqdim etmiş və Dodsley adlı nəşir həmin şeirləri nəşr etmişdir.

Beləliklə, Tomas Çatterton dünyada məşhur olan saxta ədəbiyyat tarixində özünəməxsus şöhrət qazandıqdan sonra bir sıra ədəbiyyat tarixçilərinin və yazarların diqqətini çəkmiş və onun haqqında araşdırmalar aparılmış, əsərlər yazılmışdır. Tərkibində kimyəvi arsen turşusu olan zəhərli maddəni qəbul edib uğursuz həyatına son qoyan Tomas Çatterton gənc yaşında özünü zəhərləmiş, intihar etmişdir. Piter Akroyd gənc yazarın bioqrafiyasını araşdıraraq “Çatterton” (“Chatterton”) adlı romanını yazmışdır. Romanda mifin və gerçəkliyin faktlar reallığı bədii əksini

tapmışdır.

Piter Akroyd adını qeyd etdiyimiz romanında Çattertonun bioqrafiyasını kraliça Viktoriya dövrünün şairi Corc Mereditin (George Meredith, 1828-1909) gənc yazara həsr etdiyi hekayəsi fonunda hamını düşündürən – gənc bir yazarın intiharı və onun kimliyi haqqında tarixi sənədlərin dili ilə öz sözünü söyləmişdir. Romanın bioqrafik janrda yazıldığı qeyd olunsa da, bir çox tədqiqatçı alimlər əsərdə tarixi həqiqətin, detektiv axtarışların üstünlük təşkil etdiyini xüsusilə qeyd etmişlər. Belə bir mühakimənin irəli sürülməsində Piter Akroydun romanında yaratdığı uydurulmuş Çarlz Viçvud obrazını nümunə gətirirlər. Əlbəttə, romanda uydurma obrazla onun bütövlükdə bioqrafik deyil, detektiv janrda yazılmış roman olduğunu söyləmək problemə birtərəfli münasibət təsiri bağışlayır.

Britaniya ədəbiyyatı tarixində Çatterton qısa ömrü, faciəvi ölümü və zəngin ədəbi irsi ilə bir çox sənət adamlarını düşündürmüşdür. Britaniya romantizminin tanınmış şairi Con Kits (John Keats, 1795-1821) “Endimion” (“Endymion”) adlı poemasını Çattertona ithaf etmişdir (Poema 1817-ci ildə yazılmış, 1818-ci ildə çap edilmişdir). Çattertonu “ingilis dilində yazan ən saf şair” adlandıran Con Kits onu həm də ingilis ədəbiyyatının banisi Cefri Çoser kimi “ingilis ədəbiyyatında əsl ingilis idiomları”nı yaratdığını ifadə etmişdir [107, s.188].

İngilis ədəbiyyatı tarixində orijinal üslubu və poetik ifadə tərzilə silinməz iz qoyan Tomas Çattertonun bədii yaradıcılığına və bioqrafiyasına işıq tutan Piter Akroydun “Çatterton” romanının bir çox problemlərə aydınlıq gətirdiyini söyləmək mümkündür. Gərgin yaradıcılıq axtarışlarının məhsulu olan bu romanın ali məktəblərimizdə xarici ölkələr ədəbiyyatı proqramına daxil edilməsi isə XVIII əsrin ikinci yarısında ədəbiyyat tarixinin daha əhatəli öyrənilməsinə geniş imkanlar açır. XIX əsr ingilis ədəbiyyatında Çarlz Dikkens və Uilki Kollinsin həyatına və yaradıcılığına həsr olunmuş Piter Akroyd romanlarının diqqətlə öyrənilməsində haqqında qısa təhlil və şərhləri təqdim etdiyimiz “Çatterton” romanının bir növ “körpü” rolu oynadığını söyləmək lazımdır. Doğrudur, Çarlz Dikkens və Uilki Kollins dövrü arasında təxminən 50 ildən çox zaman ayrılığı olsa da, bioqrafiyaların ümumi ahəngində bu dövrləri bir-biri ilə bağlayan Piter Akroydun bioqrafik janrının daxili bağlantıları

məhz böyük sənət adamlarının taleyüklü yaradıcılığı ilə onların yazıçı şəxsiyyətini müəyyənləşdirən cizgiləri özündə ehtiva edir.

Azərbaycan ədəbi tənqidində Çarlz Dikkins (Charles Dickens, 1812-1870) haqqında mərhum prof. Əkbər Ağayev yazırdı: “...*Dikkensin romanlarında, hekayələrində, oçerklərində verilən həyat həqiqətləri öz reallığı və tipikliyi ilə diqqəti cəlb edir, öz parlaqlığı və inandırıcılığı ilə fərqlənir, rəngarəngliyi ilə oxucuların hafizəsində və qəlbində nəqş salır. Çünki qələmə aldığı hadisələrin, göstərdiyi insanların, nağıl etdiyi əhvalatların əksəriyyətini o özü görüb müşahidə etmiş, öyrənib tədqiq etmişdi, şəxsən özü həmin qəmli və müsibətli dəqiqələri yaşamışdı, sonra da bunların hamısını yazmışdı, özü də ustalıqla, bədii yaradıcılığa yeniliklər gətirə-gətirə, bədii nəsrə zənginləşdirə-zənginləşdirə, ən başlıcası isə - sənətkar məsuliyyəti ilə yazmışdı*” [2, s.4].

Müəllifin ədibin həyat və yaradıcılığına dair fikir və mülahizələrində bir həqiqət vardır. Lakin Çarlz Dikkensin həyatının gizli və açıq təfərrüatları haqqında dərslik, elmi nəşrlərdə geniş məlumat və şərhlər demək olar ki, azlıq təşkil edir. Nədənsə keçmiş sovet ideologiyasının hökm sürdüyü dövrdə həm dünya, həm də keçmiş sovet yazıçı və şairlərinin gizli həyatına dair tənqidi materialın, yaxud bioqrafik məlumatların təfərrüatlarının ədəbi-elmi şərhinə qadağa qoyulmuşdu. Yazıçıların yaradıcılığı onların bioqrafik faktlarından təcrid edildiyindən onların şəxsiyyəti və yaradıcılığı geniş ədəbi-elmi müzakirədən kənar qalmışdır.

Piter Akroydun ilk dəfə 2002-ci ildə Londonda nəşr etdirdiyi “Dikkins: açıq-aşkar həyatı və gizli ehtirası” (“Dickens: Public Life and Private Passion”) adlı kitabı 2003-cü ildə Amerikada çap edilmişdir [100]. Lakin kitabın iç səhifəsində və mündəricatında onun ikinci adı “Çarlz Dikkensin həyatı və dövrü” (“The Life and Times of Charles Dickens”) kimi təqdim edilmişdir. Roman on fəsildən və indeks-göstəricidən ibarətdir. On fəslin hər birinə verilən kiçik sərlövhələr isə aşağıdakı kimidir: “Uşaqlığın sınaqları” (I fəsil), “İnsanları əyləndirmək lazımdır” (II fəsil), “Yazı və islahat” (III fəsil), “Dikkins Amerikada” (IV fəsil), “Avropa sərgüzəştləri” (V fəsil), “Böyük ifaçı” (VI fəsil), “Dünyanın ağır yükü” (VII fəsil), “Ev həqiqətləri” (VIII fəsil), “Açıq-aşkar və gizlin” (IX fəsil), “Ömrün son illəri” (X fəsil).

Əslində Piter Akroydun Çarlz Dikpensə həsr etdiyi bioqrafik romanını indiyə qədər heç bir kitabda ədəbi əksini tapmayan orijinal sənədli roman da adlandırmaq olar. Ədibin ev muzeyindən, ayrı-ayrı arxiv və kitabxanalardan, Vaşinqtondakı Konqres kitabxanasından, şəkil qalereyalarından əldə edilmiş sənəd, məlumat, foto və rəsmlər əsasında yazılmış romanı Dikpens sevərlər arasında geniş şöhrət qazanması isə Piter Akroydun tarixçi-yazıçı istedadı və erudisiyasından xəbər verir.

Britaniyanın sevilə-sevilə oxunan sənət nəhənglərindən biri – Çarlz Dikpensin açıq-aşkar həyatı və gizli ehtirasına həsr olunmuş romanının diqqəti çəkən məqamlarından biri ingilis ədibinin yazdığı əsərlərindən bədii parçaların bioqrafik romanda məharətlə istifadə olunmasıdır.

Hələ məktəbdə təhsil aldığı illərdə Çarlz Dikpens XVIII əsr Britaniya ədəbiyyatının tanınmış yazıçı və dramaturqlarından Henri Fildinqin (Henry Fielding, 1707-1754) “Tom Counz” (“Tom Jones”, 1749), şotland əsilli Tobias Smolletin (Tobias Smollet, 1721-1771) “Roderik Rəndom” (“Roderick Random”, 1748) və “Pereqrine Piki” (“Peregrine Pickle”, 1751) adlı macəra romanlarını mütaliə etmişdi. Bu kitabların onun yaradıcılığına güclü təsir göstərdiyini qeyd edən Piter Akroyd ədibin xarakterinin formalaşmasında, onun həyat kredosunun müəyyənlişməsində uşaqlıq illərində keçirdiyi həyatının mühüm rol oynadığını xüsusilə qeyd edir. O, yazır: *“Dikpens bütün ömrü boyu pul qazanmaqla məşğul olmuşdu: o, başqalarına xeyirxah və səxavətli münasibətdə olmuşdur. Lakin kasıblığın ilkin təcrübəsi onun özünəməxsus xarakterinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır”* [100, s.27].

Güclü zəkası, yumoru və qeyri-adi, həyatsevər davranışı ilə müasirlərinin yaddaşında, söhbətlərində xoş ovqat yaradan Çarlz Dikpens fenomen bir şəxsiyyət olmuşdur. O, çətin həyat yükünü ürəyində gəzdirə-gəzdirə gözəl romanları ilə dünya ədəbiyyatının klassik yazıçılarından biri olmuşdur. Uşaqlığından arzusunda olduğu uğur və mal-dövlətə sahib olanda isə bu dünya ilə vidalaşdı.

Piter Akroydun romanının I fəslində oxuyuruq: *“Sonralar o (Çarlz Dikpens – X.İ.), etiraf etmişdi ki, dünyaya aktyor kimi gəlmiş və hələ uşaq ikən bütün hərəkət və münasibəti ilə komik mahnıların bacarıqlı ifaçısı olmuşdur. Həyatının sonrakı dövründə açıq qiraətləri ilə dövrünün ən böyük ifaçısı kimi alqışlanmışdı. Lakin*

atasının ilk dəfə onu oxumağa və rəqs etməyə gətirdiyi meyxanalarda onun bacarığı və istedadı da burada ilk dəfə pərvəriş tapdı... Uşaq ikən o, özünün oyuncaq teatrının sahibi oldu və elə o vaxtdan sonra dünyanın bir səhnə kimi görüntüsünü ürəyində yaşatdı. Mübahisə edib söyləyə bilərlər ki, onun bütün romanları bax elə həmin bu görüntüdən yaranıb: əlbəttə, onun (Çarlz Dikkensin – X.İ.) öz şəxsi həyatı elə olduğu kimi bu səhnə alovunda çevrələnibdir” [14, s.8-9].

Çarlz Dikkens Azərbaycan ədəbi tənqidi auditoriyasında “ingilis milli mədəniyyətinin iftixar etdiyi yazıçılar nəslinə mənsub olan”, yaradıcılığı ilə İngiltərə tənqidi realizmi tarixində yeni səhifə açan Boz təxəllüsü ilə ədəbi aləmdə məşhurluq qazanan oçerk, hekayələr və romanlar müəllifi kimi tanınır. Hal-hazırda Azərbaycanın ali məktəblərində tədris olunan “XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi” adlı dərslikdə görkəmli ədibin yaradıcılıq fəaliyyətinə dair verilən dövrləşmədə onun dramaturji fəaliyyəti unudulmuşdur. Dikkensin yaradıcılığını dörd dövrə bölən dərslik müəllifləri onun yaradıcılığının birinci dövrü haqqında qeyd edirlər ki, *“Bu dövrdə “Bozun oçerkləri”, “Pikvik klubunun qeydləri”, “Oliver Tvistin macəraları”, “Nikolas Nikklbinin həyatı və macəraları” romanları və bir sıra başqa əsərləri yazılmışdır...”* [56, s.482].

Çarlz Dikkensin yaradıcılığında, xüsusilə yaradıcılığının birinci dövründə onun pyesləri haqqında məlumatın verilməsi, fikrimizcə, daha dəqiq faktları tələb edir. Piter Akroyd yazıçının yaradıcılığının ilk dövründə yazdığı əsərlərin, xüsusilə dram əsərlərinin spesifikasiyasına toxunaraq yazır: *“O (Çarlz Dikkens – X.İ.), “Kəndin nazlı-qəmzəli qadınları” adlı pyesini yazmağa macal tapmış, onu özünün “Qəribə centlmen” (“The Strange Gentleman”) adlı başqa bir pyesi ilə tamaşaya qoymuşdu.*

Dikkensin dramları onun nəsr əsərləri kimi eyni şöhrəti, yaxud tamaşaçı rəğbətini qazanmamışdı” [100, s.31].

Lakin Piter Akroyd Çarlz Dikkensin dramaturji yaradıcılığından söhbət açarkən onun ilk düşüncələrinin səhnə üçün nəzərdə tutulduğunu qeyd edərək, XIX əsrin əvvəllərində dram əsərləri üçün müəyyən naturalizm, yaxud realizmin tələb olunduğunu və ingilis ədibinin bu meyarlardan müəyyən qədər uzaqda dayandığını göstərmişdir.

Çarlz Dikkensin həyatında baş vermiş sevgi macəraları xüsusilə diqqəti çəkir. Piter Akroyd ədibin macəralarını romanın süjet xəttində müəyyən cizgiləri ilə qələmə almışdır. Romanın I fəslində Çarlz Dikkensin uşaqlıq təcrübələrinin onun bir kişi və sənət adamı kimi formalaşmasında mühüm rolu olduğu göstərilmişdir. Lakin romanın II fəslində ədibin özündən bir yaş böyük Maria Beadnell adında bir bankir qızına aşiq olduğu və bu məhəbbətin “daşa dəydiyi” qeyd olunur. Çarlz Dikkens ömrünün son günlərində ilk məhəbbətini unutmamış və yazırdı ki, *“bu sevgi elə bir dərin təəssürat yaratmışdır ki, indi ona hisslərimi boğan bir adət kimi baxıram. Və bilirəm ki, bu, indi mənə məxsus olan təbiətimə yaddır. Lakin o yenə də, hətta öz övladlarımla belə çox gənc olmasına baxmayaraq onlara məhəbbət və bağlılığımı göstərmək üçün mənə diqqətli olmağa təhrik edir”* [100, s.21].

Çarlz Dikkens həyatındakı ən ağır, məşəqqətli anları, hətta çəkmə yağı istehsal edən fabrikdə işlədiyi ən çətin, ağır epizodları ailəsindən gizli saxlamış, bu haqda onlarla bir kəlmə belə kəsməmişdir.

19 yaşında ikən “Parlament güzgüsü” (“Mirror of Parliament”) redaksiyasında işə başlayan Çarlz Dikkens öz dövrünün xaotik siyasətinə baş vurası olmuşdur. Kiçik yaşlarından işləmək məcburiyyətində qalan Britaniya uşaqlarının ağır, məşəqqətli həyatı və kasıblığın vahiməsi ömrü boyu xatirəsində yaşamışdır. Bütün bunlar Çarlz Dikkensin yazılarında realist bədii təsvirini tapmışdır.

Çarlz Dikkensin ömür-gün yoldaşı Katerina Hoqart (Catherine Hogarth) əslində onunla bir qəzet redaksiyasında çalışan həmkarlarından birinin qızı idi. 1836-cı ilin baharında nişanlanan Çarlz Dikkens bir il sonra – 25 yaşında özündən dörd yaş kiçik Katerina ilə ailə həyatı qurmuş və bu izdivacdən onların on uşağı dünyaya gəlmişdir.

Çarlz Dikkensin həyatındakı sevgi olaylarından söhbət açan Piter Akroyd ədibin bütün qəlbini təlatümə gətirən zövcəsinin bacısı Meri Hoqartın (Mary Hogarth) adını çəkir. Bioqraf bu gənc qızın çox qısa həyatının xronikasını oxucunun gözləri qarşısında canlandırmağa çalışmışdır. Romanın yaddaqalan cəhətlərindən biri Piter Akroydun kitabında mətnlərlə uyğunluq təşkil edən rəsm və foto şəkillərin verilməsidir. Kitabın 36-cı səhifəsində Meri Hoqartın rəsminin yuxarı hissəsində oxuyuruq: *“Katerinanın (Çarlz Dikkensin həyat yoldaşının – X.İ.) kiçik bacısı Meri*

bu ailəyə onun üzvü kimi daxil oldu. İndi on beş yaşın içində idi. Dikkensin qəlbində artıq ona qəribə və ən böyük pak hiss, ehtiras oyanmışdı” [100, s.36].

Bioqrafik romanın V fəslində hər səhər “Pikvik” (“Pickwick”) və “Oliver” (“Oliver”) romanı üzərində işlədiyi bir zamanda ədibin ilk övladının – Çarlz deyə öz adı qoyulduğu oğlunun dünyaya gəldiyi nəql edilir. Həmin vaxtlar, günlərin birində Çarlz Dikkens, Katerina Dikkens və onun bacısı Meri Hoqartla teatr tamaşasından evə gələndə baldızı “öz adəti üzrə xoş ovqatla” yuxarı mərtəbədəki yataq otağına qalxanda bərk qara-qışqırıq qoparır. Həmin günün səhəri Meri Hoqart Çarlz Dikkensin qolları üstündə can verir. Piter Akroyd ölüm və sevgi səhnələrinin bir-birinə qol-budaq olduğunu incə təfərrüatı ilə kitabının səhifələrində yenidən canlandırmışdır. Kitabda oxuyuruq: *“Allaha şükürlər olsun ki, o, mənim qollarımın üstündə öldü” – Dikkens keçmiş dostlarından birinə yazırdı – “və ən son nəfəsində o, pıçıltı ilə mənim adımı çəkdi...”* [100, s.45-47].

Bu sevgi ilğımının yadda qalan maraqlı məqamlarından biridir. Çarlz Dikkensin sevdiyi gənc qızın qəbir daşı üzərində “Gənc, gözəl və lütfkar” (“Young, Beautiful, and Good”) sözləri həkk edildi.

Meri Hoqart bu dünyaya vida söyləyəndə Çarlz Dikkens qızın barmağındakı üzüyü çıxarıb bu dünyadan köçənədək onu əziz yadigar kimi barmağında gəzdirmişdi. *“O (Meri Hoqart – X.İ.), daima ədibin düşüncələrində yaşamışdır, hətta o, bu qızı xəyallarında yaşatmışdır. Daha vacibi budur ki, bu qızın surəti onun nəsrinə qədəm qoyan – Dora, Balaca Nell və Florens Dombi kimi məhkum edilmiş, yaxud min bir əzab-əziyyətə düçar olmuş bütün gənc qadın obrazlarında təcəssümünü tapmışdır”* [100, s.47].

Bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, Piter Akroyd bioqraf yazıçı kimi Çarlz Dikkensin yaxın dostu və həmkarı XIX əsr İngiltərəsinin ilk peşəkar bioqraf yazıçısı kimi məşhur olan Con Forsterin (John Forster, 1812-1876) 1872-1874-cü illərdə yazdığı üç cilddən ibarət olan “Dikkens” (“Dickens”) adlı bioqrafik kitabından maraqlı alıntılar vermişdir. “İngilis ədəbiyyatının Oksford bələdçisi” (“The Oxford Companion to English literature”) ensiklopedik nəşrində ədibin yaxın dostu Con Forster haqqında oxuyuruq: *“1837-ci ildən o (Con Forster – X.İ.), Dikkensin*

əlyazmasındakı hər cümləni oxumuşdur” [114, s.385].

Piter Akroyd yazır: *“Con Forster sütül bir gənc idi, əslə Tayn (Tyne) çayının sahilində yerləşən Nyukasldan (Newcastle) idi və öz imzasını jurnalist, şərhçi kimi tanıtırmışdı: ayca Dikkensdən bir az kiçik idi. Lakin onların dostluğu dərhal baş tutdu və sözün həqiqi mənasında daimi oldu. Bu həmin Forster idi ki, Dikkens həm maliyyə məsələlərində, həm də ev işlərində öz həyatının ən çətin anlarında dərdini onunla bölüşür, ona müraciət edirdi. Və ədibin birinci əsas bioqrafiyasını yazacaq şəxs də elə Forster olmuşdur... Onun heç vaxt belə həqiqi dostu olmamışdı”* [100, s.41].

Çarlz Dikkensin obrazına daha bir işıq salan məqam onun Liverpulda olarkən çox diqqəti çəkən bir hadisə ilə bağlıdır. Piter Akroyd yazır: *“O (Çarlz Dikkens – X.İ.), baldızı Meri Hoqarta həddən ziyadə bənzəri olan gənc qadın Kristiana Uellerlə (Christiana Weller) rastlaşmışdır. Onun on səkkiz yaşı vardı. Dikkensin qolları üstündə ölənin Meridən olsa-olsa bir yaş böyük idi. Görünür o (Çarlz Dikkens – X.İ.), dərhal ehtirasın sərsəmlənməsinə düçar olmuşdur”* [100, s.99].

Ədibin həyat yolunda onun insanlara olan böyük həyat və insanlıq sevgisi, mərhəməti ölçüyəgəlməzdir. Çarlz Dikkensin qadınlara olan və ürəyindən keçən sevgi işığında gözəlliyi yaxından duyan, ona biganə qala bilməyən yazıçının gizli şıltaqlığı, ehtirası demək olar ki, bütün ailə üzvlərinə mənfi təsir göstərmişdir.

Çarlz Dikkensin bioqrafik portretini çəkən Piter Akroyd onun həyatında sevgi macərasının daha bir tipini yaratmışdır. Bunu onun Ellen Ternan adlı gözəl bir xanıma olan rəğbət və məhəbbəti ilə yoğrulmuş macərası da adlandırmaq olar.

Çarlz Dikkensin Meri Hoqartın imicinin, yaxud ruhunun Ellen Ternanda tapdığını söyləyən [100, s.166] Piter Akroyd ədibin yeni gözəl xanımla baş tutan sevdasının sonralar Dikkenslər ailəsində böyük qalmaqallara səbəb olduğunu nəql edir. Günlərin birində ədibin zövcəsi Katerina Dikkens evində saxlanılan bilərziyin Ellen Ternan üçün alındığını bilib qısqanclıq içində Çarlz Dikkenslə ailə həyatına çarpaz xətt çəkir.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında ədibin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatda oxuyuruq: *“Xırda məmur ailəsində doğulmuşdur. İngilis ədəbiyyatında*

realist sosial romanın görkəmli yaradıcılarındandır” [14, s.449].

Realist yazıçı Çarlz Dikkensin ömür-günündən, həyatından gələn anlar onun yaradıcılığında müəyyən dərəcədə bədii əksini tapmışdır. Təbii ki, yazıçı bioqrafiyasının onun sənət əsərləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi indi müasir və müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran ən aktual və vacib problemlərdən biridir.

“Onu (Dikkensi – X.İ.) həmişə “qəribə” adam sanıblar: məktəbli dostları xeyli illər onu bu cür müşahidə ediblər, məsələn o, “həddini aşan gülüşlərə” çox meylli olubdur. Lakin bu, ümumiyyətlə qeyri-adi və əsəbi şəxsiyyətin yalnız bir cizgisidir” [100, s.63] yazan Piter Akroyd Çarlz Dikkensin yazıçı şəxsiyyəti və manerasının hər detalına aydınlıq gətirmək məqsədi ilə yazıçının şəxsi həyatına dair bir çox məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Həyatı boyu ürəyində sevgisini insanlarla bölüşməyə çalışan Çarlz Dikkensin sevgiləri içərisində onun İngiltərənin kraliçası Viktoriyaya olan məhəbbəti də unudulmamışdır. Piter Akroyd kraliça Viktoriyanın Şahzadə Albertlə nikah bağlamasını çox böyük qısqançlıqla qarşılayan Çarlz Dikkensin ingilis kraliçasına belə vurulduğunu qeyd etmişdir. Gənc kraliçanı ürəkdən sevdini byan edən yazıçının bu sevgisi də onun ilk ailə həyatı qurduğu illərə təsadüf edir.

Bioqrafik romanının “Evin həqiqətləri” adlı bölməsində Piter Akroyd kraliça Viktoriya ilə Çarlz Dikkens münasibətlərinə də müəyyən yer verilmişdir. Artıq ədəbi aləmdə özünü yetkin yazıçı kimi tanıtdıran Çarlz Dikkensin yazdığı dram əsərlərinin tamaşasına ictimai maraqla yanaşı, kraliça Viktoriyanın bu tamaşalara baxmaq marağı ilə bir epizod diqqəti çəkir. Kraliça “Buz bağlamış dərin yer” (“The Frozen Deep”, bu pyes Çarlz Dikkensin dostu yazıçı Uilki Kollinslə şərikli hazırlanmışdır – X.İ.) pyesinin Bakinqam Sarayında tamaşaya qoyulmasını təklif etsə də, Çarlz Dikkens təklifə soyuq münasibətini ifadə etmiş və bu tamaşada həvəskar aktrisa kimi çıxış edən qızlarının kraliçaya təqdim olunmasına razı olmadığını bəhanə gətirmişdir.

Çarlz Dikkensə həsr olunmuş bioqrafik romanında ədibin müasirləri olan şair, yazıçılarla əlaqələri və görüşlərinin dinamik detalları ilə araşdırılıb qələmə alındığının şahidi oluruq. Romanda oxucu yaddaşına həkk olunan detallar müəyyən məqamları ilə diqqəti cəlb edir. Bir vaxtlar borclular həbsxanasında həyatının ağır

məngənəsində əziyyət çəkən atası Kentdə üzü Medney düzənliyinə baxan rahat bir malikanəni oğluna göstərib var-dövlət sahibi olanda onu almağı məsləhət bilmişdi. Həqiqətən də, arzusu çin olan Çarlz Dikkins zaman gələndə “Gad’s Hill Place” adlanan həmin rahat malikanəni satın alıb məskunlaşmışdı.

Danimarka yazıçı-nağılcısı Hans Kristian Andersen (Hans Christian Andersen, 1805-1875) ədibin yeni malikanəsinə baş çəkmiş, beş həftə qonaq qalmışdır. “İngilis ədəbiyyatının Oksford bələdçisi” adlı ensiklopedik nəşrdə Hans Kristian Andersen haqqında bioqrafik məlumatda da onun Çarlz Dikkenslə görüşü və hətta ona “Şairin gün-günorta çağının xülyaları” (“A Poet’s Day Dreams”) adlı yazısını həsr etdiyini və 1857-ci ildə ədibin qonağı olduğunu [105, s.59] göstərmişdir.

Hans Kristian Anderseni Azərbaycanda da yaxşı tanıyırlar. Onun əsərləri və tərcümeyi-halı haqqında ayrı-ayrı nəşrlərdə məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Tədqiqatçı alim Şahin Xəlilli yazır: *“Canlı danışiq dili, yürək nağılcı koloriti, yığcam süjet xətti, fantaziya ilə real həyatın poetik vəhdəti, qeyri-adi yazıçı-nağılcı təhkiyəsi H.K.Andersen nağıllarının gözəl tərcümələrinə yeni-yeni cığırılar açdı. Və bu cığırılarla öz milli folkloruna zənginlik gətirən dünya xalqlarından biri də Azərbaycan türkləri oldu. Yazıçı-nağılcı H.K.Andersenin doğma dilimizə tərcümə edilmiş, nəşr üzü görmüş nağıl topluları isə bunlardır: “Çirkin ördək balası” (1938), “Nağıllar və hekayələr” 1949), “Düyməcik” (1962), “Qar kraliça” (1963) və başqaları”* [28, s.6].

Çarlz Dikkins özü də Hans Kristian Andersenin “Çirkin ördək balası” (“The Ugly Duckling”) və “Balaca su pərisi” (“The Little Mermaid”) nağıllarını dönə-dönə oxumuş, heyran və heyranlığını gizlədə bilməmiş, bu böyük nağılcının malikanəsində qonağı olarkən bundan məmnunluq duyduğunu ifadə etmişdir.

Bioqrafik romanda bu görüşlə bağlı maraqlı bir məqama da toxunulmuşdur. Günlərin birində Hans Kristian Andersen Çarlz Dikkensin “Gad’s Hill Place” adlı malikanəsinin çəmənliyində oturub hönkür-hönkür ağlayır və nağılcı şikayət edir ki, bəs onun nağıllarından birinə çox pis bir tənqidi rəy yazıblar. Bunu eşidən Çarlz Dikkins ayağı ilə zibilin ətrafına xətt çəkib müsafirinə söyləyir: “Bax bu tənqiddir”. Sonra Dikkins yenə ayağı ilə çevrələdiyi xətti silib “Bax belə, o, indi yox oldu” deyər

müsaibinə üz tutur [100, s.160].

Çarlz Dikkensin dünya şöhrətli yazıçılarla görüşündə onun özünəməxsus yumoru, hazırcavablığı həmişə müsahiblərini onun böyük şəxsiyyətinə heyran qoymuşdur. Piter Akroydun ədibin buna bənzər bir çox mətləb və hadisələri romanına daxil etməsi isə bioqrafik romanın ümumi konturlarına yeni rəng, çalar qatdığını söyləmək olar.

Azərbaycanlı tədqiqatçı Elnarə Əzizova Çarlz Dikkensin yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Balaca Dorrit” romanında yazıçının bioqrafiyasının əhatəli bədii əksini tapdığına dair yazır: *“Ç.Dikkens “Balaca Dorrit”də və ya özünün tərcümeyi-halı adlandırılan bu romanda nəticə etibarilə burjua cəmiyyətinin törətdiyi ən dəhşətli bəlalardan birini, borclular həbsxanasını, qeyd edildiyi kimi, Ç.Dikkensin öz atasının da cəza çəkdiyi və əsərdə yerli kolorit daşıyıcısına çevrilən Marşalsi həbsxanasını təsvir edir. Bu barizliyə “Marşalsi Ensiklopediya məqaləsi”ndə (“Marshalsea Encyclopedia Article” Marşalsi haqqında verilmiş material bir daha aydınlıq gətirir: “Əsərdəki əhvalatların, hadisələrin çoxu uzaq keçmişə, on doqquzuncu əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu əhvalatların da çoxu əslində Dikkensin atasının Marşalsi həbsxanasındakı həyatından götürülüb və olduğu kimi də verilib. Keçmişdə Temzanın cənub sahilində Sausuorkda (Southwark), Londonda mövcud olan “Marşalsi həbsxanası 1849-cu ildə ləğv olunmuşdur. Həmin həbsxana, Çarlz Dikkensin romanı “Balaca Dorrit”də yaşayır ...”* [19, s.22].

Çarlz Dikkensə həsr olunmuş bioqrafik romanda Piter Akroyd Marşalsi həbsxanasını və yazıçının hələ uşaq ikən – 12 yaşında işə başladığı həmin həbsxanaya yaxın yerdə yerləşən ayaqqabı boyaları hazırlayan fabrikinə gələcək yazıçının xatirələrində dərin iz açan XIX əsrin ən vacib iki müəssisəsi adlandırmışdır. Ömrünün uşaqlıq çağında min bir əzab-əziyyətə qatlaşan balaca Çarlz ya səfil, ya da oğru olacağından ehtiyat etmişdir. Bəlkə də onun o illərin xatirəsinə həsr etdiyi romanlarında o, gözü ilə gördüyü, üz bəsurət gəldiyi Fagin və Docer obrazlarını yaradanda da bir zamanlar ləğv oluna biləcək Marşalsi həbsxanasının insanlara bəxş etdiyi məhrumiyyətlərin unudulmaması naminə qələmə sarılmaq, onları təsvir etmək məcburiyyətində qalmışdı. Axı, zaman dəyişsə də, onlara verilən əzab və məhrumiyyət

yətlər nə vaxtsa tarixin səhifələrinə köçdükdə o, insanlara həyatı daha dərinləndirərək dərək etmək imkanlarını verir. Bu baxımdan Piter Akroydun Çarlz Dikkens bioqrafiyasında Marşalsi həbsxanasının həm fotosəkil, həm də sənədli xronikası ilə oxucu diqqətinə çatdırılması unudulmayan bioqrafiyanın bərpası kimi diqqəti çəkir.

Piter Akroydun Çarlz Dikkensin həyatının təsviri, yaxud portret cizgiləri, heç şübhəsiz ki, qeyd etdiyimiz kimi uydurmalar üzərində qurulmamışdır. Yuxarıda qeyd olunan müəyyən hissələr də Çarlz Dikkensin köhnə dostlarından birinə yazdığı məktub əsasında qələmə alınmışdır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Çarlz Dikkensin təxminən 14.000 məktubu qorunub saxlanılmışdır və bu məktublar Madeline Kitab Evində Qraham Storeylə (Graham Storey) Katlin Tillotsonun (Kathleen Tillotson) ümumi redaktəsi ilə 12 cildə nəşr olunmuşdur (1965-2002).

Bütün yuxarıda qeyd olunan bədii təsvir, tarixi sənəd və məktublar Piter Akroydun yaratdığı bioqrafik obrazların həyatı və real olduğu qədər onların yüksək sənətkarlıq qələmi ilə yazıldığına əyani sübutdur.

Piter Akroydun Çarlz Dikkensin həyat portretinə onun sevgi dolu ürəyindən qopan istəklə və unudulmaz ömrünün ülvə məhəbbət akkordları kimi diqqəti cəlb edir. Bioqraf yazıçı ədibin sevgi dolu portretinə, yaxud obrazına real təsvirlərin yeni çalar, rəng gətirdiyinə inamını ifadə edərək yazır: *“Liverpulda qəribə bir hadisə olmuşdur. Bununla belə həmin hadisə onun xarakterinə maraqlı işıq salır. O (Çarlz Dikkens – X.İ.), Kristina Ueller adlı gənc bir xanımla rastlaşır. Bu xanım onun (Çarlz Dikkensin – X.İ.) baldızı Meri Hoqarta heyranedicə bir oxşarlığı ilə seçilirdi. O vaxt Merinin on səkkiz yaşı var idi. Bu xanım isə Dikkensin qolları üstündə can verən Meridən vur-tut bir yaş böyük idi. Dərhal o (Çarlz Dikkens – X.İ.), görünür hardasa ehtiraslı eşq sərsəmləməsinə düşmüşdü. Çarlz Dikkens “sifətində onun ürəyinə kəmənd atan mələyin ismarıcına” ötəri nəzər saldı. O, “gənc ruh məxluqu” idi və “söyləməyə qorxuram ki, erkən ölümün bəxtinə tuş gələn bir kəs idi. Elə hey onu düşünürdü və əgər vəziyyət başqa səmtə yön alsaydı belə, onunla evlənəcəyinə and içdi”* [100, s. 99].

Bioqrafik romanda Piter Akroyd fakt və sənədlər əsasında Çarlz Dikkensin sevən könlünün çırpıntılarını, sevib-sevilməyi dünyanın əşrəfi sayan yazıçının həyat

yolunda, yaxud bioqrafiyasında sanki qəhrəmanının bədii obrazını yaratdığını söyləmək olar. Bioqrafik romanın roman səviyyəsinə qalxması da, elə bioqraf yazıcının bir vaxtlar sevgi macəraları içərisində qovrulan Çarlz Dikkensin yaşadığı hissləri, duyğuları elə sənətkarlıqla, bədii dilin qüdrəti ilə sevə-sevə oxucu diqqətinə çatdırması ilə əlaqədardır.

Çarlz Dikkensin vəfatı ilə bağlı Piter Akroydun təfərrüatlı təsviri oxucu üçün maraqlı görünən bioqrafik səhnələrdən biri kimi yaddaşlarda unudulmaz izlər qoyur. Bioqraf yazıcının Dikkensə həsr etdiyi 216 səhifəlik bioqrafik romanda digər əsərlərlə müqayisədə maraqlı, oxunaqlı səhnələr üstünlük təşkil edir. Bu isə, hər şeydən əvvəl, Piter Akroydun Çarlz Dikkensin təbəddülatlı ömür-gün bioqrafiyasının elə yaratdığı əsərləri kimi təsirli və düşündürücü olduğundan xəbər verir. Romanın son səhifələrində yazıcının ölüm səhnəsinə diqqət yetirək: *“He left London for the last time at the beginning of June 1870, and returned to Gad’s Hill Place... On Wednesday, 8 June, against his practice, he spent much time of the day writing the novel in a chalet that had been erected for him in the spacious garden...*

At dinner that night, Georgina noticed that he looked unwell... He rose from his chair but, under the influence of some fit or stroke, he fell; she held him in her arms, but then laid him quietly on the floor. A doctor was summoned from Rochester, and Dickens was carried to a sofa in the dining room. He never stirred from it again. His daughters had already returned to London, but a telegram brought them back at once. Ellen Ternan, too, arrived at Gad’s Hill. Carley was dispatched to inform his mother. Dickens lay dying, breathing slowly and loudly through that night and the next day. Then, at six on the following evening, Thursday, 9 June 1870, a tear rolled down his cheek and he died” [100, s.210-211].

Həmin hissənin tərcüməsini aşağıdakı kimi təqdim edirik:

“O (Çarlz Dikkens – X.İ.), axırncı dəfə Londonu 1870-ci ilin iyun ayının əvvəllərində tərk etdi və Qəd Hill sarayına qayıtdı... 8 iyunda, çərşənbə günü, öz adəti üzrə gördüyü işlərə əks olaraq geniş bir bağda şəxsən onun üçün tikintisi aparılmış kiçik yaylaq evində oturub vaxtının çoxunu öz romanını yazmağa həsr etdi...

Həmin gecə axşam yeməyi vaxtı Georgina hiss etdi ki, onun (Çarlz Dikkensin – X.İ.) halı özündə deyildir... Dikkens oturacağından qalxdı, lakin hansısa ürək tutması, ya da zərbənin təsiri ilə yerə yıxıldı; Georgina onu qolları arasına aldı, lakin sonra onu sakitcə döşəmənin üzərinə qoydu. Roçesterdən həkim çağırıldı və Dikkensi yemək otağındakı divana sərdilər. O, bir daha bu yataqda yerindən tərpənmədi. Onun qız övladları artıq Londona qayıtmışdılar, lakin teleqram vurub dərhal onları geri çağırdılar. Ellen Ternan da Qəd Hillə gəlib çıxdı. Karleyi (Dikkensin oğlu – X.İ.) anasına xəbər vermək üçün göndərdilər. Dikkens can verirdi, həmin gecə və növbəti günü aramla və var gücü ilə nəfəs alırdı. Sonra növbəti gün 9 iyun 1870-ci ildə, cümə axşamı, axşam radələrində yanağına bir gilə yaş süzüldü və o, beləcə ömrünü başa vurdu”.

Piter Akroydun Çarlz Dikkens haqqında portret cizgilərində onun böyük realist sənət adamına olan sevgisi, yaratdığı obrazın bütövlüyünə və maraqlı cizgilərlə təqdim edilməsinə zəmin yaratmışdır. Elə hesab edirik ki, bioqraf yazıçının yaratdığı Çarlz Dikkens obrazı, hər şeydən əvvəl, onun bu böyük sənətkara olan hədsiz rəğbət və sevgisinin ən bariz nümunəsi hesab edilə bilər.

Uilki Kollins (Wilkie Collins, 1824-1889) 65 illik ömür yaşamış, ingilis Viktorian dövrü ədəbiyyatında tanınmış yazıçı kimi həm ədəbiyyat tənqidçilərinin, həm də geniş oxucu auditoriyasının diqqətini çəkmişdir. Atasını Uilyam Kollins mənzərə rəssamı idi və gələcək yazıçının 1848-ci ildə nəşr etdirdiyi ilk kitabı da onun rəssam atasına həsr etdiyi bioqrafik əsəri sayılır. Sonralar o, qələmə aldığı çoxsaylı məqalə və qısa hekayələrini müasiri, yaxın dostu, görkəmli ingilis yazıçısı Çarlz Dikkensin təsis və nəşr etdiyi “Household Words” və “All the Year Round” adlı həftəlik məcmuələrində, eləcə də digər jurnallarda çap etdirmişdir.

Uilki Kollinsin çoxşaxəli yaradıcılığında bir sıra uğurlu səhnə əsərlərinin, eləcə də Roma imperiyasının süqutundan bəhs edən “Antonina” (1850) adlı tarixi romanının səhnə və sənət dəyəri haqqında onun müasirləri, xüsusilə Çarlz Dikkens öz sözünü söyləmişdir. Lakin yazıçının 1870-ci ildən ölümünədək yazdığı 15 romanı onun nəsr arealında daha böyük uğur qazandığından xəbər verir..

“Ər və arvad” (1870), “Qanun və xanım” (1875), “Ürək və elm” (1883) adlı

romanlarında yazıçının Viktorian cəmiyyətinin qaranlıq tərəflərini qələmə alması təbii ki, oxucunu daha çox özünə ram etmiş və tez zamanda sensasiyaya səbəb olmuşdur. Yazıçının böyük maraq göstərdiyi fiziologiya, psixologiya və psixopatologiyaya dair qənaətləri sonralar onun əsərlərində bədii təcəssümünü tapmışdır.

“İngilis ədəbiyyatının Oksford bələdçisi” adlı ensiklopedik nəşrdə yazıçı haqqında oxuyuruq: *“Uilki Kollinsin şəxsi həyatı onun nəsr ədəbiyyatı kimi qalmaqallara səbəb olmuşdur. O, heç vaxt rəsmi ailə qurmamışdır. Lakin 1859-cu ildən zəhmətkeş ailə şəcərəsindən olan Karolina Qreyvz adlı bir dul xanımla yaşamışdır. Yazıçının romantik hekayəti ilə (Uilki Kollinsin yaradıcılığının şah əsəri sayılan 1860-cı ildə yazdığı “Ağ paltar geyinmiş qadın” romanı nəzərdə tutulur – X.İ.) əsl “ağ paltar geyinmiş qadın”ın Karolina Qreyvz olduğu isə inandırıcı deyildir”* [140, s.237].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, yazıçının daha bir eşq macərası Marta Rudd adlı fermada çalışan bir əməkçi qız ilə əlaqələndirilir. Qulluqçu kimi işləyən bu xanımdan isə onun iki qızı, bir oğlu olmuşdur. Beləliklə, bir müddət Karolina Qreyvz onu tərk etsə də, sonralar Uilki Kollins, iki arvadlılıq həyatını ömrünün sonunadək yaşamışdır.

İngilis yazıçısı Marqaret Drabl isə Dina Börxdən fərqli olaraq Uilki Kollinsin “Ağ paltar geyinmiş qadın” haqqında mühakiməsini aşağıdakı kimi təqdim edir: *“Uilki Kollins heç vaxt rəsmi nikahda olmamışdır. Lakin ilk dəfə gecə yarısı sirli-müəmmalı görüşünə gəldiyi Karolina Qreyvzlə uzun müddət yaşamış və bunu “Ağ paltar geyinmiş qadın” romanında təsvir etmişdir”* [139, s.215].

Əsasən, müasir ingilis yazıçısı Piter Akroydun “Uilki Kollins” bioqrafik romanının materialına istinad etdiyimiz təhlil, eləcə də şərhlərimizdə yazıçının tarixi, ədəbi şəxsiyyətlərin öyrənilməsində psixoloji və analitik yanaşma metodunun nə qədər vacib, əhəmiyyətli olduğunun şahidi oluruq. Yazıçı bioqraf sadəcə olaraq Uilki Kollins haqqında bioqrafik faktlardan və sənədlərdən istifadə edərək daha çox yazıçının ərsəyə çatdığı Viktorian dövrünün özəllikləri, onun əhatəsində olan insanların məişət, sevgi çevrəsində onun yaradıcılığının bir çox səciyyəvi elementləri üzə çıxarılır və bu haqda faktiki sübutlar göstərilir.

Piter Akroydun adını çəkdiyimiz bioqrafik əsərində oxuyuruq: *“Ağ paltar*

geyinmiş qadın” romanı iki mürəkkəb tipi təqdim edir, enerjili, dərrakəli və “kişi kimi” qadın zəif, uğursuz və “arvad kimi” kişiyə qarşı qoyulur... Kişilər daha çox qəm-kədərli və passivdirlər, qadınlar isə müstəqillik və enerji içində yanıb qovrulurlar; yalnız sonuncular əxlaqi qeyrətdən, həqiqətən də, bütün qeyrətdən uzaqlaşmamağa qadirdirlər. Onun sonralar yazdığı nəsr ədəbiyyatında ən yaxşı yaramazlar, canilər belə ümumiyyətlə, qadınlardır” [104, s.91-92].

Viktorian dövrü ədəbiyyatında özünəməxsus yer almış Viktorian dövrünün qaranlıq görüntülərinin bədii təcəssümü Uilki Kollins yaradıcılığında daha parlaqlığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu romanların süjet xəttində polis məntəqələrindən, məhkəmə salonlarından götürülmüş daha çox ailə gizlinlərini, qətl, tamah, ikiarvadlılıq, ikiərlik kimi oxucu marağına, sensasiyaya səbəb ola biləcək ailə-məişət məsələləri dayanmışdı. Oxuyanda oxucunun tükləri biz-biz duran əsərlər sırasında Uilki Kollinsin “Ağ paltar geyinmiş qadın”ı da dövrün oxucusuna çox mətləbləri asiyan etmişdi.

Piter Akroydun Uilki Kollinsə həsr etdiyi bioqrafik romanında Çarlz Dikkensin Keyt adlı qızına dair kiçik bir ştrix istər-istəməz yazıçı Uilki Kollinsin “Ağ paltar geyinmiş qadın” romanının sərlövhəsinə aydınlıq gətirir. Bioqrafik romandan həmin parçanın tərcüməsinə diqqət yetirək: *“1860-cı ilin iyul ayının ortalarında Çarlz Kollinsin (Çarlz Kollins, Uilki Kollinsin qardaşı olmuşdur – X.İ.), Dikkensin (yazıçı Çarlz Dikkensin – X.İ.) qızı Keytlə Qəds Hilldə (Qəds Hill toy mərasiminin vaxtı olduğu məkandır – X.İ.) toyu idi. Məclisdə Uilki Kollins və onun anası da toya dəvət olunmuş qonaqların arasında idi. Bu çox da şən bir təntənə deyildi. Dikkens (Çarlz Dikkens – X.İ.) qızının ata evindən canını qurtarmaq üçün ərə getdiyinə inanırdı. O, belə bir şübhəli qənaətdə idi ki, kürəkəni zəif iradəli və yaşı ötmüş bir adamdır. Yəqin ki, buna da əmin idi ki, kürəkəni kişilikdən düşmüş, hətta homoseksualdır. Toy mərasimində söz alıb çıxış eləyənlər belə olmadı və hətta günün axırında Çarlz Dikkensin qızının əynindən çıxarıb tulladığı toy paltarı üstündə yazıçının hönkürtü ilə ağladığını görənlər də olmuşdu” [104, s. 89-90].*

Doğrudur, Uilki Kollins bu səhnəni “Ağ paltar geyinmiş qadın” romanında əhatəli təsvir etməsə də, elə hesab edirik ki, bu səhnə yazıçını daha çox düşündürən

və ağ gəlinlik paltarı geyinmiş bir qızın ümidlərinə çəpər çəkən uğursuz taleyini romanın ümumi adında və ahəngində ifadə etmişdir.

Piter Akroydun bioqrafik romanında psixoloji və analitik yanaşma yazıçı-bioqrafın dostları, müasirlərinin “Kollins”, yaxud “cənab Kollins” kimi deyil, sadəcə olaraq “Uilki” deyə çağırdığı Viktorian dövrü ədəbiyyatının ədəbi şöhrəti ilə Qərbi Avropa xalqlarının belə əsərlərini sevə-sevə oxuduğu şotland əsilli bir sənət adamının bioqrafik elementlərini dinamik və aydın bir dildə oxucuya çatdırır.

20 bölmədən ibarət olan “Uilki Kollins” bioqrafik romanının birinci fəslə “Omni” adı ilə diqqəti çəkir. Əslində londonluların tez-tez “omni” adlandırdığı sərnəşin daşıyan köhnə dəbli avtobusun adı ilk baxışda oxucuya qərribə görünür. Dilimizdə belə bir ifadə var, filankəsin başı bədənindən yekədir. Yazıçı Uilki Kollins belə bir görünüşü ilə həmişə müsahiblərinin diqqətini özünə cəlb edirdi. 22 sərnəşinlik yeri olan “omni” kimi dillər əzbərinə çevrilən London avtobusunda bir sərnəşin üçün o dövrdə gediş haqqı 1 şilling idi və bu, demək olar ki, baha deməkdi, lakin bu avtobusda qəzet və jurnallar pulsuz paylanırdı. “Omni” ilə tez-tez yol yoldaşı olan yazıçının kimliyi, Londonda cərəyan edən hadisələrin maraqlı faktlarını qələmə alan Piter Akroyd yazır: *“Tomas Hardi “qətl, zorakılıq, şantaj, qanunsuzluq, fırıldaqçılıq, söhbətlərə gizlicə qulaq asmalar, çoxsaylı gizlinlər, ikiarvadlılıq, yaxud ikiərliliyin təklif edilməsi, həvəskar və peşəkar detektivlər”dən ibarət olan bu dövrün (Viktorian dövrünün – X.İ) ən uğurlu nəsr ədəbiyyatının səciyyəsinə vermişdir”* [104, s. 4].

Uilki Kollinsin “Ağ paltar geyinmiş qadın” romanı sensasiyaya səbəb oldu. “Adsız” romanı isə ona daha böyük bir sənət uğuru gətirdi. Piter Akroyd Viktorian dövrü ədəbiyyatının sənət şedevrləri barədə söhbət açanda “İngiltərədə bütün romanistlərin ən parlaq gələcəyi ilə seçiləni Uilki Kollins”in imzası, adı ilə əlaqələndirməsi sadəcə gəlişigözlə söz kimi qəbul edilməməlidir. Bunu həmin dövrün ədəbi-tənqidi fikri təsdiq edir.

Ədəbi tənqidin belə bir mühakiməsi ilə razılaşmaq olar ki, Uilki Kollins kişi müasirlərindən tamamilə fərqli qadın qəhrəman tiplərini yaratmışdır. Yazıçının sensasiyalı romanlar yazan qadın yazıçıları belə xoşlamadığı söylənilir. O, yaratdığı qadın tiplərində peşmançılıq çəkən günahkar qadınları daha çox peşəkarlığı ilə

seçilən qadınlardan üstün tutaraq bədii təsvirlərində də belə məqamlara diqqət yetirmişdir. Piter Akroyd yazıçının qadın tiplərinə münasibətini aşağıdakı kimi ifadə edir: *“Bununla heç də ingilis romanı aləmində qadın obrazının yaradılmasında onun (Uilki Kollinsin – X.İ.) yerini və rolunu aşağı salmaq məramında deyilik”* [104, s.105].

Uilki Kollinsin romanlarında qadın obrazları onların iç aləmini daha çox oxucu diqqətinə çatdıran məqamları ilə seçilir. Yazıçının “Ağ paltar geyinmiş qadın” romanında Marian Halkombenin aşağıdakı kiçik monoloquna diqqət yetirək: *“Kişilər! Onlar bizim paklığımızın və əmin-amanlığımızın düşmənləridir... onlar bizə məxsus bədənlərimizi və qəlblərimizi özləri üçün götürürlər. Köpəyi it damına zəncirləyən kimi onlar bizim imdadsız həyatımızı özlərinə bənd edirlər. Və bu kişilərin yaxşı dediyiniz hansısı bunun müqabilində bizə nə verirlər?”* [104, s.105]

Təbii ki, bu mühakimə sevgi üstündə qurulan həyat fəlsəfəsinə qarşı nə qədər ittiham kimi səslənsə də, bəzi hallarda qadın sevgisinin heçə endirilməsi bütün dövrlərdə, xüsusilə Viktorian dövründə daha çox yazıçı diqqətindən yayınma bilməzdi.

İkinci bir tərəfdən, ortaya belə bir sual çıxır. Nə üçün Uilki Kollinsin ədəbi-bədii əsərlərində xəstə və məşəqqətlərə düşər olmuş xəstəhal tiplər üstünlük təşkil edir? Yazıçının özünün ömrü boyu xəstəlikdən əziyyət çəkməsi, eləcə də həyat yoldaşı Karolina Qreyvzin əsəb xəstəliyinə mübtəla olması onu hətta Çarlz Dikkensin yaxın dostu Con Elliotsonu “ingilis fizioloqlarının ən məşhurlarından biri” kimi “Ay daşı” (“The Moonstone”) romanında təsvir etməyə təhrik etmişdir.

Uilki Kollinsin bioqrafiyası ilə bilavasitə bağlı olan səciyyəvi həyat və bədii təsvir detalları, heç şübhəsiz ki, Piter Akroydun qeyd etdiyimiz romanında inandırıcı bir şəkildə təqdim edilmişdir.

XIX əsr London şəhərinin təzadlarla zəngin həyatını – onun sevincini, ləzzətini, dəhşət və təhlükələrini “fəth edən” yazıçı əsərlərində birbaşa şahidi olduğu həyat hadisələrini qələmə alıb onlara bədii don geyindirmişdir. Bir vaxtlar Çarlz Dikkenslə bir neçə tamaşaların hazırlanmasında əməkdaşlıq edən Uilki Kollinsin imzası sonralar kölgə altına alındı. Hətta bir çox universitet tələbələri də onun yaradıcılığı haqqında təhlil materialının tədris proqramlarından kənarlaşdırıldığını lal sükutla qarşıladı.

İngilis ədəbiyyatında ilk iri həcmli hekayələrini yazan, bir vaxtlar Böyük Britaniya, ABŞ və Avropanın bir çox ölkələrində orijinal təhkiyəsi, yazı üslubu olan sənət yolçusu – Uilki Kollins haqqında Piter Akroydun yeni bioqrafik romanı bioqrafiya janrının geniş imkanları olduğunu təsdiq edir.

Bütün yuxarıda qeyd olunan Piter Akroydun bioqrafik romanları – “Çatterton”, xüsusilə “Dikkens: açıq-aşkar həyatı və gizli ehtirası”, “Uilki Kollins” sənədliliklə bədiiliyin vəhdətinin aydın təzahürü sayıla bilər. İyirminci yüzilliyin, eləcə də yeni minilliyin astanasında böyük oxucu marağına səbəb olan bioqrafik romanların ən oxunaqlı janrlardan biri kimi gündəmə gətirilməsi təsadüfi deyildir.

Tədqiqatçı alimlərin qeyd etdiyi kimi *“ömrü yollarının təsvirində xüsusi yeri yazıçı bioqrafiyaları tutur, bunlar həm geniş oxucu kütləsinin, həm də janrın özəlliklərini tədqiq edən alimlərin böyük marağına səbəb olmuşdur.*

Yazıçı təkcə maraqlı şəxsiyyət deyil, müəyyən tarixi şəraiti təcəssüm edən insandır. Söz ustası müəyyən mənada dövrünün personajıdır, həmin dövrün ictimai və mənəvi həyatı onun taleyində əks olunur” [1, s.155].

Hazırda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ingilis yazıçıları haqqında, onlara həsr edilmiş bioqrafik romanlar əsasında bu və ya digər yazıçının həyat və yaradıcılığının əhatəli şəkildə öyrənilməsi xüsusilə vacibdir. Belə bir araşdırma prizmasında tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı, yaradıcılığının həm tarixi, həm də ədəbi dövrlərin aydın və elmi düzənini yaratmaq mümkündür. *“Biz özümüzü yalnız keçmişə dərk etdikdə yaxşı anlaya bilərik”* yazan Piter Akroydun mühakiməsi də deyilənlərin yekunu kimi səslənir. Biz isə elə hesab edirik ki, bioqrafik romanların daha bir üstünlüyü ondadır ki, post-modern dövrdə dünya oxucusu keçmişdə, yaxud müəyyən zaman kəsiyində onun arxa-dayaq hesab etdiyi sənət adamlarının mənəvi dəyərləri haqqında bilik, məlumat əldə edərək zəngin təcrübəni əxz etmək imkanı qazanır.

NƏTİCƏ

İngilis ədəbiyyatının inkişafı tarixində əvəzsiz rolu, əhəmiyyəti olan bioqrafik roman janrı mədəniyyət və ədəbiyyat tarixinin həm yazılmasında, həm də onun qorunub bugünkü zamana çatdırılmasında müstəsna yeri ilə seçilir. XX əsr ingilis ədəbiyyatında bioqrafik roman janrına həsr edilmiş tədqiqat işi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu janrda yazılmış əsərlər daha çox qeyd etdiyimiz əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Beləliklə, iyirminci yüzilliyin son onilliklərində daha çox oxucu və tədqiqatçı diqqətini özünə çəkən bioqrafik roman janrı humanitar, elmi təfəkkürdə ədəbiyyat korifeylərinin, eləcə də mədəniyyət və ədəbiyyat tarixində xüsusi yeri olan toponimlərin bədii obraz kimi ədəbiyyata gətirilməsi milli-mədəni dəyərlərin qorunub saxlanılmasına rəvac vermişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq müqayisəli tarixi metod əsasında qeyd etdiyimiz mövzunun araşdırılması ingilis ədəbiyyatı tarixində həyat və yaradıcılıq axtarışlarının daha diqqətlə öyrənilməsinə, eləcə də ədəbiyyat və onun yaradıcıları haqqında müəyyən problemlərin elmi şəkildə dəqiqləşdirmələr aparılmasına imkan yaradır. Bu baxımdan tədqiqat işində gəlinən nəticənin müddəalarını aşağıdakı şəkildə təqdim etməyi məqsəduyğun hesab edirik:

- İyirminci yüzilliyin son onilliklərində sənədli bioqrafiya ilə bədiiiliyin vəhdətini özündə ehtiva edən bioqrafik roman janrı klassik sənət adamlarının sənədlərdə unudulmuş həyat və yaradıcılıq yolunun yenidən bərpası adlandırıla bilər;

- Bu və ya digər tarixi mərhələnin, uzaq, yaxud yaxın keçmişin daha aydın dərk edilməsində bioqrafik roman janrı bioqrafiya ilə romanın sintezinin yaradılmasında əlahiddə rolu ilə seçilir;

- Bioqrafik roman janrı XX əsrin 60, 70, 80, 90-cı illərində, eləcə də yeni minilliyin astanasında postmodernist ədəbiyyatın ideya və nəzəriyyələrindən yan ötürməmiş, keçmiş tarixin müasir mərhələyə ərməğan etdiyi uğur və nailiyyətlər fonunda onun yaradıcı şəxsiyyətlərinin klassik sənət əsərlərinin dəyərləri fəvqündə özünün yeni tipini yaratmışdır;

– Bioqrafik romanlar bütövlükdə qəhrəman obrazlarının mənəvi etik, estetik və fəlsəfi baxışları, eləcə də bu obrazların həyat yollarında onların həyat, sevgi və dostluq qayələrinin yaradıcılığına olan təsir izləri süjet xəttində daha çox oxucu diqqətini çəkən məsələ, yaxud məqamlar kimi təqdim edilir;

– Piter Akroydun “Cefri Çoser. Qısa ömürlər” bioqrafik romanında ingilis ədəbiyyatının banisi kimi dəyərləndirilən Cefri Çoser bioqraf yazıçının oxucuya təqdim etdiyi “ingilisçiliyin” ən bariz ifadəsi sayıla bilər. Klassik sənətkarın “ingilisçiliyin”in parlaq mücəssməsini yaradan məşhur “Kənterberi hekayələri” bütövlükdə “ingilisçilik epik poeması”dır;

– Piter Akroydun 546 səhifəlik “Şekspir. Bioqrafiya” romanında Britaniyanın Renessans ədəbiyyatının aparıcı söz ustadı Uilyam Şekspirin bioqraf yazıçı intuisiyası və təsəvvürü ilə qol-budaq olan arxiv sənədləri və onun müasirlərinin rəyi, memuarları əsasında ingilis ədəbiyyatı tarixində yeni Uilyam Şekspir obrazının sənətkarlıq və müdrikliklə yaradıldığını söyləmək mümkündür. Müəllifin adını qeyd etdiyimiz romanı Şekspir ədəbi irsinin düzgün qiymətləndirilməsində etibarlı mənbə rolunu oynaya bilər.

– Bioqraf yazıçının “Venesiya. Saf şəhər” romanında Qərb və Şərqi iqtisadi, siyasi, mədəni və ədəbi əlaqələrində mühüm yeri olan Venesiya Qərb, o cümlədən Azərbaycanın tarixi, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrinin ədəbiyyata gətirilmiş yeni bədii obrazıdır.

– Piter Akroydun “Dikkens: açıq-aşkar həyatı və gizli ehtirası”, eləcə də “Uilki Kollins” bioqrafik romanları ingilis kraliçası Viktoriyanın hakimiyyəti dövründə (1830-1901) tənqidi realizmin tanınmış yazıçıları Çarlz Dikkens və Uilki Kollinsin həyat və yaradıcılığına dair çox da məlum olmayan mətləb və problemlərin bədii təqdimatı, bioqrafik romanların ədəbiyyatın öyrənilməsində və tədqiqində etibarlı mənbə olduğunu təcəssüm etdirir.

– Azərbaycan mədəni və ədəbi mühitinin, intellektual çevrəsinin adamları, eləcə də Respublikamızın ali məktəblərində dünya, o cümlədən Böyük Britaniya ədəbiyyatının tədrisində bioqrafik roman və ona həsr edilmiş araşdırmalardan istifadə edib bəhrələnmək xüsusilə vacibdir. Belə ki, bioqrafik romanların üstünlüyü, hər şeydən

əvvəl, tarixi romanlardan fərqli olaraq uydurma və həqiqətin vəhdətindən daha çox reallıqlara əsaslanır. Bədii sənət nümunəsi kimi dövrün populyar sənət əsərinə çevrilən bioqrafik romanlar keçmişin müasir dövrdən gələcəyə ərməğan edilən “mənəvi körpü” rolunu oynayır. Lakin bioqrafik roman məzmun və forması baxımından həm mürəkkəb, həm də oxucu ürəyini rıqqətə gətirən məqamları ilə təhrif və nöqsanlardan da xali deyildir.

Müasir dövrümüzdə milli kimliyin, milli mədəniyyətin meyar və ideyalarının, habelə demokratik və azadlıq ideallarının qorunub saxlanılmasında bioqrafik nəsrin imkanları misilsizdir.

Manoada Havai Universitetində (University of Hawaii) bioqrafiya departamenti fəaliyyət göstərir. Dünyanın digər Universitetlərində, o cümlədən Azərbaycan universitetlərində Qərb – Şərq ideya və ideallarının ayrılmaz hissəsi olan bioqrafiyanın şöbə kimi fəaliyyət göstərməsi ölkə, mədəniyyət və ədəbiyyat tarixinin daha əhatəli şəkildə öyrənilməsinə xidmət edə bilər.

Ümumiyyətlə, XX əsr ingilis ədəbiyyatında bioqrafik roman janrının öyrənilməsinə və tədqiqinə həsr edilmiş dissertasiya işi belə bir mühakiməni irəli sürməyə imkan verir ki, XX əsrin ikinci yarısında german (ingilis) mədəniyyətinin daha təfərrüatlı ədəbiyyat tarixinin yaradılmasında bioqrafik roman janrında yazılmış əsərlərin rolu və əhəmiyyəti təkzibedilməzdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayeva, Yeganə. Qərbi Avropa ədəbiyyatında bioqrafik roman janrının işlənmə səciyyəsi // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2012. №2, – s.155-165.
2. Ağayev, Əkbər. Çarlz Dikkins və onun “Oliver Tvist” romanı. – Dikkins Çarlz. Oliver Tvistin macəraları. / Ə.Ağayev. – Bakı: Gənclik, – 1986. – s.3-5
3. Ağayev, Əkbər. Nizami və dünya ədəbiyyatı. / Ə.Ağayev. – Bakı: Azərnəşr, – 1964. – 171 s.
4. Ağayev, Zeydulla. Dumanlı Albionun söz çəlgisi. İngilis ədəbiyyatı antologiyası: [2 cildə]./ Z.Ağayev. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – c.I. – 2007. – s. 4-8.
5. Axundov, Ağamusa. Ön söz. – Uzaq ellər, doğma nəğmələr (Folklor nümunələri, şeirlər və poema). İngilis dilindən tərcümə edən Sabir Mustafa. / A.Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – s. 3-4.
6. Axundov, Mirzə Fətəli. Bədii və fəlsəfi əsərləri. / M.F.Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 368 s.
7. Araslı, Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. / H.Araslı. – Bakı: Gənclik, – 1998. – 732 s.
8. Arzumanlı, Vəqif. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti. / V.Arzumanlı. – Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, “Elm” nəşriyyatı, – 1997. – 181 s.
9. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). / Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. – Bakı: Azərnəşr, – c. I. – 1994.– 680 s.
10. Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu çərçivəsində Azərbaycan Dillər Universitetinə həvalə olunmuş “Postmodern dövrdə milli özünüdərk” bölməsinin materialları. Bakı, 31 oktyabr-1 noyabr 2013-cü il. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 336 s.
11. Bakı. – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [On cildə] / – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, – c.I. – 1976. – s.550-557.

- 12.Banin. Ümmülbanu. Qafqaz günləri. / Fransız dilindən tərcümə edəni və ön sözün müəllifi Hamlet Qocayev. – Bakı: Yazıçı, – 1992. – 208 s.
- 13.Çoser (Chaucer) Cefri. – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [On cilddə] / – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, – c.X. – 1987. – s.372.
- 14.Dikkens Çarlz. – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [On cilddə] / – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, – c.III. – 1979. – s.449.
- 15.Elçin. Uilyam Şekspir haqqında söz. – Şekspir Uilyam. Pyeslər və sonetlər. / Elçin. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – s.5-10.
- 16.Əfəndiyev, Oqtay. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. / O.Əfəndiyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 344 s.
- 17.Əliyev, Rəhim. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. / R.Əliyev. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 360 s.
- 18.Əsədullayev, Seyfulla. Azərbaycan poeziyasında sonet janrı. / S.Əsədullayev. – Bakı: Mütərcim, – 2002. – 68 s.
- 19.Əzizova, Elnarə. Çarlz Dikkensin əsərlərində yerli kolorit (“Oliver Tvistin macəraları” və “Balaca Dorrit” romanları əsasında): / Filologiya elmləri namizədi dis. avtoreferatı / – Bakı, 2004. – 27 s.
- 20.Füzuli, Məhəmməd. Əsərləri: [Altı cildə] / M.Füzuli. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – c.II. – 2005. – 355 s.
- 21.Haqverdiyev, Ə. Azərbaycanca teatr. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / Ə.Haqverdiyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. II. – 1957. – s.388-404
- 22.Haşım bəy Mir İman oğlu Vəzirov. – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [On cildə] / – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, – c.II. – 1978. – s.459.
- 23.Xarici ədəbiyyat (Orta əsrlər və Renessans ədəbiyyatı). Ali məktəb tələbələri üçün müntəxəbat. / Tərt. edənlər: prof. Ə.Sultanlı, İ.Əlizadə, H.Zeynalova. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1955. – 671 s.
- 24.Xəlilli, Şahin. Azərbaycan – ingilis ədəbi əlaqələri (Qədim və Orta əsrlər dövrü): /Filologiya elmləri doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2004. – 54 s.

- 25.Xəlilli, Şahin. Cefri Çoserin Şərq dünyası // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2006. №1(49), – s.89-90.
- 26.Xəlilli Şahin. Çoserin Şərq motivləri. // – Bakı: “Elm və həyat” jurnalı, – 1999. №3-4, – s.12.
- 27.Xəlilli, Şahin. Ədəbi əlaqələr işığında (Tərcümələr, məqalələr, məktublar, təbriklər). / Şahin Xəlilli. – Bakı: Qartal, – 2002. – 166 s.
- 28.Xəlilli, Şahin. Nağıllar səltənətinin şahzadəsi. – Andersen Hans Kristian. Nağıllar. / Şahin Xəlilli. Tərcümə edəni: Mikayıl Rzaquluzadə. – Bakı: “Öndər nəşriyyat”, – 2004. – s.4-8.
- 29.Xəlilli, Şahin. Şekspirin sonetləri. Sonetlərin ingilis dilindən tərcüməsi Sabir Mustafanıdır. / Şahin Xəlilli. – Bakı: Mütərcim, – 2009. – 248 s.
- 30.İsmayılova, A. İki əsrlərin (XX və XXI) dönüşündə ingilis ədəbiyyatının inkişafının xüsusiyyətləri// – Bakı, ADU-nun Elmi Xəbərləri, – 2008. №6, – s.188-194.
- 31.İsmayılova, Aybəniz. Ön söz. The XX Century English Literature. / A.İsmayılova. – Bakı: Mütərcim, – 2014. – 500 s.
- 32.Kontarini (Contarini). – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [On cildə] / – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, –c.V. – 1981. – s.496.
- 33.Quliyev, Ağamir. Azərbaycanın görkəmli səyyah və alimi Hacı Zeynalabdin Şirvani. / Ağamir Quliyev. – Bakı: Azərnəşr, – 1964. – 211 s.
- 34.Quliyev, Qorxmaz. Cəlil Məmmədquluzadə və dünya dramaturgiyası. / Qorxmaz Quliyev. – Bakı: “Apostrof” Çap Evi, – 2012. – 126 s.
- 35.Quliyev, Qorxmaz. XX əsr amerikan ədəbiyyatşünaslığında aparıcı cərəyanlar. / Qorxmaz Quliyev. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2011. – 208 s.
- 36.Quliyev, Qorxmaz. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları. / Qorxmaz Quliyev. – Bakı: – 2012. – 344 s.
- 37.Quliyev, Qorxmaz. Postmodernizm. // “Azərbaycan” jurnalı, – 2005. №9, – s.172-181.
- 38.Quliyev, Vilayət. Orxan Pamuk. Ədəbiyyatda Nobel mükafatı laureatları. / Vilayət Quliyev. – Bakı: “Kitab aləmi” NPM, – 2009. – 384 s.

39. Lotman Yuri Mixayloviç. Beyin – mətn – mədəniyyət – süni intellekt. – Quliyev Qorxmaz, Ülviyyə Rəhimova. XX əsrin görkəmli ədəbiyyatşünas alimləri. / – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 2014. – s.199-245
40. Mahmudov, Yaqub. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. / Yaqub Mahmudov. – Bakı: Azərnəşr, – 1977. – 120 s.
41. Nağıyev, Cəlil. Böyüklərin uşaq dünyası. – Lüs Keroll, Redyard Kiplinq, Ceyms Barri, Alan Aleksandr Miln. Aliza möcüzələr ölkəsində. Mauqli. Piter-Pen. Vinni-pux və hamı-hamı-hamı. / Cəlil Nağıyev. – Bakı: Gənclik, – 1986. – s.513-521.
42. Novruzov, Tərlan. Orta əsrlər Qərb ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. / Tərlan Novruzov. – Bakı: – 2005. – 490 s.
43. Otello. Şekspir Vilyam. Pyeslər. / İngiliscədən tərcümə edən Sabir Mustafa. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – s.265-430
44. Ovçinnikov, Vsevolod. Palıd kökləri. İngiltərə və ingilislər haqqında təəssüratlar və düşüncələr. / V.Ovçinnikov. Tərcümə edən Rafiq Savalan. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1985. – 304 s.
45. Polo Marko. – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [On cildə] / – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, – c.VII. – 1983. – s.585
46. Rəhimov, İsmixan. Dünyanı “lərzəyə gətirən” dahilərdən biri – Uilyam Şekspir. Seçilmiş əsərləri: [İki cildə] / İsmixan Rəhimov. – Bakı: “Öndər Nəşriyyat”, – c.I. – 2004. – 736 s.
47. Rza, Xəlil. Dramaturgiyada ədəbi əlaqələr. / Xəlil Rza. – Bakı: Elm, – 1987. – 280 s.
48. Sklovski, V. Səyyah Marko Polo. / V.Sklovski. – Bakı: Gənclik, – 1973. – 251 s.
49. Şekspir, Uilyam. Hamlet. – Şekspir Uilyam. Seçilmiş əsərləri: [İki cildə] / Uilyam Şekspir. İngilis dilindən tərcümə edən Sabir Mustafa. – Bakı: “Öndər nəşriyyat”, – c.I. – 2004. – 736 s.
50. Şıxlı, İsmayıl. XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. / İsmayıl Şıxlı. – Bakı: Maarif, – 1974. – 192 s.

51. Teatr. – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [On cilddə] / – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, – c.IX. – 1986. – s.181.
52. Tisian (Tiziano Vecellio). – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [On cilddə] / – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, – c.IX. – 1986. – s.286.
53. Tusi, Nəsirəddin Xacə. Əxlaqi-Nasiri. İkinci nəşri. Farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə, müqəddimə və şərh Rəhim Sultanovundur. / Xacə Nəsirəddin Tusi. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 1989. – 254 s.
54. Ürək sözləri. / Tərt. edən: Rəhimağa İmaməliyev. – Bakı: Azərnəşr, – 1982. – 148 s.
55. Venesiya (Venezia). – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cilddə] / – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, – c.II. – 1978. – s.436-438.
56. Yelizarova, M.Y. XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. / M.Y.Yelizarova, S.P.Qijdey, B.İ.Kolesnikov [və b.] – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1964. – 653 s.

Rus dilində:

57. Аваринцев, С. Плутарх и античная биография: к вопросу о месте классика в истории жанра. / С.Аваринцев. – М.: Наука, – 1993. – 280 с.
58. Акройд, Питер. Лондон. Биография. / Питер Акройд. Пер. с английского Владимира Бабкова и Леонида Мотылева. – М.: Изд-во Ольги Морозовой, – 2005. – 895 с.
59. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке / Пер. с английского Ю.В.Готье. – Ленинград, – 1937. – 308 с.
60. Андреевских, О.С. Литературные биографии Вирджинии Вулф в контексте эстетической программы группы "Блумсбери": Вирджиния Вулф и Роджер Фрай: /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – Нижний Новгород, 2005. – 20 с.
61. Ахманов, О.Ю. Жанровая стратегия детектива в творчестве Питера Акройда: /Дисс. кандидата филологических наук/ – Казань, 2011. – 161 с.

- 62.Бахтин, М. Вопросы литературы и эстетики. / М.Бахтин. – М.: Художественная литература, – 1975. – 504 с.
- 63.Бахтин, М. Эстетика словесного творчества. / М.Бахтин. – М.: Искусство, – 1979. – 424 с.
- 64.Беленький, И.Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции // История через личность: историческая биография сегодня. – М.: – 2005. – с.37-54.
- 65.Биографии и контрбиографии // «Иностранная литература», – 2000. №4, – с.274-278
- 66.Блинова, М.П. Функции интертекста в биографических романах П.Акройда. // Научный журнал КубГАУ, – 2013. №93(09), – с.3-19
- 67.Болдак, И.А. Смысловая многоплановость текста научной биографии // Проблемы современной прикладной лингвистики. Сборник научных статей. – Минск: МГЛУ, – 2013. – с.150-154
- 68.Бурдые, П. Биографическая иллюзия // Интеракция. Интервью. Интерпретация, – 2002. № 1, – с.75-81
- 69.Варламов, А. Заметки о биографическом жанре // Вопросы литературы, – 2013. № 3, – с.25-39
- 70.Гаджиев, А.А. Проблемы изучения азербайджанско-европейских литературных взаимосвязей. Азербайджанско-европейские литературные взаимосвязи. / А.А.Гаджиев. – Баку: Элм, – 1985. – с.3-13.
- 71.Голубович, И. Сергей Аверинцев и античная биография: Проблемы современной интерпретации жанра // Грецька традиція в сучасній культурі. – 2005. №8, – с.303-310
- 72.Джебраилов, А.С. А.Джавад – переводчик Шекспира. – Азербайджанско-европейские литературные взаимосвязи. / А.С.Джебраилов. – Баку: Элм, – 1985. – с.168-183.
- 73.Джебраилова, Светлана. Дихотомия «Восток-Запад» в контексте мировых мультикультурных процессов. // Материалы секции «Национальная идентичность в эпоху постмодерна» проводимой Азербайджанским

- Университетом Языков в рамках Бакинского Международного Гуманитарного Форума. 31 октября – 1 ноября 2013 г., – Bakı: Mütərcim, – 2013. – с.277-289.
- 74.Дубкова, М.В. Трансформация жанра биографии в творчестве Питера Акройда: /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – М., 2015. – 25 с.
- 75.Евсеева, Ю.Н. Адресованность как определяющий фактор лексических и структурных особенностей текста биографии: /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – М., 2010. – 19с.
- 76.Жуков, Д. Биография биографии. Размышление о жанре. / Д.Жуков. – М.: Сов.Россия, – 1980. – 135 с.
- 77.Зейналова, Севиндж. Проблема портрета в английской классической литературе (на материале творчества Дж.Чосера, У.Шекспира и Дж.Голсуорси): /Автореферат дисс. кандидата филологических наук/ – Баку, 1998. – 26 с.
- 78.Зейналова, Севиндж. Художественный портрет в поэтике Дж.Чосера («Кентерберийские рассказы»). // Труды молодых ученых. – Баку: Изд-во Бакинского Университета, – 1997. – с.45-48.
- 79.Зенкин, С. Фигуры иного в литературной биографии. // «Иностранная литература», – 2000. №4, – с.123-140
- 80.Иванова, Е.А. Теоретические основы и актуальные проблемы жанра биографии // Известия Саратовского университета. Филология. Журналистика, – 2012. № 3(12), – с.43-48
- 81.Ивашева, В.В. Английский роман XIX века в его современном звучании. / В.В.Ивашева. – М.: Художественная литература, – 1990. – 478 с.
- 82.Ивашева, В.В. Эпистолярные диалоги. / В.В.Ивашева. – М.: Советский писатель, – 1983. – 368 с.
- 83.Исмаилова, Айбаниз. Национальная идентичность в английской модернистской литературе. // Материалы секции «Национальная идентичность в эпоху постмодерна» проводимой Азербайджанским Университетом Языков в

- рамках Бакинского Международного Гуманитарного Форума. 31 октября – 1 ноября 2013 г., – Bakı: Mütərcim, – 2013. – с.20-30
- 84.Кашкин, И. Джеффри Чосер. – Чосер Джеффри. Кентерберийские рассказы. / Пер. с английского И.Кашкина и О.Румера. – М.: Правда, – 1988. – с.5-26
- 85.Козырева, М.А. Литературные биографии Г.К.Честертона как авторская жанровая форма // Вестник ТГГПУ, – 2010. №2(20), – с.24-30
- 86.Липчанская, И.В. Образ Лондона в творчестве Питера Акройда: / Диссертация кандидата филологических наук / – Иваново, 2014. – 184 с.
- 87.Лопатина, В.Д. Литературная биография в современной английской прозе (писатели о писателях): /Автореферат дисс. кандидата филологических наук / – М., 1989. – 16 с.
- 88.Лотман, Ю.М. Биография – живое лицо.// «Новый мир», – 1985. №2,- vivovoca.astronet.ru/VV/PAPERS/LOTMAN/BIOGRAPHY.HTM
- 89.Лотман, Ю.М. Литературная биография в историко-культурном контексте (к типологическому соотношению текста и личности автора). Избранные статьи: [в 3-х т] / Таллин: – Т.1. – 1992. – с.365-377
- 90.Марков, Сергей. Летопись. / Сергей Марков. – М.: Молодая гвардия, – 1978. – 288 с.
- 91.Мотылев, Л. Акرويد Питер. Биография Лондона // Иностранная литература, – 2002. №10, – с.230-289
- 92.Наркирьер, Ф. От Роллана до Моруа: этюды о французских писателях. / Ф.Наркирьер. – М.: Сов.писатель, – 1990. – 384 с.
- 93.Нестерова, В.Н. Лондон и проблема памяти города / Нестерова В.Н. // Сб. Великобритания в европейском культурном контексте. – Н.Новгород, – 2000. – с.153-154
- 94.Струков, В.В. Художественное своеобразие романов П.Акройда (к проблеме британского постмодернизма): /Дисс. кандидата филологических наук/ – Воронеж, 1998. – 253 с.

95. Урнов, Д.М. Английская критика и литературный процесс. The Idea of Literature. The Foundations of English Criticism. / Д.М. Урнов. М.: Прогресс, – 1979. – с.3-24.
96. Ушакова, Е.В. Литературная биография как жанр в творчестве П.Акройда: /Дисс. кандидата филологических наук / – М., 2001. – 195 с.
97. Хемингуэй, Эрнест. Праздник, который всегда с тобой. Автобиографический повесть. // «Иностранная литература», – 1964. №7, – с.98-161.
98. Шубина, А.В. Проблема биографического жанра в творчестве Питера Акройда: /Дисс. кандидата филологических наук/ – Санкт-Петербург, 2009. – 183 с.

Ingilis dilində:

99. Ackroyd, Peter. Chaucer. Brief Lives. / Peter Ackroyd. – London: Vintage Books, – 2005. – 175 p.
100. Ackroyd, Peter. Dickens: Public Life and Private Passion. / Peter Ackroyd. – Published in the United States by Hydra Publishing, – 2003. – 216 p.
101. Ackroyd, Peter. Milton in America. / Peter Ackroyd. – London: Vintage, – 1997. – 227 p.
102. Ackroyd, Peter. Shakespeare: The Biography. / Peter Ackroyd. – London: Vintage Books, – 2006. – 546 p.
103. Ackroyd, Peter. Venice. Pure City. / Peter Ackroyd. – London: Vintage Books, – 2010. – 498 p.
104. Ackroyd, Peter. Wilkie Collins. / Peter Ackroyd. – London: Chatto and Windus, – 2012. – 199 p.
105. Andersen Hans Christian. – The Oxford Companion to English Literature. / Ed. by Dinah Birch. – Seventh Edition. – New York: Oxford University Press, – 2009. – p.58-59
106. Biography. – The Oxford Companion to English Literature. / Ed. by Dina Birch. – Seventh Edition. – New York: Oxford University Press, – 2009. – p.128-129

107. Chatterton. – The Oxford Companion to English literature. / Ed. by Margaret Drabble. – Fifth Edition. Printed in Great Britain: Oxford University Press, – 1994. – p.187-188
108. Chaucer, Geoffrey. – The Canterbury Tales. / Geoffrey Chaucer. A Verse Translation with an Introduction and Notes by David Wright. – New York: Oxford University Press, – 1986. – 482 p.
109. Chaucer Geoffrey. – The Oxford Companion to English Literature. / Ed. by Margaret Drabble. – Fifth Edition. Printed in Great Britain: Oxford University Press, – 1994. – p.188-189
110. Chaucer, Geoffrey. The Oxford Companion to English Literature. / Ed. by Dina Birch. – Seventh Edition. – New York: Oxford University Press, – 2009. – p.213-214
111. Coleridge, S.T. From “Biographia Literaria”. – The Idea of Literature. The Foundations of English Criticism. / S.T.Coleridge. M.: Progress Publishers, – 1979. – p.68-72
112. Duncan-Jones, Katherine. Ungentle Shakespeare: Scenes from his Life. / K.Duncan-Jones. – London: – 2001. – 322 p.
113. Evenden, Elizabeth. The Impact of Print: The Received Worth of the Printed Book in England, 1476-1575. – The Oxford Handbook of Medieval Literature in English. / Ed. by Elaine Treharne and Greg Walker with the assistance of William Green. – New York: Oxford University Press, – 2010. – p.90-108
114. Forster John. – The Oxford Companion to English Literature. / Ed. by Dinah Birch. – Seventh Edition. – New York: Oxford University Press, – 2009. – p.384-385
115. Goldoni Carlo. – The Oxford Companion to English Literature. / Ed. by Dinah Birch. – Seventh Edition. – New York: Oxford University Press, – 2009. – p.425.
116. Gower, Roger. Past into Present. An Anthology of British and American Literature. / Roger Cower. – Longman Group UK Limited, – 2003. – 470 p.

117. Greenblatt, Stephen. Will in the World: How Shakespeare became Shakespeare.
/ Stephen Greenblatt. – London: – 2004. – 430 p.
118. Greene's Groat's-Worth of Wit. – The Oxford Companion to English Literature.
/ Ed. by Dinah Birch. – Seventh Edition. – New York: Oxford University Press,
– 2009. – p.440
119. Gusdorf, G. Conditions and Limits of Autobiography // Autobiography: Essays
Theoretical and Critical. Ed. by J. Olney. – New Jersey: Princeton University
Press, – 1980. – p. 28-48
120. Hagiography. – The Oxford Companion to English Literature. / Ed. by Dinah
Birch. –Seventh Edition. – New York: Oxford University Press, – 2009. –
p.451.
121. Harrison, G.B. Introducing Shakespeare. Third Edition: Revised and Expanded. /
G.B.Harrison. – London: Penguin Books, – 1991. – 232 p.
122. Hermione, Lee. Biography: A Very Short Introduction. / Lee Hermione. – The
UK: Oxford University Press, – 2009. – 170 p.
123. Jamroz, Wes. Shakespeare's Sequel to Rumi's Teaching. / Wes Jamroz. –
Monreal, QC, Canada: Troubadour Publications, – 2015. – 337 p.
124. Khalilli, Shahin. British Literature. Medieval Ages. / Shahin Hhalilli, Ali Tatli.
Textbook. – Baku: Qafqaz University Press, – Vol. 1. – 2012. – p.359-389.
125. Kipling Rudyard. – The Oxford Companion to English Literature. / Ed. by Dinah
Birch. –Seventh Edition. –New York: Oxford University Press, – 2009. –1964 p.
126. Ledent Benedicte. Black British Literature. – The Oxford Companion to English
Literature. / Ed. by Dinah Birch. – Seventh Edition. – New York: Oxford
University Press, – 2009. – p.16-22.
127. Lerner, E.Robert. Western Civilizations. Their History and Their Culture. /
E.Robert Lerner, Standish Meacham, Edward Mcnall Burns. Eleventh Edition. –
Printed in the United States of America: W.W.Norton & Company INC., –
Vol.I. –1984. – 654 p.
128. Littlewood, Ian. A Literary Companion to Venice. / Ian Littlewood. – London, –
1991. – 260 p.

129. Maurois, Andre. Aspects of Biography. / Andre Maurois. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2014. – 200 p.
130. Modernism. – The Oxford Companion to English Literature. / Ed. by Dinah Birch. – Seventh Edition. – New York: Oxford University Press, – 2009. – 1964 p.
131. Postmodernism. – The Oxford Companion to English Literature. / Ed. by Dinah Birch. – Seventh Edition. – New York: Oxford University Press, – 2009. – p.797
132. Prentice Hall Literature. Platinum. Paramount Edition. / Printed in the USA: Prentice – Hall Inc., – 1994. – 1025 p.
133. Pristash, D. Christine. Englishnesses: Traditional and Alternative. Conceptions of English National Identity in Novels by Julian Barnes, Angela Carter, John Fowles and Jeanette Winterson: / A Dissertation Submitted to the School of Graduate Studies and Research in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy / – Indiana University of Pennsylvania, August, 2011. – 246 p.
134. Sanders, Andrew. The Short Oxford History of English Literature. / Andrew Sanders. – London – Durham, – 1999. – 732 p.
135. Savory, Roger. Iran under the Safavids. / Roger Savory. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1980. – 277 p.
136. Schoenbaum, S. Shakespeare's Lives. / S.Schoenbaum. – New edition. – Oxford: Oxford University Press, – 1971. – 656 p.
137. Smith, Rob. Shakespeare. The Merchant of Venice. / Rob Smith. The UK: Cambridge University Press, – 2002. – 196 p.
138. Stapleton, Michael. The Cambridge Guide to English Literature. / M.Stapleton. – London: Book Club Associates, – 1983. – 992 p.
139. The Oxford Companion to English Literature. Fifth Edition. / Ed. by Margaret Drabble. Printed in Great Britain by the Bath Press Ltd., Bath, Avon, – 1985. – 1155 p.
140. The Oxford Companion to English Literature. Seventh Edition. / Ed. by Dinah Birch. – New York: Oxford University Press , – 2009. – 1164 p.

141. Travels of Venetians in Persia (A Narrative of Italian Travels in Persia in the XV and XVI centuries). / Hakluyt Society, – London, – vol. 49. – 1873. – p.221-229
142. Wells, H.G. The Contemporary Novel. – The Idea of Literature. The Foundations of English Criticism. / H.G.Wells. – M.: Progress Publishers, – 1979. – p.158-173
143. Wills, Gary. Venice: Lion City. / Gary Wills. New York: Literary Research Inc.,– 2001. – 416 p.
144. Zeno, Caterino. A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15th and 16th Centuries. / Caterino Zeno. – Translated and Edited by Charles Grey. Oxford: Oxford University Press, – 2010. – p.199-264.

İnternet saytları:

145. <http://www.fantlab.ru>
146. www.azer.com/aiweb/categories/music/AudioPages/NationalAnthem/hymn_independence.html
147. www.independent.co.uk/news/people/profiles/peter-ackroyd-rioting-has-been-a-london-tradition-for-centuries-2341673.html
148. www.theguardian.com/books/2004/jul/03/biography.fiction
149. www.theguardian.com/books/2005/sep/04/biography.peterackroyd
150. www.livelib.ru/tag/%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80-%D0%B0%D0%BA%D1%80%D0%BE%D0%B9%D0%B4
151. www.amazon.com/Flush-Biography-Virginia-Woolf/dp/0156319527